

De openbare bibliotheek tien jaar van nu

De openbare bibliotheek tien jaar van nu

Frank Huysmans
Carlien Hillebrink

Sociaal en Cultureel Planbureau,
Den Haag, april 2008

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2008

SCP-publicatie 2008/6

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Opmaak figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: Bureau Stijlzug, Utrecht

Omslagillustratie: Merlijn Draisma, Bussum

ISBN 978-90-377-0351-1

NUR 740

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

Inhoud

Voorwoord	7
Samenvatting	9
1 <i>De openbare bibliotheek tien jaar van nu: aanleiding en probleemstelling</i>	21
1.1 Aanleiding	21
1.2 Probleemstelling	24
1.3 Uitgangspunten	25
1.4 Werkwijze en opzet	28
Noten	31
2 <i>De maatschappelijke opdracht van de openbare bibliotheek</i>	32
2.1 Retoriek en praktijk	32
2.2 Historische ontwikkeling	33
2.3 Normatieve grondslagen, waarden en principes	39
2.4 Vaste normatieve principes in een veranderende omgeving	43
Noten	45
3 <i>Trends in de samenleving</i>	46
3.1 Bevolkingssamenstelling	46
3.2 Etniciteit	49
3.3 Onderwijs	53
3.4 Inkomen	55
3.5 Arbeid, zorg en vrijetijdsbesteding	56
3.6 Individualisering en sociale cohesie	59
3.7 Informatisering	62
3.8 Conclusies	64
Noten	66
4 <i>Trends in communicatie en informatie</i>	67
4.1 De informatiesamenleving: overvloed en onbehagen	67
4.2 Internationalisering	68
4.3 Technologische aspecten	69
4.4 Bestuurlijk-juridische aspecten	73
4.5 Economische aspecten	78
4.6 Sociaal-culturele aspecten	83
4.7 Conclusies	87
Noten	89

5	<i>Ontwikkelingen in bibliotheekgebruik</i>	90
5.1	Expansie en krimp	91
5.2	Trends in bibliotheekgebruik naar persoonskenmerken	102
5.3	Verklarende factoren	114
5.4	Conclusies	124
	Noten	126
	<i>Intermezzo: de bibliotheek in het buitenland</i>	127
6	<i>Veranderend mediagebruik</i>	135
6.1	Veranderend mediagebruik sinds de jaren zeventig	135
6.2	Tempo van veranderingen in mediagebruik bij jong en oud	140
6.3	Motieven voor mediagebruik	144
6.4	Media als bronnen van informatie over specifieke thema's	146
6.5	Conclusies	148
7	<i>De toekomst van de openbare bibliotheek</i>	151
7.1	De zes belangrijkste trends	152
7.2	Sterktes en zwaktes, kansen en bedreigingen	156
7.3	Kosten en baten voor de gebruiker	161
7.4	De waarschijnlijke toekomst: gestaag afnemend draagvlak	163
7.5	Een mogelijke toekomst: de bibliotheek in de kantlijn	172
7.6	Een wenselijke toekomst: correctie van de markt	175
7.7	De informatiesamenleving van 2018 en de bibliotheek	181
	Noten	184
8	<i>Handreikingen voor beleid: van waarschijnlijk naar wenselijk</i>	185
8.1	Van 'wat' naar 'hoe'	185
8.2	Van analyse naar aanbevelingen: gesprekken met experts	186
8.3	Handreikingen voor beleid	190
8.4	Inhoudelijke handreikingen	191
8.5	Bestuurlijk-organisatorische handreikingen	195
8.6	Een agenda voor de korte termijn	199
	Noot	202
	<i>Klankbordgroep en gesprekspartners</i>	203
	<i>Literatuur</i>	204
	Bijlagen te vinden op www.scp.nl/deopenbarebibliotheek	
	Bijlage A Financiën	
	Bijlage B Gebruikte databestanden	
	<i>Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau</i>	211
6	<i>Inhoud</i>	

Voorwoord

Het is zo vanzelfsprekend als de bakkerswinkel, de buurtsuper of de fietsenmaker: een openbare bibliotheek op loop- of fietsafstand. Verspreid over het land zijn er een kleine elfhonderd vestigingen. Het draagvlak voor de bibliotheek is groot: als een filiaal met sluiting wordt bedreigd, is er bijna altijd een actiegroep die daartegen in het geweer komt. Gebruikers betonen zich tevreden over de dienstverlening. Niettemin laten vanaf de jaren negentig de statistieken een aanzienlijke daling in het gebruik zien.

In 1998 pleitte de Raad voor Cultuur voor een bestuurlijke reorganisatie van het decentraal georganiseerde bibliotheekwerk. Uitdagingen als de teruglopende leestijd en de digitalisering van media en informatie zouden zonder een meer centrale sturing niet het hoofd kunnen worden geboden. Het was de aftrap voor een proces van bibliotheekvernieuwing dat nu tien jaar onderweg is. Het aflopen van het mandaat van de Stuurgroep Bibliotheken, die in de periode 2001-2007 het vernieuwingsproces richting gaf, was aanleiding voor een bestandsopname. Hoe staat de openbare bibliotheek, in Nederland honderd jaar oud, er momenteel voor? En heeft de samenleving over tien jaar, als er via het internet nog veel meer informatie en cultuur beschikbaar zal zijn dan nu al, nog wel behoefte aan een openbare bibliotheek?

Deze studie zet de ontwikkelingen in de bibliotheek zelf, maar vooral die in haar omgeving, op een rij. Op basis daarvan worden lijnen doorgetrokken naar de situatie over tien jaar zoals die nu kan worden uitgetekend. De uitdagingen, zoveel wordt duidelijk, zijn groot. De studie mondt uit in handreikingen voor het bibliotheekbeleid die, hoewel panacee noch garantie voor succes, toch richtinggevend kunnen zijn voor de koers voor de komende jaren.

Vele personen en instanties hebben hun medewerking aan deze studie verleend. De Stuurgroep Bibliotheken en het Procesbureau Bibliotheekvernieuwing gaven respectievelijk het startschot voor en organisatorische ondersteuning bij het verrichten van het onderzoek. ProBiblio in Hoofddorp maakte de detachering van de tweede auteur bij het SCP mogelijk. Een klankbordgroep stond de auteurs met deskundig commentaar en waardevolle suggesties terzijde. Deskundigen uit de branche en van de betrokken overheden gaven hun visie op wat er de komende jaren te doen staat. Aan allen gaat bijzondere dank uit.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Samenvatting

Deze studie schetst een perspectief voor de openbare bibliotheek in Nederland over tien jaar. Vertrekpunt was de constatering dat er na tien jaar bibliotheekvernieuwing nog breed uiteenlopende meningen bestaan over de vraag waarop de bibliotheek zich moet richten bij de vormgeving of de voorbereiding van de toekomst. Om de discussie meer focus te geven formuleren we twee toekomstbeelden van de bibliotheek over tien jaar op basis van analyses van bibliotheek- en breder mediagebruik in de context van maatschappelijke ontwikkelingen en ontwikkelingen in het media- en informatielandschap. Uitgaande van de normatieve opdracht van de openbare bibliotheek geven we ter afsluiting handreikingen om haar maatschappelijke relevantie in een snel veranderende omgeving op een andere wijze invulling te geven.

In Nederland is nu een kleine tien jaar gewerkt aan herstructurering en vernieuwing van het openbaar bibliotheekwerk. Veranderingen in de samenleving en in het media- en informatielandschap hebben gevolgen voor de wijze waarop burgers zich informeren en met cultuur in aanraking komen. Deze veranderingen, zo is de algemeen gevoelde slotsom, nopen tot herbezinning op functies en dienstverlening van de openbare bibliotheken.

De bibliotheekvernieuwing begon nadat de Raad voor Cultuur in 1998 adviseerde om de bibliotheekstructuur op lokaal en provinciaal niveau te wijzigen. De Raad constateerde een gebrek aan samenhang in de branche, terwijl het vanwege de uitdagingen waar de bibliotheek voor stond juist noodzakelijk was dat de bibliotheken meer als gezamenlijkheid opereerden. De Stuurgroep herstructurering openbaar bibliotheekwerk (bekend als de commissie-Meijer) adviseerde daarop de vorming van basisbibliotheken, met gescheiden front- en backoffice, en de omvorming van provinciale bibliotheekcentrales tot provinciale serviceorganisaties, zodat de slagkracht van de branche vergroot zou worden. In 2001 werd door het sluiten van het Koepelconvenant tussen de drie betrokken overheidslagen officieel gestart met het proces van bibliotheekvernieuwing.

Momenteel bevindt de bestuurlijke reorganisatie zich in de eindfase. Het aantal bibliotheekorganisaties is sterk gedaald, terwijl het aantal vestigingen vrij constant is gebleven. De inhoudelijke vernieuwing heeft in de afgelopen periode niet altijd evenredige aandacht gekregen. Nu het einde van de bestuurlijke hervormingen in zicht komt, begint de balans wel te verschuiven naar de inhoudelijke vernieuwing, maar de vraag leeft of daarin voldoende vaart wordt gemaakt en of de richting waarin de bibliotheek zich vernieuwt voldoende duidelijk is.

Doel van dit onderzoeksproject is een toekomstbeeld te schetsen van de openbare bibliotheek in 2015-2020 en een weg daarheen aan te geven voor de betrokken partijen (de openbare bibliotheken, de branche, de Vereniging van Openbare

Bibliotheken, provinciale serviceorganisaties, het rijk, provincies en gemeenten). De gebeurt op basis van analyses van de huidige en toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen en van ontwikkelingen in aanbod en vraag in de maatschappelijke informatievoorziening. De visie moet enerzijds aangeven in welke richting de openbare bibliotheek zich moet ontwikkelen om haar publieke functie in een veranderende samenleving en een veranderend informatie- en communicatielandschap ook op middellange termijn te blijven vervullen. Anderzijds moet duidelijk worden welke acties de verschillende overheidslagen – gemeenten, provincies en rijk – en de branchevereniging moeten ondernemen om de openbare bibliotheek in staat te stellen deze uitdaging aan te gaan.

We baseren ons hiervoor op de analyses van gebruiksgegevens uit enkele langlopende onderzoeken, waarmee we inzicht geven in de ontwikkelingen in het bibliotheekgebruik in de afgelopen decennia. De ontwikkelingen worden in de context geplaatst van de maatschappelijke omgeving van de bibliotheek en het bredere mediagebruik. Aan de hand van de normatieve opdracht van de bibliotheek analyseren we welke maatschappelijke ‘tekorten’ er dan ontstaan die de openbare bibliotheek in een ‘wenselijke toekomst’ zou kunnen opheffen. Ter afsluiting geven we handreikingen voor het beleid van branche en overheden om deze wenselijke toekomst dichterbij te brengen.

Opdracht en geschiedenis

De opdracht van de openbare bibliotheek is vanouds toegang bieden tot informatie en cultuur aan eenieder (hoofdstuk 2). Het besef van het belang van een vrije toegang tot informatie en cultuur is ontstaan tijdens de verlichting. In de achttiende eeuw vormde de gegoede burgerij zogenaamde leesgezelschappen. In de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw begon diezelfde bourgeoisie zich sterk te maken voor openbare leeszalen voor de minder vermogende klasse (‘de leeszaalbeweging’). De eerste openbare bibliotheken ontstonden in Nederland op de drempel van de twintigste eeuw. De landelijke openbare bibliotheekvoorziening ontstond pas in de jaren zeventig, toen openbare, katholieke en protestantse bibliotheekkoepels zich verenigden in het Nederlands Bibliotheek- en Lektuur Centrum (NBLC) (1972) en de Wet op het openbaar bibliotheekwerk (1975) werd ingevoerd. Dit leidde tot een sterke toename in het aantal vestigingen en daardoor tot een sterke toename in het gebruik. Met het aantal vestigingen steeg ook de omvang van de collecties. Ledenaantallen en uitleencijfers stegen overeenkomstig.

De decentralisering van de bibliotheekbranche, in de jaren tachtig ingevoerd, werd in 1994 in de Wet op het specifiek cultuurbeleid geformaliseerd. De gemeente werd de voornaamste opdrachtgever en subsidiegever van de bibliotheek, terwijl op provinciaal en landelijk niveau ondersteuning werd georganiseerd. Het Koepelconvenant herstructurering openbaar bibliotheekwerk uit 2001 liet de decentrale structuur intact en wijzigde de verdeling van taken over de verschillende lagen. Er werd ingezet op een netwerk van basisbibliotheken, elk van voldoende omvang qua verzorgingsgebied en daardoor met enige slagkracht. De bibliotheken konden op provinciaal

niveau diensten inkopen bij serviceorganisaties en organiseerden landelijke samenwerking in branchebrede taken.

In de *Richtlijn voor basisbibliotheken* (2005) zijn de vijf kernfuncties vermeld die de bibliotheekbranche voor zichzelf ziet. Dit zijn 'kennis en informatie', 'ontwikkeling en educatie', 'kunst en cultuur', 'lezen en literatuur' en 'ontmoeting en debat'. Op elk van deze vijf gebieden zijn bibliotheken actief of zouden dat in principe moeten zijn. De aanname bij de vijf functies is dat ze elkaar onderling versterken en een samenhangend geheel vormen. De functies lijken breed geaccepteerd te zijn in de branche; van sterke tegengeluiden is geen sprake. Het aanbod van bibliotheken, zowel in de collectie als in andere activiteiten, richt zich naar deze functies.

Er heeft altijd een zekere spanning bestaan tussen opdracht en praktijk in de bibliotheek. Vanaf het begin heeft het idee van volksverheffing op gespannen voet gestaan met de realiteit dat de meeste gebruikers voor recreatie naar de bibliotheek kwamen. Daarbij kent de onbelemmerde toegang van burgers tot informatie en cultuur zijn beperkingen: uit religieuze, moralistische of andere overwegingen werden bepaalde materialen niet opgenomen in de collectie, en ook de mogelijkheid om zelf langs de kasten te lopen en zonder tussenkomst van een bibliothecaris materialen te kiezen was tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw lang niet overal mogelijk. De verzuiling en de bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog zetten het streven naar openbaarheid en onafhankelijkheid van de bibliotheek onder druk. Het systeem van subsidiëring maakt de bibliotheek verder afhankelijk van bestuurlijke 'modes' en gevoelig voor ontwikkelingen in de economische conjunctuur. Desalniettemin vertegenwoordigt de openbare bibliotheek als instituut vier belangrijke waarden: vrijheid, gelijkheid, sociale cohesie en kwaliteit. Deze vier waarden kunnen worden geoperationaliseerd in negen normatieve principes voor het goed functioneren van de openbare bibliotheek:

- toegankelijkheid, beschikbaarheid;
- diversiteit, pluriformiteit;
- onafhankelijkheid, objectiviteit;
- solidariteit, sociale insluiting;
- sociale controle, integratie;
- in stand houden van de symbolische omgeving;
- betrouwbaarheid, precisie;
- professionaliteit, deskundigheid;
- actualiteit, vernieuwing.

Deze principes gebruiken we in hoofdstuk 7 om te toetsen in hoeverre de openbare bibliotheek haar maatschappelijke opdracht naar verwachting over tien jaar nog altijd zal vervullen. De veranderingen in de omgeving waarin de bibliotheek opereert zijn enerzijds van sociaal-demografische en sociaal-culturele aard, anderzijds spelen ze zich af in het media- en communicatiebestel.

Trends in de samenleving

In hoofdstuk 3 beschrijven we de sociaal-demografische en sociaal-culturele trends die voor het functioneren van de openbare bibliotheek over tien jaar van belang kunnen zijn. Verwachte sociaal-demografische ontwikkelingen zijn relevant om het toekomstige aanbod van de bibliotheek af te stemmen op de gevraagde dienstverlening in de nabije toekomst. Sociaal-culturele ontwikkelingen beïnvloeden de verwachtingen van bibliotheekgebruikers en de soort dienstverlening waar ze behoefte aan hebben.

Wat betreft de sociaal-demografische trends zal de bevolking de komende tien jaar naar verwachting van het Centraal Bureau voor de Statistiek verder groeien, maar minder hard dan in de afgelopen decennia. 65-plussers gaan een groter deel van de bevolking uitmaken. Ook de etnische samenstelling van de bevolking zal veranderen. Binnen de groep niet-westerse immigranten zullen de vier grote groepen (Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen/Arubanen) een relatief bescheiden plaats innemen door de groei van nieuwe groepen niet-westerse immigranten. Daarnaast zal migratie binnen Europa grote groepen nieuwe Nederlanders van westerse afkomst brengen. De meeste allochtonen wonen in de vier grote steden, maar de verwachting is dat met name de groepen die daar al langer wonen naar de grotere steden rondom de grote vier zullen trekken. Mede als gevolg daarvan neemt het aandeel jongere niet-westerse allochtonen in de vier grote steden wat af, maar zij zullen over tien jaar nog altijd een aanzienlijk deel van de bevolking uitmaken.

Op sociaal-cultureel gebied is een van de trends dat de toename in opleidingsniveau van de afgelopen eeuw zal doorzetten, maar niet meer in hetzelfde tempo. Op school blijven achterstandsleerlingen, die zowel van allochtone als autochtone herkomst zijn, extra aandacht nodig hebben. De stimulering van 'een leven lang leren' door de Nederlandse overheid en de Europese Unie houdt verder in dat mensen na het afronden van hun formele opleiding vaker cursussen en verdere opleidingen zullen volgen. Nederlanders worden welvarender, en zeker als die welvaart gekoppeld wordt aan de bestedingen aan vrije tijd zal de sterke groei van de afgelopen decennia aanhouden. Daarentegen zal er ook een groep mensen zijn die moeite heeft om rond te komen en op maatschappelijke ondersteuning is aangewezen. Steeds meer mensen combineren arbeid en zorg, wat zeker in de middelste leeftijdscategorieën de hoeveelheid vrije tijd onder druk zet. Mensen kiezen er vaker voor een huishouding alleen te voeren. Attitudes ten opzichte van lidmaatschap van verenigingen en organisaties veranderen door individualisering en informalisering. Verbanden worden tijdelijker en veranderlijker. Dit uit zich ook in een andere houding tegenover vrijwilligerswerk. Er zijn tekenen dat vrijwilligerswerk terugloopt, maar ook dat het een andere, meer tijdelijke en projectmatige vorm aanneemt. Tot slot is er de voortschrijdende informatisering. Online computers zijn al in verreweg de meeste Nederlandse huishoudens aanwezig, zeker in huishoudens met opgroeiende kinderen, en ook op school en werk wijdverbreid. Vrijwel alle internetters gebruiken het web om informatie te zoeken en te communiceren. Ouderen en lager opgeleiden lopen hun achterstand in computergebruik in de komende tien jaar langzaam in.

De bibliotheek is er voor de gehele bevolking, maar deze (veranderende) bevolking bevat groepen die extra op de bibliotheek zijn aangewezen, zoals laaggeletterden, nieuwkomers en achterstandsleerlingen in het onderwijs. Daarnaast kan de bibliotheek van dienst zijn voor een minder urgente groep: mensen die studie doen buiten een onderwijsinstituut. Daarbij veranderen de verwachtingen die mensen hebben van de bibliothecaire dienstverlening door wat zich in 'de markt' afspeelt. Gewenning aan keuzemogelijkheden, individualisering van dienstverlening, en voor bepaalde groepen een toenemende tijdsdruk, resulteren in een behoefte aan een ander aanbod, en een anders toegankelijk aanbod. Levenslange lidmaatschappen worden minder vanzelfsprekend. De bibliotheek zal de veranderende verwachtingen en behoeftes van klanten met innovatieve dienstverlening tegemoet moeten treden. Voor de maatschappelijke participatie, steeds betrokkener, plaatselijker en tijdelijker, kan de bibliotheek, gezien haar streven een plaats voor ontmoeting en debat te zijn, een rol spelen.

Trends in communicatie en informatie

In hoofdstuk 4 bespreken we de ontwikkelingen in media en communicatie die van belang zijn voor de mate waarin en manier waarop de bibliotheek haar vijf kernfuncties kan vervullen. Veranderingen in mediagebruik, informatiezoekgedrag en communicatie van mensen vergen dat de bibliotheek haar dienstverlening aanpast. Bovendien kan het zijn dat een andere partij zo goed voorziet in een van de functies van de bibliotheek dat de toegevoegde waarde van de bibliotheek wegvalt.

De digitalisering heeft de informatievoorziening ingrijpend veranderd: sneller, ruimer, toegankelijker, internationaler, persoonlijker. Tegelijkertijd baren kwantiteit (te veel) en kwaliteit (te weinig) zorgen. De functie van de bibliotheek als bron van betrouwbare informatie is belangrijk, maar zij zal met haar aanbod maatschappelijk relevant moeten blijven.

De democratisering van productie- en distributiemiddelen in media en communicatie levert nieuwe interessante verschijnselen op, die momenteel nog sterk in ontwikkeling zijn en waarvan de toekomstige rol onzeker is. Hoeveelheid, snelheid en toegankelijkheid van content zijn sterk toegenomen. Technologische ontwikkelingen als e-boeken en *publishing on demand* zullen invloed hebben op het productieproces van gedrukte media maar het in grote oplagen gedrukte boek naar alle waarschijnlijkheid niet doen verdwijnen.

De beleidsmatige decentralisering heeft duidelijk een 'lokaliserende' weerslag gehad op de inrichting van de branche. Als instantie waar miljoenen mensen over de vloer komen zijn voor de bibliotheek ontwikkelingen in de lokale welzijns- en culturele voorzieningen van belang vanwege de samenhang met de taken van de bibliotheek. Ook ontwikkelingen in het boekbeleid en leesbevorderingsbeleid zijn voor de bibliotheek relevant. Toegang tot informatie bieden in het digitale domein stuit op weerstand van commerciële partijen die uit angst voor ongecontroleerde illegale verspreiding van hun content zware beperkingen opleggen aan de openbare bibliotheken.

Op de mediamarkt gaan internationalisering en economische concentratie hand in hand. De overheid poogt onafhankelijke en pluriforme informatievoorziening te bevorderen. Met het internet is er een groei van nichemarkten ontstaan, waardoor relatief obscure titels beter beschikbaar worden. Deze nieuwe marktdynamieken die hierdoor ontstaan hebben hun negatieve repercussies voor de bibliotheek, maar kunnen ook een inspiratie zijn voor een herpositionering.

Er is een heel nieuw spectrum aan contactmogelijkheden ontstaan, van directe interactie tot sociale netwerksites en sites met *user generated content*. Informatie vinden is in het digitale tijdperk dikwijls eenvoudiger dan het was. Tegelijkertijd bestaan er twijfels over de kwaliteit van de informatie die op het internet wordt gevonden en de vaardigheden van mensen om in de overvloed aan informatie hun weg te vinden.

Ontwikkelingen in bibliotheekgebruik

Hoofdstuk 5 behandelt de ontwikkelingen in het bibliotheekgebruik in de afgelopen dertig jaar. Hoewel dat gebruik uit meer bestaat dan de bibliotheek bezoeken en boeken lenen, beperkt ons onderzoek zich hier grotendeels toe. Over andere vormen van bibliotheekgebruik zijn maar beperkt cijfers beschikbaar, en zeker geen trendgegevens.

Bibliotheekgebruik loopt sinds de jaren negentig terug in alle meetbare vormen: lidmaatschappen, bezoek, leners en uitgeleende boeken. Dit ondanks een toename in de mediabudgetten van bibliotheken, een min of meer stabiel aantal vestigingen en een collectie die relatief gezien minder hard krimpt dan het aantal uitleningen. Ook het computergebruik in de bibliotheek vertoont een dalende lijn doordat steeds meer mensen thuis een pc met met internetaansluiting hebben.

De bibliotheek verliest sneller terrein onder mannen, werkenden en hoger opgeleiden. Onder ouderen, lager opgeleiden en vrouwen is de afname minder sterk. Alleen Turkse en Marokkaanse Nederlanders vertonen een tegengestelde trend. Niet alleen neemt hun bibliotheekgebruik toe, ook is het onder tieners en jongvolwassenen opvallend hoog (hoger dan onder hun autochtone leeftijdgenoten).

De analyses weerspreken sommige verklaringen die de bibliotheken zelf geven voor de verminderde belangstelling. De invoering van het leenrecht rond 1996 en het deels doorberekenen ervan in de leentarieven (een bijdrage per geleend boek) zullen niet bevorderlijk zijn geweest voor de uitleen, maar er is geen duidelijk 'extra effect' waarneembaar in de cijfers. Ook het vermoeden dat een tanende tevredenheid met de bibliotheek de daling van het gebruik verklaart, is niet met de cijfers in overeenstemming te brengen.

Wat wel leidt tot minder uitleen van bibliotheekboeken is de toename in het kopen en cadeau krijgen van boeken. Ook blijkt er sprake te zijn van een generatiegebonden 'ontlening'. Jongere generaties, opgegroeid met een omvangrijkere bibliotheekcollectie dan generaties voor hen, gaan in de basisschoolleeftijd vaak naar de bibliotheek. Hun – gratis – gebruik van de bibliotheek loopt echter hard terug zo gauw ze volwassen worden, en eenmaal volwassen gaan zij minder vaak naar de bibliotheek

dan oudere generaties. Voor een ‘terugkeereffect’, volwassenen die weer lid worden van de bibliotheek als ze zelf kinderen krijgen, is in een analyse op het niveau van geboortecohort geen ondersteuning te vinden.

Veranderend mediagebruik

In hoofdstuk 6 besteden we aandacht aan wat er in de afgelopen dertig jaar is veranderd in het bredere mediagebruik, als context voor een beter begrip van de terugloop in het bibliotheekgebruik zelf. We richten ons met name op lezen en informatie zoeken, twee activiteiten die de kern van de bibliothecaire dienstverlening raken.

Voor de bevolking als geheel is de tijdsbesteding aan media in de vrije tijd sinds midden jaren zeventig opvallend constant gebleven. Binnen dat tijdsbudget ging een geleidelijke teruggang in het lezen van gedrukte media tot 2000 gepaard met een stijging in de televisiekijktijd en (vanaf midden jaren tachtig) van computergebruik. Sinds 2000 zien we een snelle toename van online computergebruik, die nu vooral ten koste lijkt te gaan van televisiekijken.

Er zijn grote verschillen in mediagebruik naar leeftijd. De vergelijking van jongere en oudere leeftijdsgroepen leert dat nieuwe media telkens het eerst en innigst worden omarmd door jongeren. Het verschil in mediagebruik komt vooral (maar niet uitsluitend) tot stand doordat jongere generaties vernieuwingen vanzelfsprekender in hun activiteitenpatronen opnemen dan oudere generaties. Ook de afnemende populariteit van oudere media gaat voor een groot deel generatiegewijs. Kijkt men naar de verhoudingen in tijdsbesteding aan oude en nieuwe media, dan blijven deze binnen generaties met het ouder worden opvallend constant.

Boeken zijn nog altijd populair als media voor ontspanning en wegdromen uit de realiteit. Internet is sterk in opkomst als bron van informatie. Opnieuw zijn overeenkomstige verschillen naar leeftijd/generatie waarneembaar voor oude en nieuwe media.

De vernieuwingen in het media-aanbod hebben zich eerst en vooral afgespeeld in het commerciële domein en dus buiten de invloedssfeer van de openbare bibliotheken. Het is dan ook niet vreemd dat de balans in tijdsbesteding is verschoven in het nadeel van de bibliotheek, wier dienstverlening nog altijd vooral is ingesteld op dat publieke domein. Dit wil niet zeggen dat een verdere daling in het gebruik van de bibliotheek onvermijdelijk is; maar wel het meest waarschijnlijk.

De toekomst van de bibliotheek

In hoofdstuk 7 staat de toekomst van de openbare bibliotheek centraal. We schetsen eerst een beeld van de waarschijnlijke toekomst van de bibliotheek, uitgaande van het doorzetten van de gesignaleerde trends. Dan zetten we een situatie neer waarin deze trends sneller doorzetten dan tot dusver. Beide toekomstbeelden zijn beschreven voor de vijf kernfuncties van de bibliotheek: ‘kennis en informatie’, ‘ontwikkeling en educatie’, ‘kunst en cultuur’, ‘lezen en literatuur’ en ‘ontmoeting en debat’.

Vertrekpunt van de toekomstschets is de volgende opsomming van zes trends:

- van beperkt aanbod en beperkte toegang tot informatie naar overvloedig aanbod en ruime toegang;

- van analoge naar digitale media en informatie;
- van publiekrechtelijke naar privaatrechtelijke werking van de media- en informatiemarkt;
- van gerichtheid op het algemene publiek naar op het individu toegesneden dienstverlening;
- van gebruik van gedrukte en audiovisuele naar digitale media;
- van allocutie (het ‘omroepen’) naar consultatie (raadplegen) en conversatie (uitwisseling van content).

De implicaties van deze trends voor de openbare bibliotheken zijn dat door digitalisering en andere ontwikkelingen (vooral individualisering) de oriëntatie van met name jongere generaties gebruikers op media en informatie fundamenteel aan het veranderen is. De meerwaarde van een geordende collectie van fysieke informatie- en cultuurdragers daalt. Die collectie wordt steeds meer als een beperkte uitsnede uit het totaal beleefd, in vergelijking met het snel groeiende aanbod buiten de bibliotheek. Terwijl gebruikers vroeger meerwaarde ervoeren in een institutie die het aanbod aan informatie en cultuur voor hen organiseerde, raken zij er nu steeds meer aan gewend het aanbod zelf, op hun eigen wijze, te organiseren (zij het misschien lossier, incompleter en vergankelijker) en naar hun hand te zetten.

Vanuit haar publieke opdracht staat de openbare bibliotheek nu voor de taak de gebruikers op te zoeken en te assisteren bij de wijze waarop zij hun eigen content organiseren, in plaats van ervan uit te gaan dat gebruikers op de content van de bibliotheek blijven afkomen. Pas als gebruikers de bibliotheek in het vizier krijgen, is de voorwaarde geschapen om hen in contact te brengen met de fysieke én de digitale collectie.

Een SWOT-analyse (*strengths, weaknesses, opportunities, threats*) levert het uitgangspunt voor deze toekomstverkenningen. Sterke punten van de bibliotheek zijn haar nog altijd omvangrijke bereik, niet alleen als een instelling waar men boeken kan lenen om bij weg te dromen en te ontspannen maar ook als een neutrale en laagdrempelige plaats om te verblijven en content te consulteren. Daarnaast zijn de uitgebreide collectie en de goede banden met het basisonderwijs sterke punten van de bibliotheek. Zwakke punten zijn de terugloop in het aantal leden en de uitleningen, met name onder tieners en jongvolwassenen, en de beperkte zichtbaarheid van de bibliotheek in het digitale domein.

Kansen liggen er voor de bibliotheek evenwel juist in de digitalisering. Door handig gebruik te maken van de distributiemogelijkheden die het internet biedt is de toegang tot content die de bibliotheek haar gebruikers biedt te verbeteren (de ‘Lange staart’). Het grote gebruik van de bibliotheek door Turkse en Marokkaanse jongeren biedt ook interessante aanknopingspunten om de maatschappelijke positie van de bibliotheek verder te ontwikkelen. De maatschappelijke aandacht voor sociale cohesie en ‘een leven lang leren’ bieden mogelijkheden voor de bibliotheek om via samenwerkingsverbanden nuttige diensten te leveren.

De bedreigingen zijn niettemin ook talrijk. De veranderende verwachtingen en behoeften van klanten (meer individueel maatwerk, snellere levering) vergen aanpassingen van de bibliotheek. De vergrijzing van het personeel betekent binnen een aantal jaren ook een bedreiging, daar de vervanging van de pensioenuitstroom zeer waarschijnlijk problematisch gaat worden door gebrek aan voldoende gekwalificeerde jonge aanwas. Substitutie van bibliotheekdiensten door andere aanbieders manifesteert zich in het informatiezoekgedrag (waarvoor de bibliotheek steeds minder in aanmerking komt) en in de toename van het kopen in plaats van lenen van boeken.

Voor de schets van de toekomstbeelden van de bibliotheek maken we gebruik van een denkmodel dat zich richt op het keuzeproces van de gebruiker tussen de bibliotheek en alternatieve routes om bepaalde doelen te bereiken. De door (potentiële) gebruikers gepercipieerde kosten en baten van de bibliotheek en van alternatieven werken we uit voor de vijf verschillende functies. Bij de schets van de waarschijnlijke situatie over tien jaar gaan we uit van een verder afnemend bibliotheekgebruik, wat leidt tot een beperkter draagvlak onder de bevolking. In dit toekomstbeeld zal met name de kennis- en informatiefunctie (blijven) lijden onder de veranderingen in de omgeving, vooral de digitalisering. De functie 'lezen en literatuur' zal in termen van uitleencijfers door ontleding en door het grotere aandeel gekochte en cadeau gekregen boeken ook verder dalen. In de functies 'educatie en ontwikkeling' en 'kunst en cultuur' lijken de bedreigingen minder groot. Bij 'kunst en cultuur' én bij 'ontmoeting en debat' is het, bij gebrek aan metingen van de maatschappelijke impact, moeilijk in te schatten hoe deze zich in de praktijk verhouden tot kennis en lezen.

Bij het tweede toekomstbeeld gaan we ervan uit dat de afkalving van het bibliotheekgebruik in het komende decennium sneller zal gaan dan in de afgelopen tien jaar. Door de ontwikkeling van aantrekkelijke, gebruikersvriendelijke alternatieven op het internet en contentleveranciers die een directe band aangaan met gebruikers kan de bibliotheek als vanouds aanbodgecentreerde instelling sterk gemarginaliseerd raken. De aanzienlijke daling van het aantal mensen dat over de vloer komt krijgt gevolgen voor alle kernfuncties, maar zeker die functies waarin juist dat brede bereik van de bibliotheek een voorwaarde vormt voor het ontwikkelen van andere activiteiten. Het is zeker te verwachten dat in die omstandigheden het rendement van in de bibliotheek geïnvesteerde publieke middelen ter discussie zal komen te staan.

Dat het draagvlak van de openbare bibliotheek de komende tien jaar waarschijnlijk zal afnemen, wil uiteraard niet zeggen dat dit een wenselijke ontwikkeling is. De onwenselijkheid schuilt dan niet per se in de gevolgen voor de institutie 'openbare bibliotheek' zelf, maar wel in de maatschappelijke functies die ze vervult. Aan de hand van de negen normatieve principes die in hoofdstuk 2 zijn gepresenteerd is vast te stellen op welke vlakken vanuit maatschappelijk oogpunt tekortkomingen ontstaan – in economische termen 'marktfalen' geheten – als om het even welk van de twee toekomstbeelden werkelijkheid wordt. Deze analyse geeft aan hoe de bibliotheek haar maatschappelijke taak op een andere wijze inhoud kan geven. De onwenselijke gevolgen van een verdere afkalving van bibliotheekgebruik verschil-

len per kernfunctie, maar liggen allemaal in het marktfalen dat ontstaat in termen van onafhankelijkheid, diversiteit, objectiviteit, betrouwbaarheid en sociale insluiting. De conclusie kan luiden dat er ook over tien jaar voldoende reden is tot uit publieke middelen gefinancierde correctie van de markt. De openbare bibliotheek zal dan wel iets te bieden moeten hebben om voor de verantwoordelijke overheden een vanzelfsprekende partner te zijn in het tegengaan van de gesignaleerde lacunes. Het is namelijk de vraag of de bibliotheek daarvoor per se de meest vanzelfsprekende partner is. Naar onze inschatting liggen er in elk geval op de volgende punten belangrijke taken:

- lezen en literatuur;
- hulp bieden bij het zoeken, begrijpen en beoordelen van informatie aan degenen die die hulp nodig hebben;
- tegengaan van een verdere verschraling van het voorzieningenniveau in kleine kernen;
- correctie van marktkrachten voor het instandhouden van een onafhankelijk, betrouwbaar en pluriform contentaanbod voor alle burgers.

Het is niet zo dat de bibliotheek deze taken als enige kan vervullen, maar met haar huidige omvang, bereik en expertises ligt dat vooralsnog wel voor de hand.

Handreikingen voor beleid

Het afsluitende hoofdstuk 8 bevat handreikingen voor het beleid van de branche en de betrokken overheidslagen in de komende jaren. Omwille van de worteling van deze handreikingen in het veld, baseren we deze mede op gesprekken met experts uit de branche en vertegenwoordigers van de betrokken overheden. De experts noemden algemeen de noodzaak van verdere digitalisering van de dienstverlening en meer daad- of slagkracht. Verder vestigde men de aandacht op de dienstverlening die de bibliotheek kan of moet willen bieden, en de personele complicaties die daarbij komen kijken. Over de inrichting en de samenwerking in het netwerk van basisbibliotheken, en de verdeling van backoffice- en frontofficetaken tussen de verschillende niveaus in de branche lopen de meningen wat meer uiteen. Niettemin achten de meeste gesprekspartners een opschaling van de backofficetaken van lokaal en regionaal naar landelijk niveau noodzakelijk. De frontofficetaken dienen omwille van de verankering in de lokale samenleving lokaal georganiseerd te blijven, is de overheersende opinie. In deze tegengestelde tendensen komt op termijn de positie van het middenniveau van de provincies ter discussie te staan. Over de bestuurlijke inrichting van de branche lopen de meningen het meest uiteen. Zeker met het eindigen van het mandaat van de Stuurgroep Bibliotheken en het Procesbureau Bibliotheekvernieuwing maakt menigeen zich zorgen over de regie in het vernieuwingsproces. Over de vraag welke partij welke taken moet oppakken, wordt namelijk verschillend gedacht. Een heldere afbakening van de rol die brancheorganisatie, gemeenten, provincies en rijk moeten spelen is voor de voortgang van de bibliotheekvernieuwing van evident belang.

Onze handreikingen voor beleid richten zich op inhoudelijke en bestuurlijk-organisatorische vereisten. Inhoudelijk is het centraal stellen van de gebruiker essentieel. De bibliotheek zal haar dienstverlening moeten aansluiten bij de manier waarop mensen in de digitale werkelijkheid van vandaag en morgen steeds meer zelf content zoeken, ordenen, delen en produceren. Doordat het ook voor de bibliotheek niet langer mogelijk is om al wat er verschijnt zinvol te ordenen, verschuift het zwaartepunt in het collectioneren en ordenen van informatie van de bibliotheek naar haar (potentiële) gebruikers zelf. Het zal er de komende tien jaar om gaan deze ontwikkeling als bibliotheek zo goed mogelijk te faciliteren. Het is daarnaast onvermijdelijk dat er keuzes gemaakt worden in de dienstverlening waar de bibliotheek zich op richt en in specialiseert. In het huidige communicatiebestel is het niet mogelijk om overal een gids in te zijn, en is daar ook niet altijd een noodzaak toe. Dit leidt tot de volgende tien inhoudelijke handreikingen:

- maak content beter vindbaar;
- maak de collectie hybride;
- ga op de gebruiker af;
- beschouw ontlening en ontleening niet als onvermijdelijk gegeven en schrijf het boek niet af;
- personaliseer de dienstverlening en doe hiertoe marktonderzoek;
- diversifieer de toegang tot digitale content;
- maak keuzes in de gidsfunctie;
- ondersteun burgers in de ontwikkeling van informatievaardigheden en, breder, mediawijsheid;
- zorg voor lokale verankering enerzijds (frontofficetaken) en landelijke verankering anderzijds (backofficetaken);
- diversifieer de fysieke vestigingen nader in de dienstverlening die ze aanbieden.

Bestuurlijk-organisatorisch heeft de branche in het afgelopen decennium al de nodige veranderingen ondergaan. Nu de noodzaak van inhoudelijke vernieuwing zich nadrukkelijk aandient, is het niet het moment voor verdere bestuurlijk-organisatorische veranderingen. Daarmee is niet gezegd dat de huidige inrichting van de sector optimaal is. Het grote aantal leden (basisbibliotheken) van de brancheorganisatie Vereniging van Openbare Bibliotheken (VOB) belemmert de slagkracht van de branche. De innovaties die landelijk worden ontwikkeld, staan volgens de leden ook vaak te ver af van de basis. Oplossingen kunnen zijn een verdere schaalvergroting, waardoor een beperkter aantal basisbibliotheken overblijft, of een andere organisatie van innovatie door de brancheorganisatie via een tendersysteem, waarbij basisbibliotheken kunnen intekenen op uitvoering van de innovatieprojecten.

Binnen de bestaande bestuurlijke inrichting is het zaak om de voordelen van lokale verankering en decentralisering te combineren met een branche die zich landelijk daadkrachtig weet te ontwikkelen. Differentiatie van het aanbod in vestigingen, de verdeling van back- en frontofficetaken en de vervanging van het personeel verdienen daarbij in het bijzonder de aandacht. Wat betreft de bestuurlijke inrichting

van de branche moet gewerkt worden aan een krachtiger invulling van het opdrachtgeverschap van gemeenten. Een zekere verschuiving van de regierol van de provincie naar het landelijke niveau lijkt een goede manier om de innovatiekracht te mobiliseren die nodig is om de neergang in het bibliotheekgebruik te keren.

Voor de korte termijn signaleren we als acute handreikingen:

- continuering van samenwerking tussen de branche en de drie overheidslagen in het belang van de inhoudelijke vernieuwing van het openbaar bibliotheekwerk;
- oplossingen zoeken voor het dreigende tekort aan personeel, in het bijzonder personeel dat de inhoudelijke vernieuwing kan vormgeven;
- kennislacunes opvullen met onderzoek.

1 De openbare bibliotheek tien jaar van nu: aanleiding en probleemstelling

Hoe ziet de openbare bibliotheek in Nederland er tien jaar van nu uit? Na tien jaar denken over en praktijk van bibliotheekvernieuwing blijken er nog altijd breed uiteenlopende meningen te bestaan over waar de bibliotheek zich op moet richten bij de vormgeving van of de voorbereiding op de toekomst. Op basis van analyses van bibliotheek- en breder mediagebruik, in de context van maatschappelijke ontwikkelingen en ontwikkelingen in het media- en informatielandschap, schetsen we de waarschijnlijke stand van de bibliotheek over tien jaar. Ook verkennen we een extremere versie van dit toekomstbeeld, waarin de bibliotheek nog maar een zeer beperkte maatschappelijke rol speelt. Op basis van de (onveranderde) normatieve opdracht van het bibliotheekwerk benoemen we vervolgens de maatschappelijk onwenselijke gevolgen van een marginalisering van de openbare bibliotheek, en geven we handreikingen waarmee de bibliotheek ook over tien jaar nog maatschappelijk relevant is.

1.1 Aanleiding

Sinds het begin van deze eeuw hebben de openbare bibliotheekbranche en de overheden – gemeentelijk, provinciaal en landelijk – samengewerkt in een proces van bibliotheekvernieuwing. De aftrap voor het vernieuwingsproces werd gegeven door de Raad voor Cultuur. In november 1998 bracht de Raad desgevraagd een advies uit over de ‘bestuurlijke organisatie van het openbare bibliotheekwerk’.¹ De Raad stelt in zijn advies een ‘wijziging van de bestaande bibliotheekstructuur op lokaal en provinciaal niveau’ voor. Hij constateert een gebrek aan samenhang in de bibliotheekvoorzieningen op regionaal niveau, waar centrumbibliotheken en bibliotheken in de regio deels dezelfde taken vervullen zonder deze op elkaar af te stemmen. Het feit dat elke bibliotheek haar eigen bestuur kent, is evenmin bevorderend voor de samenhang in het stelsel. ‘Samenvattend ziet de Raad de noodzaak tot verandering van de bestaande organisatiestructuur niet zozeer liggen in een verandering van de bibliotheektaak als zodanig, maar in de combinatie van toenemende taken, schaarser wordende middelen, grotere onderlinge afhankelijkheid en toepassing van ICT. Deze ontwikkelingen maken het noodzakelijk dat de bibliotheken meer als eenheid gaan opereren. Om dit te kunnen bereiken dient de bestuurlijke organisatie te worden vereenvoudigd’ (Raad voor Cultuur 1998: 4). Concentratie van de diensten in één ‘regionale bestuurs- en werkorganisatie’ (waarbij regio niet gelijk staat aan provincie) wordt voorgesteld als oplossing voor de ontstane inefficiënties.

Het advies is in de bibliotheekbranche en door betrokken overheden (met name de gemeenten) niet onverdeeld positief ontvangen. De meeste betrokkenen onderschreven wel de analyse van de Raad, maar de voorgestelde oplossingsrichting stuitte op veel weerstand. De voordelen van een lokale bestuurlijke verankering van

het bibliotheekwerk wilde men niet overboord zetten, ook al werden de nadelen van de bestuurlijke versnippering wel gezien. Meer heil werd verwacht van een versterkte samenwerking tussen bibliotheekorganisaties op regionaal niveau. In reactie daarop vroeg de staatssecretaris van OCW een nieuw advies aan de hiertoe ingestelde Stuurgroep herstructurering openbaar bibliotheekwerk (in het bibliotheekveld aangeduid als 'de commissie-Meijer'). Deze ontwikkelde in samenspraak met beleidsmakers en de branche een visie die in grote lijnen aansloot bij die van de Raad voor Cultuur.² Kern van dit advies was eveneens dat de organisatie van het bibliotheekstelsel te weinig slagkracht bood om de uitdagingen van maatschappelijke en technologische ontwikkelingen aan te gaan. 'De stuurgroep heeft [...] moeten constateren dat de veranderingen in de omgeving van het bibliotheekwerk sneller gaan dan het huidige stelsel kan bijbenen. De ontwikkelingen bevinden zich in een stroomversnelling. Een vitalisering is nodig om de bibliotheek ook in de toekomst een deskundige kenniswegwijzer en kwaliteitsbewaker te laten zijn' (Stuurgroep herstructurering openbaar bibliotheekwerk 2000: 17).

De stuurgroep stelde de vorming van basisbibliotheken voor: organisaties met een flink verzorgingsgebied (minimaal 30-35.000 inwoners, maar bij voorkeur meer), meerdere vestigingen in wijken en dorpen, en een organisatie met daarin gescheiden frontoffice- en backofficetaken. De provinciale bibliotheekcentrales (PBC's), in het bestaande stelsel goeddeels verantwoordelijk voor de dienstverlening op het platteland, zouden zich moeten omvormen tot provinciale serviceorganisaties (PSO's, privaatrechtelijke organisaties zonder winstoogmerk). Deze PSO's zouden niet langer zelf een deel van de voorzieningen verzorgen maar uitsluitend dienstverlenend zijn aan de basisbibliotheken.

De implementatie van het advies werd geregisseerd door een nieuwe stuurgroep, de Stuurgroep Bibliotheken, met een ondersteunend Procesbureau Bibliotheekvernieuwing. Gemeenten (Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG)), provincies (Interprovinciaal Overleg, IPO) en het rijk (het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW)) sloten in 2001 het Koepelconvenant herstructurering openbaar bibliotheekwerk. Met dit convenant, waarop in 2004 nog een aanvulling volgde, werd het proces in gang gezet, dat (vooral in de aanvulling) zowel stelselversterking als inhoudelijke vernieuwing beoogde. De provincies kregen van de commissie-Meijer een regisserende rol bij de vernieuwing toebedeeld. Aan de hand van zogenaamde 'marsrouteplannen' kreeg het proces van schaalvergroting per provincie vorm. Aanvankelijk werd een korte periode voorzien (2002-2005) waarin de bestuurlijke reorganisatie/schaalvergroting voorrang kreeg. Mede door grote regionale verschillen in tempo werd duidelijk dat die einddatum niet gehaald zou worden. Het mandaat van Stuurgroep en Procesbureau kreeg daarom verlenging tot 2007, waarvoor het rijk extra middelen beschikbaar stelde. Ook kwamen er extra middelen voor de financiering van de bibliotheekvernieuwing.

Vanaf 2006 is er (door prioritering) naar gestreefd de bestuurlijke reorganisatie eind 2007 afgerond te hebben. In het veld, nog altijd gekarakteriseerd door zijn decentrale structuur, bleken echter vele, vaak sterk uiteenlopende visies te bestaan

op de positie van de openbare bibliotheek in de snel digitaliserende informatiesamenleving. De ‘veranderingen in de omgeving van het bibliotheekwerk’ waarover de commissie-Meijer sprak, hadden in de tussentijd niets aan tempo ingeboet. Binnen de branche leidde dit tot meningsverschillen over de koers voor de komende jaren. Dit bleek vooral tijdens een discussiebijeenkomst op 4 september 2006 in de Rode Hoed in Amsterdam. De visies op de toekomst van de bibliotheek die daar werden geventileerd, lieten het hele palet zien van ‘doorgaan met datgene wat we altijd al deden’ tot radicale modernisering met behulp van informatie- en communicatietechnologie (ICT). Waar de ene bibliotheekdirecteur pleitte voor een sterkere nadruk op boeken, zei de andere het liefst zo snel mogelijk helemaal van de boekencarroussel af te willen.

Zoals gezegd bevindt de bestuurlijke reorganisatie van de branche zich in de eindfase, tien jaar na de aanvraag die leidde tot het advies van de Raad voor Cultuur. Het aantal zelfstandige openbare bibliotheekorganisaties is sinds 2001 ongeveer gehalveerd. Een telling van medio 2007 laat zien waar men naar verwachting op gaat uitkomen (tabel 1.1). Het aantal vestigingen is licht gedaald maar telt nog altijd een kleine elfhonderd eenheden. Gemiddeld over het hele land zal een basisbibliotheek een verzorgingsgebied hebben van ruim 100.000 inwoners, hoewel daar een grote variatie in bestaat. Provincies als Drenthe en Overijssel hebben bewust voor een kleinere schaal gekozen. De Randstadprovincies Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Flevoland zitten ruim boven het gemiddelde.

Tabel 1.1

Overzicht bibliotheekorganisaties per provincie, stand 31 mei 2007 (het op dat moment voor de toekomst verwachte aantal organisaties)

provincie	inwoners 1 januari 2007	gemeenten	bibliotheek- organisaties	inwoners per bibliotheekorganisatie
Groningen	574.000	25	8	72.000
Friesland	642.000	31	6	107.000
Drenthe	486.000	12	12	41.000
Overijssel	1.116.000	25	25	45.000
Flevoland	374.000	6	2	187.000
Gelderland	1.979.000	56	19	104.000
Utrecht	1.191.000	30	7	170.000
Noord-Holland	2.613.000	67	19	138.000
Zuid-Holland	3.455.000	77	22	157.000
Zeeland	380.000	13	4	95.000
Noord-Brabant	2.419.000	65	22	110.000
Limburg	1.128.000	40	11	103.000
totaal	16.358.000	447	157	104.000

Bron: Procesbureau Bibliotheekvernieuwing (www.bibliotheekvernieuwing.nl); Kasperkovitz (2006); CBS (inwonertallen; StatLine) SCP-bewerking

Het fusieproces is trager gegaan dan was beoogd. Het nadenken over het lokaal meest geschikte fusiemodel en het samengaan zelf heeft vaak meer voeten in de aarde gehad dan voorzien. Enigszins gechargeerd wellicht, maar daarom in de kern niet minder waar, is te stellen dat de energie zich in de eerste jaren van deze eeuw vooral heeft gericht op de bestuurlijk-organisatorische vernieuwing ter ondersteuning van de inhoudelijke modernisering (Kasperkovitz 2005: 14). Die inhoudelijke vernieuwing staat nu hoger op de beleidsagenda, mede door de ontwikkelingen in de omgeving van de bibliotheek. Met deze studie, waarin we die ontwikkelingen over de afgelopen decennia zo goed mogelijk met cijfers in beeld brengen, hopen we kaders te kunnen aangeven waarbinnen de inhoudelijke vernieuwing kan plaatsvinden.

1.2 Probleemstelling

Doel van het onderzoek is – op basis van analyses van de stand van zaken en de te verwachten maatschappelijke ontwikkelingen alsmede ontwikkelingen aan de aanbod- en vraagzijde van de maatschappelijke informatievoorziening – een toekomstbeeld te schetsen van de openbare bibliotheek in 2015-2020 en een weg daarheen aan te geven voor de betrokken partijen (de openbare bibliotheken zelf, de branche/het netwerk, de Vereniging van Openbare Bibliotheken, het rijk, de provincies/IPO en de gemeenten/VNG). De visie dient enerzijds zicht te bieden op de richting waarin het openbare bibliotheekveld zich inhoudelijk moet ontwikkelen om haar publieke functie in een veranderende samenleving en een veranderend maatschappelijk informatie- en communicatielandschap ook op middellange termijn te kunnen blijven vervullen. Anderzijds moet duidelijk worden welke acties de overheidslagen – gemeenten, provincies en rijk – en de branchevereniging moeten ondernemen om de openbare bibliotheek bestuurlijk-organisatorisch in staat te stellen deze uitdaging aan te gaan.

Om dit toekomstbeeld te kunnen schetsen is antwoord nodig op de volgende vier vragen:

- 1 Welke historisch gegroeide normatieve principes liggen aan het functioneren van de openbare bibliotheek als publieke instelling ten grondslag?
- 2 Welke relevante ontwikkelingen in de samenleving en welke relevante ontwikkelingen aan de aanbodzijde van de maatschappelijke informatievoorziening (in binnen- en buitenland, in de publieke en de private sfeer) zijn in het komende decennium te verwachten?
- 3 Welke relevante ontwikkelingen in bibliotheekgebruik en (breder) in media- en informatiegebruik zijn er, en wat zijn in dit licht de kansen en bedreigingen voor de openbare bibliotheek?
- 4 Hoe kan de openbare bibliotheek uitgaande van haar in vraag 1 bedoelde publieke functie op de onder 2 en 3 aangeduide ontwikkelingen inspelen, en welke verantwoordelijkheden moeten de gemeentelijke, provinciale en landelijke overheden en de branchevereniging hebben om de bibliotheekbranche daartoe in staat te stellen?

2.4 De openbare bibliotheek tien jaar van nu: aanleiding en probleemstelling

1.3 Uitgangspunten

Elke studie vertrekt impliciet of expliciet vanuit bepaalde veronderstellingen over het te onderzoeken verschijnsel en vanuit een zeker perspectief erop. De complexiteit van het verschijnsel noopt daartoe. In deze paragraaf leggen we de belangrijkste aannames die dit onderzoek schragen bloot.

De gebruiker centraal

Het proces van bibliotheekvernieuwing had als voornaamste doel de organisatorische structuur van de branche te vereenvoudigen. De gelijkkluidende diagnose van de Raad voor Cultuur in 1998 en de commissie-Meijer in 2000 was dat de ver doorgevoerde decentralisatie de branche hinderde om de uitdagingen van de informatiesamenleving aan te gaan. In beleidsnota's, -brieven en -rapporten, convenanten en richtlijnen van de afgelopen jaren heeft bijgevolg de bestuurlijke organisatie centraal gestaan. De uitdagingen zelf, waarmee de branche volgens de commissie-Meijer is geconfronteerd, zijn een beetje op de achtergrond geraakt. Naar onze mening schuilt echter juist in een analyse van veranderingen in het bibliotheek- en mediagebruik de sleutel tot de inhoudelijke vernieuwing van de bibliothecaire dienstverlening. De gestage daling in de uitleencijfers en de niet overeenkomstige stijgingen in het gebruik van digitale diensten van de bibliotheek zegt iets over de relevantie van de openbare bibliotheek in de maatschappij van vandaag en morgen. Vandaar dat de aandacht in deze studie vooral naar de gebruikers en de niet-gebruikers uitgaat – wie zijn zij, wat doen zij en waarom doen zij dat? Pas in de afsluitende hoofdstukken verleggen we het perspectief dan weer naar aanbod, organisatie en beleid.

Wie is de gebruiker?

Onder 'gebruikers' van de bibliotheek vallen verschillende groepen. Uiteraard de leden: mensen die met naam en adres als gebruiker staan geregistreerd. Maar niet alle leden maken werkelijk gebruik van de diensten van de bibliotheek. Er zijn leden die nooit (meer) komen en geen materialen (meer) lenen. Daarnaast zijn er mensen die geen lid zijn, maar wel binnenlopen om boeken te raadplegen of een krant of tijdschrift te lezen. Gebruikers en leden zijn dus grotendeels overlappende groepen, maar ze zijn niet identiek. Gebruikers zijn de mensen die daadwerkelijk gebruik maken van de diensten van de bibliotheek. Het openbare karakter van de bibliotheek zorgt er echter voor dat de groep bibliotheekgebruikers ook veel breder gezien kan worden, en degenen omvat die gebruik zouden kunnen maken van de bibliotheek: iedereen. Openbaar betekent immers dat niemand in beginsel en in beginsel niemand van toegang wordt uitgesloten. De bibliotheek streeft er dan ook naar om voor in principe iedereen van nut te zijn.

In deze studie gebruiken we beide betekenissen. In hoofdstuk 5, dat de ontwikkelingen in bibliotheekgebruik behandelt, gaat het uiteraard om de eerste, beperktere groep. Bij de handreikingen voor beleid in hoofdstuk 8 komt echter nadrukkelijk de potentiële gebruiker van de bibliotheek in beeld.

Institutioneel of functioneel perspectief?

De openbare bibliotheek is ontstaan in een tijd waarin informatie en cultuur voor de meeste mensen niet of moeilijk toegankelijk waren. Het belangrijkste doel dat de zogenaamde ‘leeszaalbeweging’ (zie hoofdstuk 2 en de Samenvatting) in de negentiende en begin twintigste eeuw voor ogen had, was wat toen volksverheffing en tegenwoordig *empowerment* heet. Ook de lagere sociale rangen en standen moesten met informatie en cultuur in aanraking kunnen komen. Door ook hen ontwikkelingskansen te bieden, zouden zij hun eigen levensomstandigheden kunnen verbeteren en zou er uiteindelijk een betere, gelukkigere samenleving ontstaan.

De openbare bibliotheek, zo zou men het sociologisch kunnen uitdrukken, belichaamt de institutionalisering van een maatschappelijke functie. Aan het begin van de twintigste eeuw (en in landen zoals Engeland al eerder) is een institutie in het leven geroepen die zich op die functie van volksverheffing ging toeleggen.³

Het onderscheiden van de institutie ‘openbare bibliotheek’ van de maatschappelijke functie die ze vervult, is van groot belang bij het analyseren van de huidige en toekomstige positie van de bibliotheek. De maatschappelijke omstandigheden zijn een eeuw later niet meer dezelfde. Zo kan tegenwoordig een veel grotere groep mensen zich de aanschaf van of een abonnement op media veroorloven en behoort toegang tot informatie officieel tot de mensenrechten en de eerste levensbehoeften. Bovendien is het aanbod aan informatie en cultuur veel groter en beter toegankelijk dan destijds. Dit roept de vraag op of de maatschappelijke functie van volksontwikkeling nog net zo actueel is als vroeger. Als die dat niet meer is, is een speciale institutie die zich daarvoor inzet immers ook niet meer noodzakelijk. Als die maatschappelijke functie nog wel actueel is, dient zich de vervolgvraag aan of het nog even noodzakelijk dan wel wenselijk is dat er een speciale institutie bestaat die deze functie vervult.

‘Volksverheffing’ en ‘volksontwikkeling’ zijn termen die aan het begin van de eenentwintigste eeuw gedateerd klinken. Dat heeft enerzijds te maken met de term ‘volk’ die in de vorige eeuw een negatieve lading heeft gekregen. Ook zijn de vrijheid en identiteit van elk individu sterker op de voorgrond komen te staan en zijn de banden tussen individuen losser geworden (trefwoord ‘individualisering’). De betutteling of bevoogding die spreekt uit de term ‘verheffing’ sluit daar niet bij aan. Bibliothecarissen van nu duiden datgene wat zij pogen te bevorderen niet langer zo aan, maar geven niettemin aan dat de opdracht die het openbaar bibliotheekwerk zichzelf stelt in feite onveranderd is gebleven: ontwikkelingskansen bieden aan individuen en groepen door hun laagdrempelig toegang te verschaffen tot informatie en cultuur, zodat zij zich een betere maatschappelijke positie kunnen verwerven (zie ook het Unesco-manifest in hoofdstuk 2).

Gezien de dalende gebruikscijfers van de ‘traditionele’ dienstverlening en de maatschappelijke ontwikkelingen die daaraan ten grondslag liggen (in de komende hoofdstukken komen ze uitgebreid aan bod), is er voldoende reden voor alle bij het bibliotheekwerk betrokkenen om zich te beraden op de maatschappelijke functies van de openbare bibliotheek, zoals toegang verlenen tot betrouwbare informatie.

Waar de bibliotheek in het verleden barrières in de ‘openbare toegankelijkheid van informatie’ slechtte (barrières van kosten, uren en zoekdeskundigheid), lijkt deze functie in het internettijdperk minder noodzakelijk (wat niet hetzelfde is als overbodig).

Een en ander roept de vraag op naar de toekomstige positie van de openbare bibliotheek binnen het maatschappelijke communicatiebestel. Recente adviezen op het gebied van het mediabeleid (Huysmans et al. 2004; Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2005; Broeders en Huysmans 2006) stellen dat maatschappelijke functies van de media los moeten worden gezien van de informatie- en cultuurdragers zelf. Het overheidsbeleid op mediagebied zou gericht moeten zijn op het waarborgen van de publieke functies van de media, niet op het voortbestaan van de instituties (zoals de publieke omroep) per se. Deze lijn van redeneren volgend zou dat voor de openbare bibliotheek betekenen dat niet de instelling zelf, maar de publieke functies die ze vervult onderwerp van overheidszorg moeten zijn. Minder extreem – uitgaande van nut en noodzaak van een publieke instelling als de openbare bibliotheek ter waarborging van dergelijke functies – is het de vraag welke media en dienstverlening de openbare bibliotheek in de toekomst zou moeten aanbieden.

In deze studie hanteren we in hoofdzaak dit functionele perspectief. We gaan er enerzijds van uit dat de maatschappelijke functie van volkswontwikkeling of empowerment nog altijd actueel is en dat zeker de komende tien jaar zal blijven (hoofdstuk 2). Daarbij analyseren we – het perspectief van de gebruiker indachtig – hoe de dienstverlening van openbare bibliotheken afsteekt tegen die van andere, ook commerciële, partijen. Het idee is dat meerdere diensten voor de gebruiker dezelfde functie kunnen vervullen, en dat de gebruiker deze diensten tegen elkaar afweegt: hoeveel moeite en geld kost het mij, en wat levert het mij naar verwachting op? Door de maatschappelijke functies en niet het voortbestaan van de institutie zelf tot uitgangspunt van de analyse te nemen, wordt de kritische distantie verkregen die voor een studie als deze nodig is.

Een ander punt dat hier toelichting verdient is ons gebruik van de term content. Wij gebruiken dit Engelse woord in afwezigheid van een goed, bruikbaar Nederlands alternatief, en doelen ermee op alle soorten inhoud van media: actuele en themagebonden informatie, maar ook lesmethoden, kunst- en cultuuruitingen (waaronder muziek en film), literatuur en ander fictie.⁴ Hoewel met content vaak verwezen wordt naar de informatie die op websites te vinden is, gebruiken we het woord expliciet om alle soorten inhoud te beschrijven, dus niet alleen de informatie in digitale databanken, maar ook de inhoud van boeken, films, muziekdragers, zelfs de kennis die wordt overgedragen in cursussen. Content is breder dan informatie en omvat alle nog te behandelen kernfuncties van de openbare bibliotheek (waarvan ‘kennis en informatie’ er één is).

1.4 Werkwijze en opzet

De eerste vraag van deze studie, naar de normatieve principes die ten grondslag liggen aan de openbare bibliotheek, beantwoorden we door een blik te werpen op de geschiedenis. De maatschappelijke opdracht van de bibliotheek is in historisch perspectief gestoeld op een aantal normatieve principes die sinds de verlichting zijn ontstaan en in (grond)wetten en verdragen zijn vastgelegd. Deze principes staan nog altijd overeind, maar de vertaling ervan naar de praktijk van de maatschappelijke communicatie in het algemeen en het openbaar bibliotheekwerk in het bijzonder is de afgelopen eeuw van gedaante veranderd. Hoofdstuk 2 schetst de ontwikkeling van de maatschappelijke opdracht vanaf het begin tot heden. Deze schets dient als achtergrond voor de daarna te behandelen ontwikkelingen die de opdracht mogelijk in een ander licht plaatsen.

Inzicht in de veranderingen in de samenstelling van de bevolking, zoals vergrijzing en immigratie, is nodig om een beeld te krijgen van de groep (potentiële) bibliotheekgebruikers in de komende tien jaar. Sociaal-culturele trends als individualisering zijn hierbij van belang, omdat ook die van invloed zijn op de ontwikkelingen aan de vraagzijde. Hoofdstuk 3 geeft een overzicht van de relevante ontwikkelingen.

Aan de aanbodzijde, het maatschappelijk communicatiebestel, zijn ook diverse ontwikkelingen van belang voor het schetsen van een toekomstverwachting. Digitalisering en de ontwikkelingen op het internet zijn hiervan uiteraard de meest voorname, maar ook veranderingen op andere terreinen, zoals in de boekhandel, het onderwijs en cultuurbeleid kunnen gevolgen hebben voor de openbare bibliotheek. Het materiaal om deze ontwikkelingen te schetsen halen we uit (internationale) literatuurstudie. In hoofdstuk 4 doen we verslag.

Ten slotte zijn ontwikkelingen in media- en bibliotheekgebruik zelf van belang voor een gefundeerd toekomstbeeld. We geven inzicht in trends in bibliotheekgebruik in de afgelopen dertig jaar, en verklaren deze (waar mogelijk). Ook bekijken we ze in relatie tot ontwikkelingen in mediagebruik, en dan vooral lezen. We putten uit onderzoeken van het SCP, waarin vragen zijn opgenomen over bibliotheekgebruik, zoals in het tijdsbestedingsonderzoek (TBO), het onderzoek naar het gebruik van uit publieke middelen bekostigde voorzieningen (AVO), en het onderzoek naar de leefsituatie van allochtonen (LAS). Op basis hiervan zijn leden en niet-leden, gebruikers en niet-gebruikers van de bibliotheek te beschrijven, naar persoonskenmerken als leeftijd, opleidingsniveau, arbeidsmarktpositie, etniciteit en overig mediagebruik. Doordat een aantal van deze onderzoeken sinds de jaren zeventig regelmatig herhaald worden, kunnen we ontwikkelingen in de afgelopen dertig jaar analyseren. Deze analyse presenteren we in twee hoofdstukken. Trends in bibliotheekgebruik vormen de hoofdmoot van hoofdstuk 5. Bij wijze van intermezzo worden deze Nederlandse trends daarna in een internationale context geplaatst. Een vergelijking met enkele andere landen laat zien in hoeverre de Nederlandse ontwikkeling op zichzelf staat of juist illustratief is voor een bredere, internationale trend.

In hoofdstuk 6 wordt het bibliotheekgebruik ingebed in de bredere context van het mediagebruik – deelname en tijdsbesteding aan lezen, luisteren, kijken en internetten. Deze veranderingen, die zich grotendeels buiten de invloedssfeer van de bibliotheken afspelen en in sommige bevolkingsgroepen sneller gaan dan in andere, geven nog het meeste zicht op de uitdagingen waar het bibliotheekwerk het komende decennium voor staat.

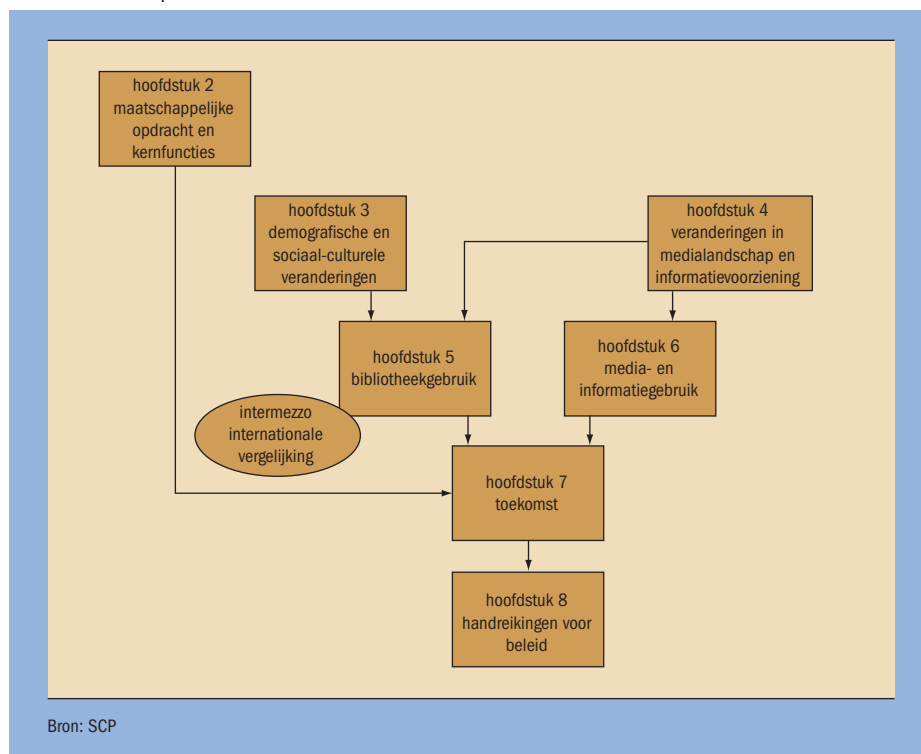
Hoofdstuk 7 brengt de eerder gesponnen draden bijeen om twee beelden van de toekomst van de openbare bibliotheek te schetsen. Allereerst de waarschijnlijke toekomst. Hierbij gaan we ervan uit dat de geleidelijke teruggang in bibliotheekgebruik door de opkomst van alternatieve, vervangende vormen van dienstverlening zal doorzetten. De bibliotheeksector zal in dit toekomstbeeld onvoldoende innovatiekracht kunnen mobiliseren om de neergaande trend in gebruik bij te buigen. Daarna schetsen we de situatie waarin de huidige neergaande trends zich nog sneller manifesteren. We verkennen daarmee een situatie waarin de bibliotheek over tien jaar maatschappelijk nauwelijks nog een rol van betekenis vervult. Op basis van deze twee toekomstbeelden onderzoeken we welke vanuit maatschappelijk-normatief perspectief onwenselijke situaties dit kan opleveren, en hoe de openbare bibliotheek die kan tegengaan. ‘Onwenselijk’ verwijst hierbij naar het normatieve kader uit hoofdstuk 2. Dit leidt ons naar de vraag wat de sector moet doen aan innovatie om te zorgen dat de bibliotheek voor (potentiële) gebruikersgroepen een relevante instelling blijft of het weer wordt.

Het afsluitende hoofdstuk 8 verlegt het perspectief van de gebruiker – die in de hoofdstukken 3 tot en met 7 centraal stond – naar de branche en de overheden. Het pad naar een vanuit maatschappelijk oogpunt wenselijke toekomst voor de bibliotheek wordt daar vertaald in handreikingen voor het beleid. Deze betreffen de inhoudelijke en de bestuurlijk-organisatorische vernieuwingen die nodig zijn, en een toespitsing op de punten die ons inziens de eerste aandacht verdienen. Het ligt voor de hand dat er bij de uitvoering van het project nieuwe kennisvragen worden opgeworpen. In de vorm van een onderzoeksagenda zullen deze tot slot de revue passeren.

De volgende figuur toont de verhouding van de verschillende hoofdstukken tot elkaar, en de opbouw van het boek.

Figuur 1.1

Schematische opbouw van het boek

Noten

- 1 www.cultuur.nl/files/pdf/advies/200509091032550.bib-98.1821-2.pdf, geraadpleegd op 31 mei 2007.
- 2 www.bibliotheekvernieuwing.nl/9340000/1/j9vvgsscissp5yt/vg5r1ho8rio00/f=/openpoort.pdf, geraadpleegd op 31 mei 2007.
- 3 Overigens duurde het tot de jaren zeventig van de vorige eeuw voordat met de Wet op het openbaar bibliotheekwerk in Nederland een kroon op dit proces van institutionalisering werd gezet.
- 4 'Inhoud' is een te brede term om in deze context functioneel te zijn.

2 De maatschappelijke opdracht van de openbare bibliotheek

‘Vrijheid, welvaart en de ontplooiing van samenleving en individu zijn fundamentele menselijke waarden. Deze kunnen alleen worden gerealiseerd door goed geïnformeerde burgers, die in staat zijn hun democratische rechten uit te oefenen en een actieve rol te spelen in de samenleving. Constructief deelnemen aan het maatschappelijk leven en meewerken aan het vormgeven van de democratie zijn afhankelijk van voldoende opleiding en van vrije onbeperkte toegang tot kennis, wetenschap, cultuur en informatie. De openbare bibliotheek, de plaatselijke toegangspoort tot kennis, schept een essentiële voorwaarde voor levenslang leren, onafhankelijke besluitvorming en de culturele ontwikkeling van individuen en maatschappelijke groeperingen. Met dit Manifest verklaart de Unesco, dat zij de openbare bibliotheek beschouwt als een stuwende kracht op de weg naar educatie, cultuur en informatie en als een essentiële factor bij de bevordering van vrede en welbevinden in de gedachten van mannen en vrouwen. De Unesco beveelt daarom nationale en lokale overheden met klem aan, de uitbouw van het openbare bibliotheekwerk te ondersteunen en er zich actief voor in te zetten’.

Unesco-manifest voor de openbare bibliotheken

2.1 Retoriek en praktijk

In het bovenstaande citaat komt duidelijk naar voren wat de fundamentele van het openbaar bibliotheekwerk zijn. De termen vrijheid en democratie verwijzen naar de liberaal-democratische theorie die in de verlichting is ontstaan. Niet toevallig liggen de wortels van het idee van een openbare bibliotheek in de tijd van de Franse revolutie aan het eind van de achttiende eeuw. Als voorwaarde voor goed functioneren van het democratische systeem gelden volgens het citaat goed geïnformeerde burgers die actief deelnemen aan de samenleving. ‘Ontwikkeling’ is het kernwoord, en overheden worden opgeroepen burgers in staat te stellen die ontwikkeling zelf ter hand te nemen, hun leven lang. De openbare bibliotheek hoort vrije en onbeperkte toegang tot informatie en cultuur te bieden.

Het kan geen kwaad zich bij deze normatieve grondslagen af te vragen in hoeverre de praktijk eraan beantwoordt. Want zoals de Britse bibliotheekhistoricus Black (2000: 6) stelt, ‘*rhetoric can cloud reality*’. Hij maakt een terecht onderscheid tussen de retorica over de openbare bibliotheek als stimulator van gemeenschapszin in een tijd waarin sociale cohesie algemeen warme gevoelens oproept, en de werkelijkheid die daaraan niet als vanzelf beantwoordt. ‘*That public libraries “remain at the heart of every community”, or that “books build communities”, are propositions that surely appear trite in view*

of the massive under-use of libraries and the “poor press” which public opinion often awards them’ (Black 2000: 7).

De vraag is dus gerechtvaardigd of burgers de bibliotheek inderdaad gebruiken om hun democratisch functioneren als burger te versterken, zich bij te scholen en zich cultureel te ontwikkelen. In onderzoek naar de motieven achter bibliotheekgebruik duiken het democratische en het ontwikkelingsargument zelden op. Wanneer men gebruikers naar hun motieven vraagt, blijkt het recreatieve motief voorop te staan (Hillebrink en Huysmans 2008). Plezier in lezen blijkt in elk geval voor adolescenten de belangrijkste reden om lid van de bibliotheek te zijn en te blijven (Stalpers 2005) en er is geen reden te veronderstellen dat dit in andere leeftijdsgroepen anders zou zijn.

Daarnaast kan men zich ook afvragen of de bibliotheek voor die verschillende functies door diverse bevolkingsgroepen gelijkelijk gebruikt wordt. Er zijn er duidelijke verschillen in mate van gebruik naar bijvoorbeeld sekse (meisjes en vrouwen meer dan jongens en mannen), leeftijd (kinderen en ‘jongere ouderen’ meer dan respectievelijk jongeren en 65-plussers) en opleidingsniveau (hoger opgeleiden meer dan lager opgeleiden). Last but not least is er de prangende vraag in hoeverre de toegang tot steeds meer informatie en cultuur in de huiskamers via digitale media de maatschappelijke opdracht van de openbare bibliotheek, met name die van de vrije en onbeperkte toegang tot informatie, uitholt. Velen die de komst van internet hebben meegemaakt zullen erkennen dat ze nu veel eenvoudiger en sneller toegang hebben tot informatie en cultuur dan pakweg twintig jaar geleden.

Om de missie van de openbare bibliotheek in de komende hoofdstukken te kunnen afzetten tegen de ontwikkelingen die haar mogelijk ondermijnen, is het zaak duidelijk te krijgen waaruit die opdracht bestaat. Dat doen we in dit hoofdstuk. We sluiten aan bij de analyse die communicatiewetenschapper Denis McQuail (1992) eerder heeft gemaakt van het maatschappelijk presteren van de media (*media performance*), dat in grote lijnen aan dezelfde normatieve grondslagen zou moeten beantwoorden. De volgende vragen fungeren daarbij als leidraad:

- 1 Hoe heeft de maatschappelijke opdracht van de openbare bibliotheek zich vanaf het begin tot nu ontwikkeld?
- 2 Welke principes liggen – volgens de geldende normatieve theorie – heden ten dage aan het functioneren van de openbare bibliotheek ten grondslag?

2.2 Historische ontwikkeling

Alleen al op basis van het adjectief ‘openbaar’ valt de openbare bibliotheek te plaatsen in de liberale traditie die in Europa in de loop van de achttiende eeuw vaste grond onder de voeten kreeg (vgl. Habermas 1962). Tijdens de verlichting emancipeerde de (gegoede) burgerij zich van de geestelijke dominantie van de kerk en de wereldlijke dominantie van de adel. De bourgeoisie organiseerde zich en daarmee werd in verschillende Europese landen de kiem gelegd voor de ontwikkeling naar een democratisch staatsbestel. Onderdeel van deze burgerlijke emancipatie was het ontstaan van

een openbare (of publieke) ruimte naar het voorbeeld van de agora of het forum uit de klassieke oudheid. In een vrije dialoog gebaseerd op redelijke argumenten zouden politieke beslissingen tot stand moeten komen. Om die redelijke argumenten te voeden was toegang tot informatie een cruciale voorwaarde. Alleen op basis van kennis van wat er in de wereld gebeurde kon het vrije debat aan kracht winnen.

Door zelforganisatie van de zich vrijmakende burgerij kwam die toegang tot informatie tot stand. In de tweede helft van de achttiende eeuw ontstonden overal in Europa leesgezelschappen. Groepen van vaak gegoede, vooraanstaande burgers lazen dezelfde geschriften en debatteerden erover (Dann 1981). Ook in Nederland was dit het geval, waarbij duidelijke banden bestonden met politieke en religieuze verenigingen. Hoewel de wetenschappelijke kringen op de leesgezelschappen neerkeken, streefden laatstgenoemde wel degelijk naar een wetenschappelijk niveau (Buijnters 1981). Boeken, kranten en andere periodieken en naslagwerken (zoals het huzarenstuk van de verlichting, de *Encyclopédie* van Diderot en d'Alembert) waren de bronnen die men zich daartoe eigen maakte.

De industriële revolutie bracht in de negentiende eeuw opnieuw een klasse voort die haar rechten begon op te eisen. Het jaar 1848 markeert, met de publicatie van het *Communistisch Manifest*, het emancipatiestreven van de arbeidersklasse ten opzichte van de bourgeoisie. Die laatste registreerde de opkomst van het communistische gedachtegoed (onteigening van de productiemiddelen uit privé-eigendom) uiteraard met bezorgdheid. Als uitweg, en zeker ook uit compassie met de vaak miserabele omstandigheden waaronder fabrieksarbeiders moesten leven, gingen leden van de gegoede burgerij zich het lot van de arbeiders aantrekken. Er ontstonden initiatieven om de lagere klassen te ontwikkelen. Onderwijs en toegang tot kennis en informatie speelden daarin de hoofdrol. Uit deze tijd stamt dan ook de voorloper van het openbaar bibliotheekwerk, de leeszaalbeweging (Schneiders 1990). Goed opgeleide en vaak welgestelde burgers gingen in vooral de noordelijke landen van Europa en in Noord-Amerika – naar voorbeeld van de leesgezelschappen – ijveren voor de oprichting van openbare leeszalen waarin eenieder, los van zijn sociale achtergrond, toegang moest hebben tot tekstuele informatie en daarmee tot ontwikkelingskansen. Men zette zich daarbij af tegen de al bestaande ‘volksbibliotheken’. Deze bibliotheken, vanuit filantropie ontstaan, probeerden in de ogen van de leeszaalprotagonisten hun achterban te veel te bevoogden door bepaalde boeken aan te bevelen en andere op een index te plaatsen. In Nederland gebeurde dit bijvoorbeeld op het katholieke platteland. Daar had de geestelijkheid de zogenaamde Sint Vincentiusbibliotheken in het leven geroepen, waarbij de boekencollectie ten dienste stond van de geloofsverbreiding. Ook de Nutsbibliotheken, opgericht door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, waren in politiek en religieus opzicht vaak minder ‘algemeen’ (eerder protestants) dan de naam doet vermoeden. Voor de oprichters van de leeszaalbeweging stond vast dat bevoogding door de stichters (en bibliothecarissen) de werkelijk vrije ontplooiing van burgers in de weg stond. Als garantie daarvoor zou de financiering van de openbare bibliotheek ook uit publieke middelen moeten komen. De historicus Schneiders hanteert dat criterium om de geboorte van de openbare bibliotheek in het

Engeland van 1850 te situeren.¹ Dit land 'liep in feite voorop in wat de informatie- en communicatierevolutie van de negentiende eeuw mag worden genoemd: de ontwikkeling van spoorweg, telegraaf, postverkeer. Als element in deze omwenteling dient zeker de schepping van de moderne openbare bibliotheek genoemd te worden, een geboorte die in 1850 plaatsvond toen het Engelse parlement de Public Libraries Act aannam. Gemeenten kregen daarbij de mogelijkheid een speciale belasting te heffen waaruit openbare bibliotheken bekostigd werden. De Engelse public of free library was nieuw. Zij was niet zoals de volksbibliotheken de vrucht van filantropie en liefdadigheid, maar het resultaat van de progressief-liberale opvatting dat iedereen recht had op lezen en dat lezen (ontwikkeling!) het algemeen welzijn en de algemene welvaart verhoogde' (Schneiders 1990: 32).²

De ontwikkelingen in Engeland werden hier te lande met belangstelling gevolgd door invloedrijke burgers die soortgelijke instituten wilden oprichten. Hoewel in 1851 in het Nederlandse parlement al de roep weerklonk om hier een soortgelijke wet aan te nemen, voelde de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken Thorbecke er niets voor gemeenten tot instelling van een openbare bibliotheek te verplichten. Als liberaal in hart en nieren gaf hij er de voorkeur aan dit niet van bovenaf op te leggen, maar het initiatief aan de burgers zelf over te laten (Schneiders 1990: 33).

Al in de beginnaden van de openbare bibliotheek kwamen ideologie en praktijk niet geheel overeen, zoals Black (2000: 4-5) voor Engeland schetst. De bibliotheek bleek in politiek roerige tijden eerder aan de conservatieve dan aan de revolutionaire kant te staan, de retoriek over het helpen van burgers in hun emancipatiestreven ten spijt. De recreatieve functie van de bieb in de uitleen van 'lekkere leesboeken' ter ontspanning werd door bibliothecarissen niet altijd wenselijk geacht. Ook werd de arbeidende klasse maar in beperkte mate bereikt. Alles bij elkaar leidt dat Black tot de slotsom dat *'alongside the desire to realise citizen emancipation and empowerment, it is possible to bestow upon Victorian and Edwardian librarians a controlling dynamic, their aim being to help bring order to society and to impose order also on the burgeoning book collections of the modern age'* (Black 2000: 5).

Het duurde uiteindelijk nog tot de eeuwwisseling voor de eerste echte openbare bibliotheken in Nederland een feit waren. Ook in landen als de Verenigde Staten, Duitsland en de Scandinavische landen was dit de periode van bloei. Dordrecht (1899), Den Haag (1906) en Rotterdam (1907) schaarden zich onder de eerste steden met een dergelijke voorziening. Utrecht had tussen 1892 en 1908 een soort tussenvorm, die in dat laatste jaar tot een 'echte' openbare bibliotheek promoveerde. Overigens heetten de bibliotheken in die tijd meestal 'openbare leeszalen' en lag de nadruk veel minder op uitleen dan op de verblijfsfunctie. In de voorloper van de openbare leeszaal, het volkswontwerkingswerk van Ons Huis, was het zelfs helemaal niet de bedoeling dat men stil was; ontmoeting werd juist gestimuleerd, zoals in Ons Huis aan de Amsterdamse Rozenstraat (vanaf 1892). De stichting van een openbare bibliotheek in Amsterdam volgde in 1919 (Schneiders 1990: 51-75). Het jaar 1908 (18 april) markeert

de oprichting van de Centrale Vereniging voor Openbare Leeszalen en Bibliotheken (kortweg CV), de voorloper van het latere Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum (NBLC) en de huidige Vereniging van Openbare Bibliotheken (VOB). Hoewel het gerechtvaardigd is te stellen dat het openbaar bibliotheekwerk in Nederland nu een eeuw oud is, duurde het feitelijk tot 1972 – het jaar van de fusie van de CV met de katholieke en protestantse bibliotheekkoepels tot het NBLC – voordat het bibliotheekwerk in het hele land in zijn oriëntatie daadwerkelijk ‘openbaar’ was geworden.

In grote lijnen (voor de fijnere penseelstreken verwijzen we naar Schneiders 1990) laat de geschiedenis van de openbare bibliotheek in het eerste driekwart van de twintigste eeuw zich lezen als het verhaal van opkomst en neergang van de verzuiling in Nederland. Met name in de jaren twintig en dertig woedde er een hevige woordenstrijd tussen de liberale ‘openbaren’, die inmiddels in hun ijveren voor openbare bibliotheken gezelschap hadden gekregen van de sociaaldemocraten, en vertegenwoordigers van de verschillende christelijke geloofsrichtingen. De strijd ging over de aloude vraag of bibliotheken ten dienste moesten staan van individuele zelfontplooiing van eenieder, dan wel van de collectieve verspreiding van het geloof en het zielenheil. Ondersteuning voor haar streven ontleende de leeszaalbeweging aan de formalisering van de rijkssubsidievoorwaarden in 1921 door CHU-minister De Visser. Een zeldzaam geval van doorbreking van de verzuilde verhoudingen, hoewel ook de katholieke en protestantse bibliotheken aanspraak konden maken op rijkssubsidies. Het eerste artikel van deze ministeriële beschikking bestemde de rijksgelden expliciet voor bibliotheekwerk ‘zonder onderscheid van godsdienstige overtuiging, politieke gezindheid of maatschappelijken stand’. Greve (1933: 179) meldt dat deze woorden afkomstig waren uit de allereerste statuten van de Dordtse bibliotheek.

De Tweede Wereldoorlog onderdrukte tijdelijk de strijd tussen de openbare en de bijzondere leeszalen. De grootste zorg was in de bezettingsjaren hoe de toegang tot lectuur uit verschillende politieke en maatschappelijke stromingen zo goed mogelijk kon worden gewaarborgd. De bezetter oefende via het bestuur van de CV druk uit op bibliothecarissen om bepaalde boeken en geschriften wel en andere niet in de collectie op te nemen. De CV gaf aan die druk toe om de positie van de nog jonge openbare leeszalen en bibliotheken niet in gevaar te brengen. Behoedzaam laveren was het devies. In zeker opzicht was die strategie succesvol. Veel bibliotheken konden openblijven en voorzagen klaarblijkelijk in een behoefte. In andere plaatsen (Middelburg, Vlissingen, Gorinchem, Arnhem, Nijmegen, Venlo, Zutphen, om de zwaarst getroffen te noemen) raakten de bibliotheken en hun collecties door het oorlogsgeweld zwaar beschadigd. Waar de bibliotheek open kon blijven, steeg het aantal uitleningen gedurende de oorlog sterk, om in de eerste jaren na de bevrijding flink te dalen.

Na de oorlog rees de vraag of het bestuur van de CV niet te meegaand was geweest door de confrontatie met de bezetter en de NSB steeds uit de weg te gaan (Van Riemsdijk 1979). Ook stemmen uit de bibliotheekwereld zelf meenden dat het CV-bestuur de missie van de openbare bibliotheek had gecompromitteerd door landelijk voor te schrijven welke boeken en geschriften van de plank gehaald moesten worden.

De herzuiling herstelde na de oorlog de oude woordenstrijd in ere (Schneiders 1990: 193-194; Van Riemsdijk 1982: 16). Dit kwam onder meer tot uiting in de lotgevallen van de Rijkscommissie inzake de Lectuurvoorziening, in 1949 geïnstalleerd door KVP-minister Rutte. De commissie deed vijf jaar over haar advies en moest het vanaf de vierde vergadering stellen zonder de katholieke commissieleden. Deze streefden, naar analogie van de vrijheid van onderwijs, naar een verbinding van het bibliotheekwerk met het particulier initiatief. In feite kwam dit neer op de wens tot instandhouding van de aloude Sint Vincentiusbibliotheken. Met de in de jaren zestig inzetende secularisering en 'culturele revolutie' boette die strijd langzaam maar zeker aan hevigheid in.

Pas met de uitbouw van de verzorgingsstaat in de jaren na de Tweede Wereldoorlog komt ook de expansie van de bibliotheekvoorziening binnen handbereik. Het duurde wel tot de jaren zeventig tot de afbrokkeling van de verzuilde verhoudingen ver genoeg was voortgeschreden. Het door de ontzuiling in 1972 mogelijk geworden NBLC viel samen met de voorbereiding van de eerste bibliotheekwet in Nederland. Hoewel al vanaf 1921 onder de rijkssubsidievoorwaarden publiek geld naar de bibliotheken was gevloeid (Van de Roer, nog te verschijnen), werd pas in 1975 de Wet op het openbaar bibliotheekwerk aangenomen. De progressieve regering-Den Uyl zag de openbare bibliotheek als een instrument in haar streven naar spreiding van kennis, inkomen en macht.

De uitbouw van het bibliotheekstelsel werd krachtig ter hand genomen. Met name in de niet-verstedelijkte gebieden namen de voorzieningen flink toe. Als het even kon werd ook in kleine kernen een zelfstandige voorziening in het leven geroepen. Alleen de dunst bevolkte delen van het land bleven aangewezen op de bibliobus die als sinds 1951 een of enkele keren per week langsreed. In de bibliotheekstatistiek is de uitbreiding van vestigingen, collecties, leden en uitleningen in die periode een duidelijk zichtbaar gevolg van deze publieke investeringen.

Al bij de inwerkingtreding van de wet was overigens duidelijk dat het openbaar bibliotheekwerk, als beleidsmatig onderdeel van het welzijnswerk, gedecentraliseerd zou worden naar gemeentelijk niveau. In de jaren tachtig kreeg in het openbaar bestuur de gedachte steeds meer voet aan de grond dat centralisme leidde tot inefficiëntie en sowieso tot een te omvangrijke collectieve sector. Decentralisatie van bevoegdheden van rijksniveau naar lagere overheden werd beschouwd als middel om én die collectieve sector te verkleinen én om in de conceptie en uitvoering van beleid dichter bij de burger te staan. Zo zou meer lokaal maatwerk kunnen worden geleverd. Het welzijnswerk en het bibliotheekwerk, die toentertijd onder de bevoegdheid van de minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur vielen, werden uiteindelijk in 1987 gedecentraliseerd. In 1994 volgde de Wet op het specifiek cultuurbeleid waarin (in artikel 11) de verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheidslagen is geformaliseerd. Deze wet en de verdeling van verantwoordelijkheden gelden tot op de dag van vandaag. Wel zijn ze inmiddels aangevuld met afspraken tussen de overheden en de branche in het Koepelconvenant herstructurering openbaar bibliotheekwerk (2001) en een aanvulling daarop (2004).

De wettelijke verankering van het bibliotheekwerk in de jaren zeventig kan niet los worden gezien van de formulering van grondrechten op informatie vanaf de Tweede Wereldoorlog. In de diverse formuleringen van de mensenrechtencanon kwamen de ontwikkelingskansen van het individu centraal te staan. De Verenigde Naties riepen de Universele verklaring van de rechten van de mens in het leven. 'Europa' voegde daar het Europees verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden aan toe (De Meij et al. 2000; Dommering et al. 2000). Beide documenten ondersteunen het openbaar bibliotheekwerk door het recht op individuele informatievrijheden te benoemen. De roep in het Unesco-manifest van 1994 om waarborging van die vrijheid door de overheid staat in feite gelijk aan de eerstgenoemde positie in het debat: de overheid heeft een zorgplicht ten aanzien van het grondrecht op informatie en dient die ook financieel te waarborgen.

Toen eind jaren negentig de Raad voor Cultuur hardop de vraag stelde naar de toekomstbestendigheid van de bestuurlijke organisatie van het bibliotheekwerk (zie § 1.2), stond de overheidstaak als zodanig dan ook niet ter discussie. De kwestie was vooral of het stelsel (met zijn grote aantal zelfstandige instellingen met elk een klein werkgebied) de publieke middelen effectief en efficiënt genoeg kon inzetten in de waarborging van de publieke doelen in een digitaliserende wereld. Het rapport van de commissie-Meijer en het daaropvolgende proces van bibliotheekvernieuwing zijn gestart om in die situatie verbetering te brengen.

Zoals beschreven in hoofdstuk 1 zijn er in navolging van de adviezen van de commissie-Meijer in de eerste jaren van deze eeuw basisbibliotheken opgericht, vaak door fusies van verschillende kleine bibliotheken. Voor de inrichting van de basisbibliotheek stelde de commissie-Meijer een scheiding van frontoffice- en backoffice-taken voor, die inmiddels in de meeste basisbibliotheken is ingevoerd (in sommige gevallen maakt de beperkte personele bezetting een dergelijke splitsing niet mogelijk). Door de basisbibliotheekvorming, en daarmee het samenvoegen van backofficetaken van verschillende vestigingen, is er meer menskracht vrij te maken voor deze ondersteunende taken, wat de kwaliteit ten goede zou komen.

De frontoffice is er voor de directe dienstverlening aan de gebruiker. De backofficetaken omvatten alle activiteiten die binnen het stelsel uitgevoerd moeten worden om die dienstverlening mogelijk te maken. Frontofficetaken bestaan uit het baliewerk, uitleen, inname en reservering van media, toegang bieden tot collectie en catalogus, ledenregistratie, voorlichting geven over het lidmaatschap en informatievragen beantwoorden.

De backoffice is in de structuur van de commissie-Meijer niet alleen de verantwoordelijkheid van de individuele basisbibliotheek maar deels ook van de branchevereniging. In de backoffice van de basisbibliotheek beheert men de collectie, inclusief achtergrond- en wisselcollecties. De aanvragen die buiten de eigen collectie vallen worden daar ook verwerkt, net als het transport van media. Beleidsontwikkeling en -beheer valt ook onder de backofficetaken van de basisbibliotheek, net als marktontwikkeling en -beheer (communicatiebeleid, marktbeleid voor specifieke doelgroepen et cetera). De branchevereniging draagt de verantwoordelijk-

heid voor ontwikkeling en beheer van landelijke producten, promotie, management-informatie en dergelijke.

2.3 Normatieve grondslagen, waarden en principes

De openbare bibliotheek is, zoals het beknopte historisch overzicht heeft laten zien, ontstaan als onderdeel van de vestiging van een democratische rechtsorde met gelijke ontwikkelingskansen voor alle burgers. Eenieder toegang bieden tot informatie en cultuur is, onveranderd sinds 1850, de centrale opdracht van het openbaar bibliotheekwerk (Kerslake en Kinnell 1998). De geschiedenis laat echter ook zien dat in de praktijk die opdracht niet zonder slag of stoot is verlopen. In verscheidene fasen is de missie met de klippen van de tijdgeest in aanvaring gekomen. De spanning tussen opdracht en praktijk laat zich in de volgende punten samenvatten.

- 1 Vanaf het begin heeft het volksverheffingsidee op gespannen voet gestaan met de realiteit dat de meeste gebruikers naar de bibliotheek kwamen vanuit een recreatief motief. Niet zozeer ontwikkeling als wel vermaak was reden om naar de bibliotheek te komen en boeken te lenen. Illustratief is het proefschrift van Greve (1906), waarin deze aartsvader van de Nederlandse openbare bibliotheek zich zeker geen tegenstander betoont van ontspanningslectuur, mits deze wel van enig niveau is. In recente jaren heeft de sector kritiek gekregen van schrijvers die betogen dat in de openbare bibliotheek juist die kwaliteitsboeken schaars zijn geworden (zie Huysmans 2006a).
- 2 'Informatie en cultuur aan eenieder bieden' kent zijn grenzen. Vanouds zijn geschriften die op gespannen voet staan met normen van zedelijkheid in de collecties van openbare bibliotheken niet vertegenwoordigd geweest. Die normen varieerden van bibliotheek tot bibliotheek. Waar in de ene gemeente alleen datgene ontbrak wat Amerikanen zo mooi eufemistisch *explicit content* noemen (seks, extreme uitingen en gevolgen van geweldshandelingen, grof taalgebruik), werden in andere plaatsen ook 'gewone' boeken met de zwarte viltstift gekuist. Verder was tot in de jaren zestig een open opstelling van boeken geen vanzelfsprekendheid. De bibliothecaris (meestal een -esse) 'bemiddelde' tussen collectie en gebruiker (Schneiders 1990: 208-210).
- 3 Gedurende een lange periode (van begin twintigste eeuw tot in de jaren zeventig) heeft de idee van de openbare, voor iedereen bestemde leeszaal concurrentie gehad van de zuilen die soevereiniteit in eigen kring predikten. De wens het algemene publiek te dienen, stuitte dus in sommige delen van dat publiek op weerstand. Overigens geschiedde dat ook in andere sectoren (onderwijs, publieke omroep).
- 4 De bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft ondubbelzinnig aangetoond hoe moeilijk het is om de verworvenheden van een democratiseringsproces te verdedigen wanneer de democratische rechtsorde waarbinnen die is vormgegeven buiten werking is gesteld. Heeft het bestuur van de cv er destijds goed aan gedaan om mee te gaan met de wens van de bezetter om onder meer boeken van joodse

auteurs en communistische geschriften uit de collecties te laten verwijderen? De bibliotheken konden openblijven en in de oorlogsjaren voorzien in een evidente behoefte aan lectuur, maar de openbare missie is daarvoor geweld aangedaan.

- 5 De expliciete keuze voor overheidsfinanciering, ondersteund door de mensenrechtensemantiek in het Unesco-manifest, heeft voor- en nadelen. Subsidie is in de praktijk een *conditio sine qua non* voor het bibliotheekwerk. Afhankelijkheid van subsidies betekent ook afhankelijkheid van bestuurlijke 'modes' (overheid/markt, centralisering/decentralisering, top-down/bottom-up) en van de conjunctuur in de economie en de daarmee samenhangende middelen en politieke keuzes (investerings/bezuinigingen). De investeringen in het stelsel in de jaren zeventig hebben onmiskenbaar tot publieksverbreding geleid. De nadruk op afslanking van de publieke sector sindsdien heeft geleid tot bezuinigingen op filialen, openingsuren en collecties. Kortom, of de missie gestand kan worden gedaan is niet in de laatste plaats afhankelijk van de subsidiekraan.

Deze lijst zou de indruk kunnen wekken dat de maatschappelijke opdracht van de openbare bibliotheek slechts een fraaie verwoording van een ideaal is. Op grond daarvan dat ideaal overbodig verklaren is echter een brug te ver. De bibliotheek staat hierin immers niet alleen. Alle organisaties die zichzelf een normatieve missie opleggen krijgen te maken met een weerbarstige praktijk. Sterker nog: het kan zelfs het onderscheidende kenmerk van normen worden genoemd dat ze worden geformuleerd en in stand gehouden waar en wanneer afwijkingen ervan verwacht kunnen worden (Luhmann 1984: 444-445). Anders gezegd: een missie geeft het handelen van een organisatie richting juist wanneer de praktijk weerbarstig is, omdat die richting anders zou ontbreken.

De vraag is dan of de missie, bijvoorbeeld in het Unesco-manifest, voldoende scherp is geformuleerd en of die voldoende handvatten biedt om te beoordelen in hoeverre ontwikkelingen in de samenleving en op mediagebied deze onder druk (gaan) zetten. In een eerdere publicatie (Huysmans 2006a) is ervoor gepleit aan te sluiten bij de analyse die McQuail (1992; vgl. 2005; Bardoel en Van Cuilenburg 2003) heeft gemaakt van de normatieve theorie die het functioneren van de media in de moderne samenleving schraagt. Volgens McQuail zijn de normen die voor de media gelden herleidbaar tot de drie pijlers van de Franse revolutie, *liberté, égalité et fraternité*, waarbij de laatste wordt vertaald als maatschappelijke orde of solidariteit. Deze waarden zijn sturend voor de vormgeving en regulering van het maatschappelijk communicatiebestel, waarvan de openbare bibliotheek deel uitmaakt:

- 1 vrijheid: vrijheid van informatievergarig, meningsuiting en informatieverspreiding, afwezigheid van censuur; bescherming persoonlijke levenssfeer; briefgeheim;
- 2 gelijkheid/rechtvaardigheid: gelijke toegang tot communicatiekanalen aan producenten- en gebruikerszijde; gelijke educatieve ontwikkelingskansen; respecteren van intellectueel eigendom;

- 3 *maatschappelijke orde/sociale cohesie*: sociaal-culturele integratie, gemeenschappelijkheid in diversiteit, maatschappelijke stabiliteit (McQuail 1992: 66-68).

In normatieve discussies over informatie en cultuur wordt hieraan doorgaans een vierde toegevoegd:

- 4 *kwaliteit*: professionele standaarden van deugdelijkheid en betrouwbaarheid in producten en diensten (vgl. Harmonisatieraad voor het Welzijnsbeleid 1985, 1988; Hoefnagel 1988; Schatz en Schulz 1992).

Deze vier waarden kunnen vervolgens worden geconcretiseerd in negen normatieve principes voor goed functioneren (vgl. McQuail 1992; Huysmans 2006a). Deze staan in de komende hoofdstukken op de achtergrond, maar keren in hoofdstuk 7 terug als houvast bij de formulering van een wenselijke positie over tien jaar van de openbare bibliotheek.

1 *Toegankelijkheid, beschikbaarheid*

Twee vragen zijn relevant: de toegang van wie en de toegang tot en beschikbaarheid van wat? (Bardoel en Van Cuilenburg 2003: 244). Het woord 'openbaar' in de missie van de bibliotheek wil zeggen dat niemand van toegang wordt uitgesloten. Dat niemand bij de toegangsdeur van de bibliotheek wordt tegengehouden wil uiteraard niet zeggen dat ook iedereen wat van zijn gading kan vinden. Daarom moet de collectie tegemoet komen aan de wensen en voorkeuren van in principe alle bevolkingsgroepen en hen in staat te stellen zichzelf te ontwikkelen. Wel geldt daarbij het voorbehoud van bescherming van de wet en de goede zeden. Een additioneel punt is dat van de openstelling: burgers moeten de bibliotheek kunnen bezoeken buiten de uren dat zij zelf maatschappelijk actief zijn.

2 *Diversiteit, pluriformiteit*

Een moderne samenleving als de Nederlandse kent mensen met verschillende culturele achtergronden en politieke meningen. De normatieve theorie schrijft voor dat in de democratische rechtsorde iedereen gelijkwaardig is en recht heeft op toegang tot informatie en opinies uit zowel eigen als vreemde kring. De bibliotheek moet aan de informatiewensen van in principe alle bevolkingsgroepen tegemoet komen en bevorderen dat ze daarvan ook gebruikmaken en zodoende met de denkbeelden van anderen in aanraking komen.³ Zowel diversiteit in aanbod als in gebruik van dat aanbod dient dus bevorderd te worden (vgl. McQuail 1992: 141-159).

3 *Onafhankelijkheid, objectiviteit*

'Openbaar' is van oudsher vertaald in neutraal en niet-commercieel. Een collectie van informatie en cultuur samenstellen moet daarom los staan van met name politieke en economische belangen. De openbare bibliotheek is door haar keuze voor overheidssubsidie verregaand onkwetsbaar voor economische belangen, maar wel kwetsbaar voor politieke belangen. Een collectiebeleid dat de heersende politieke

kleur onwelgevallig is, kan in theorie leiden tot morrelen aan de subsidiekraan. Deze mogelijkheid moet statutair of anderszins worden tegengegaan (analoog aan het redactiestatuut bij dagbladen).

4 Solidariteit, sociale insluiting

Zoals we zagen heeft ‘volksverheffing’ vanaf het begin tot de kerntaken van de bibliotheek behoord. De zorg betrof vooral mensen onderaan de maatschappelijke ladder. In de negentiende eeuw waren dat de arbeiders. Tegenwoordig zou men het de sociaal kwetsbaren noemen: mensen die om wat voor reden dan ook (sociale achtergrond, geringe opleiding, fysieke of psychische belemmeringen) moeite hebben zich in de maatschappij staande te houden. Voor zover toegang tot informatie en cultuur behulpzaam kan zijn bij de maatschappelijke integratie, moeten de (financiële) toegangsdrempels zo laag mogelijk zijn.

5 Sociale controle, integratie

Omwille van de instandhouding van de maatschappelijke verhoudingen is een samenleving gebaat bij het overdragen van kennis, normen en waarden van de ene generatie op de andere. ‘Nieuwkomers’, zowel kinderen als immigranten, moeten met die kennis en normen in aanraking kunnen komen. Bovendien getuigt het in de democratische orde van kracht ook ruimte te laten voor meningen die de bestaande orde ter discussie stellen, voor zover het doel is die ten goede te veranderen.

6 Instandhouding symbolische omgeving

De bibliotheek wordt wel een ‘huis van verhalen’ genoemd. Die verhalen zijn onderdeel van de culturele identiteit (denk aan Hansje Brinker of Anne Frank) en dienen als gespreksstof of als latente achtergrondkennis bij de interpretatie van nieuwe informatie. Daarnaast vervult de openbare bibliotheek (zij het minder uitgesproken dan de Koninklijke Bibliotheek, de wetenschappelijke en speciale (privé-)bibliotheken) een functie in het bewaren en verspreiden van het culturele erfgoed. Een laagdrempelige toegang tot verhalen en tastbaar erfgoed bevordert de instandhouding van deze gedeelde culturele voorraad en daarmee het maatschappelijk verkeer. Als zodanig is dit criterium een tegenhanger van de nog te behandelen ‘actualiteit’ (punt 9).

7 Betrouwbaarheid, precisie

De snelle toename aan informatie maakt het voor burgers van belang te weten op welke informatie zij in hun handelen kunnen vertrouwen. Hoewel het voor individuele bibliothecarissen vanzelfsprekend onmogelijk is om op elk terrein de betrouwbaarheid van informatie te beoordelen, moet het bibliotheekstelsel als sociaal systeem of netwerk wel een dergelijke beoordelingslag kunnen organiseren. Omwille van de vindbaarheid van informatie is daarbij precisie in het collectioneren en ontsluiten van belang. Uiteraard houdt dit criterium verband met dat van de onafhankelijkheid en objectiviteit (zie punt 3).

8 Professionaliteit, deskundigheid

Een professionele houding behelst primair reflectie op het eigen werk. Van bibliothecarissen mag verwacht worden dat zij in staat en bereid zijn over de eigen functie na te denken en deze bij de tijd te houden. Bovendien mogen zij geacht worden hun professionele deskundigheid op peil te houden en in het algemeen op de hoogte te zijn van wat er in de samenleving speelt.

9 Actualiteit, vernieuwing

Naast behoud van het goede uit het verleden heeft een samenleving baat bij vernieuwing. Maatschappelijke vraagstukken vragen om actuele informatie zodat men zich in de discussie kan mengen en er zich een mening over kan vormen. Voor cultuuruitingen als de nieuwste literatuur, (blad)muziek en cinema is de belangstelling doorgaans vlak na verschijnen het grootst. De bibliotheek moet hierop inspelen door haar collectie actueel te houden. Daarnaast moet ze oog hebben voor (de ontwikkeling van) nieuwe diensten waarmee ze haar taak beter dan voorheen kan vervullen.

2.4 Vaste normatieve principes in een veranderende omgeving

Met deze negen principes van goed functioneren hebben we een beoordelingscriterium voor de mate waarin de openbare bibliotheek haar maatschappelijke opdracht vervult, of beter: wil vervullen. In 2005, in vervolg op het rapport van de commissie-Meijer, zijn de vijf kernfuncties van de openbare bibliotheek in Nederland geformuleerd in de Richtlijn voor basisbibliotheken (VOB 2005). Dit document dient als richtlijn in het proces van bibliotheekvernieuwing voor alle betrokken partijen. De vijf kernfuncties zijn de volgende:

- 1 Kennis- en informatievoorziening: de basisbibliotheek als warenhuis van kennis en informatie
De bibliotheek biedt met de collectie als basis mogelijkheden tot uitlenen, raadplegen, vraagbemiddeling (persoonlijk en digitaal met al@din). In het bijzonder kunnen hierbij informatie van en over de overheid en informatiepunten over bijvoorbeeld jeugd, opvoeding, zorg en gezondheid betrokken worden.
- 2 Educatie: de basisbibliotheek als centrum voor ontwikkeling en educatie
De bibliotheek stelt projectcollecties samen, biedt studiemogelijkheid voor scholieren, studenten en autodidacten met bijbehorende voorzieningen, ondersteunt het onderwijs, in de eerste plaats met de mediatheek, maar ook door lessen in informatievaardigheden. Informatievaardigheden worden ook overgebracht op andere doelgroepen (zoals senioren, voor wie gerichte ICT-cursussen worden georganiseerd).
- 3 Cultuur: de basisbibliotheek als encyclopedie van kunst en cultuur
De bibliotheek presenteert uitingen van en materialen over intellectuele en artistieke activiteiten. Historische of anderszins belangwekkende collecties worden bewaard en beschikbaar gesteld. De bibliotheek sluit aan op de lokale en provinciale culturele tradities. Door samenwerking met andere culturele instellingen geeft de bibliotheek informatie over de achtergronden van museale presentaties

en tentoonstellingen, over muziek- en toneeluitvoeringen. De bibliotheek verbindt professionele en amateurkunst door lezingen, specifieke collecties bij kunstuitingen en gerichte dienstverlening, zoals programma-informatie en kaartverkoop.

- 4 *Lezen en literatuur: de basisbibliotheek als inspiratiebron voor lezen en literatuur*
De bibliotheek biedt voor jeugd en jongeren van nul tot achttien jaar een doorlopende leeslijn, die er naar streeft voor elke leeftijdsgroep leesbevordering en literatuureducatie te bevorderen, en een daarop aansluitende collectie. De collectie voor volwassenen sluit aan op het leesgedrag van de lokale bevolking (gedifferentieerd naar doelgroepen en behoeften), maar biedt ook een eenvoudige toegang tot de totale collectie van de Nederlandse openbare bibliotheken. Ook minder frequent gevraagde boeken die deel uitmaken van de literaire canon zijn in de collectie aanwezig. Literaire lezingen en voordrachten behoren tot de standaardactiviteiten op het gebied van leesbevordering.
- 5 *Ontmoeting en debat: de basisbibliotheek als podium voor ontmoeting en debat*
De bibliotheek is de neutrale, objectieve, onpartijdige ontmoetingsplaats voor alle groepen van de samenleving. De bibliotheek biedt ruimte als vrijplaats voor lokale initiatieven, voor debatten over maatschappelijke thema's, voor voorlichting over complexe onderwerpen en discussies over onderwerpen van lokaal, regionaal, landelijk of mondiaal belang (VOB 2005: 6-7).

Deze vijf kernfuncties lijken breed geaccepteerd te zijn in de branche: sterke tegengeluiden bleven in ieder geval uit. De discussie die wel plaatsvindt is of elke bibliotheek ook alle vijf de functies moet vervullen. Het uitgangspunt van de Richtlijn is dat de vijf functies onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, een combinatie van taken die elkaar versterken en niet een palet vormen waaruit lukraak gekozen kan worden. Verwijdering of vermindering van een van de kerntaken heeft directe gevolgen voor de andere functies. In de praktijk valt wel te beluisteren dat men het financieel of organisatorisch niet altijd redt om aan alle kernfuncties inhoud te geven.

Praktische overwegingen kunnen daarbij ook een rol spelen. Als er bijvoorbeeld in een gemeente al een debatcentrum bestaat waarmee men al dan niet samenwerkt, kan men er voor kiezen de inspanningen voor de kernfunctie 'ontmoeting en debat' op een laag pitje te zetten.

De vijf kernfuncties zijn een heldere operationalisering van de taken die de bibliotheek voor zichzelf ziet in de huidige maatschappij. We gebruiken deze breed geaccepteerde formulering van de opdracht van de bibliotheek als leidraad in ons onderzoek. In hoofdstuk 7 schetsen we aan de hand van deze vijf functies zowel de waarschijnlijke als de wenselijke toekomst voor de branche over tien jaar. Door het functioneren van de bibliotheek te toetsen aan de negen normatieve principes kunnen we recht doen aan de diversiteit van de taken die de bibliotheek verricht en aan de maatschappelijke opdracht die daaraan ten grondslag ligt.

Noten

- 1 Hoewel in Frankrijk de revolutionairen al in 1792 'openbare bibliotheken' stichtten, bestonden die hoofdzakelijk uit geconfisqueerde kerkelijke en adellijke boekcollecties. Deze voornamelijk historische, theologische en juridische geschriften spraken niet echt tot de verbeelding van de 'gewone' burgers (Schneiders 1990: 32). Al ruim voor de Franse revolutie waren er bibliotheken opengesteld voor 'het publiek'. Dit waren veelal privébibliotheken wier collecties niet waren samengesteld met het doel een algemeen publiek te bereiken (Bertrand 2004).
- 2 Een andere bibliotheekhistoricus, Alastair Black (2000: 4), formuleert het aldus: 'Public libraries emerged in Britain, from 1850, as modern institutions, serving as both workshops of scientific inquiry and citadels of cultural elevation. As prominent civic institutions, public libraries operated as agencies of modernity within a public sphere of open, democratic discourse. Their supporters and librarians promoted them as sources of both useful knowledge and rational recreation. Information in the form of books, newspapers, periodicals and reference sources were provided for both serious study and training for good citizenship. The aim was to help meet the educational and technical needs of an increasingly complex, industrial, democratic society, yet one in which diversionary, imaginative literature played a role in countering the tensions and dehumanisation associated with abrupt social and economic change.'
- 3 Hier speelt vervolgens de kwestie van gelijkheid versus proportionaliteit: dienen alle politieke stromingen en bevolkingsgroepen evenveel aan bod te komen of naar rato van hun relatieve aandeel? Zie voor een discussie hierover McQuail (1992: 147-149).

3 Trends in de samenleving

In dit hoofdstuk verkennen we demografische en sociaal-culturele trends in de samenleving die implicaties kunnen hebben voor het functioneren van de openbare bibliotheek over tien jaar. Verwachte demografische ontwikkelingen zijn relevant om het toekomstige aanbod van de bibliotheek af te stemmen op de te voorziene vraag. We gaan in op de samenstelling van de bevolking (vergrijzing, opleidingsniveau, inkomen en culturele diversiteit) en op ontwikkelingen zoals individualisering en informatisering. Deze ontwikkelingen hebben voor de vervulling van de kernfuncties van de bibliotheek verschillende gevolgen. We beperken ons hier tot de schets van een beeld van de ontwikkelingen van de afgelopen dertig jaar, en, waar mogelijk, van de verwachte ontwikkelingen in de komende twintig jaar. De verbanden met specifieke ontwikkelingen in het communicatie- en informatielandschap en bibliotheekgebruik volgen in latere hoofdstukken.

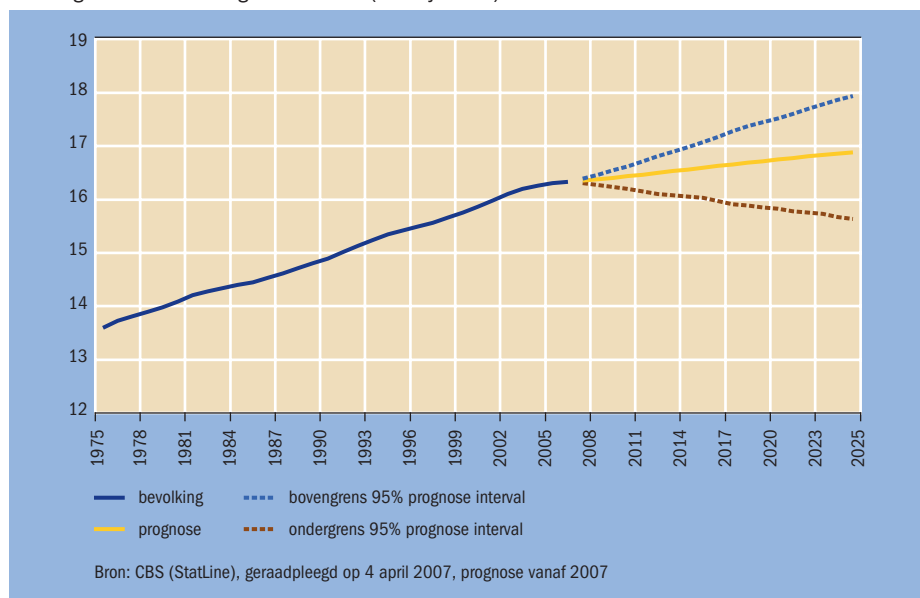
3.1 Bevolkingssamenstelling

De Nederlandse bevolking is de afgelopen dertig jaar met bijna 3 miljoen mensen toegenomen tot 16,4 miljoen mensen in 2007. Figuur 3.1 bevat de verwachte ontwikkeling van de bevolkingssomvang in de komende jaren. Het Centraal Bureau van de Statistiek geeft bevolkingsprognoses met een zekerheidsmarge van 95%. Naarmate de voorspelling verder in de toekomst ligt, lopen de voorspellingen verder uiteen. De verwachting is dat de bevolking voorlopig verder zal groeien, zij het minder sterk dan in de afgelopen jaren. Naar verwachting zal de bevolking in de jaren dertig gaan krimpen.

Met een groeiende bevolking zal het aantal potentiële gebruikers van de bibliotheek ook toenemen. De groei van de bevolking heeft in de afgelopen jaren ook een deel van terugloop in het bereik van de bibliotheek onder de bevolking gemaskeerd. Zoals in hoofdstuk 5 zichtbaar zal worden loopt het percentage bibliotheekleden en -gebruikers onder de bevolking terug maar is dit in absolute aantallen minder zichtbaar. Met een verder groeiende bevolking kan een verdere terugloop van het absolute aantal bibliotheekgebruikers de eerste jaren minder groot zijn.

Figuur 3.1

Omvang van de bevolking 1975-2025 (in miljoenen)

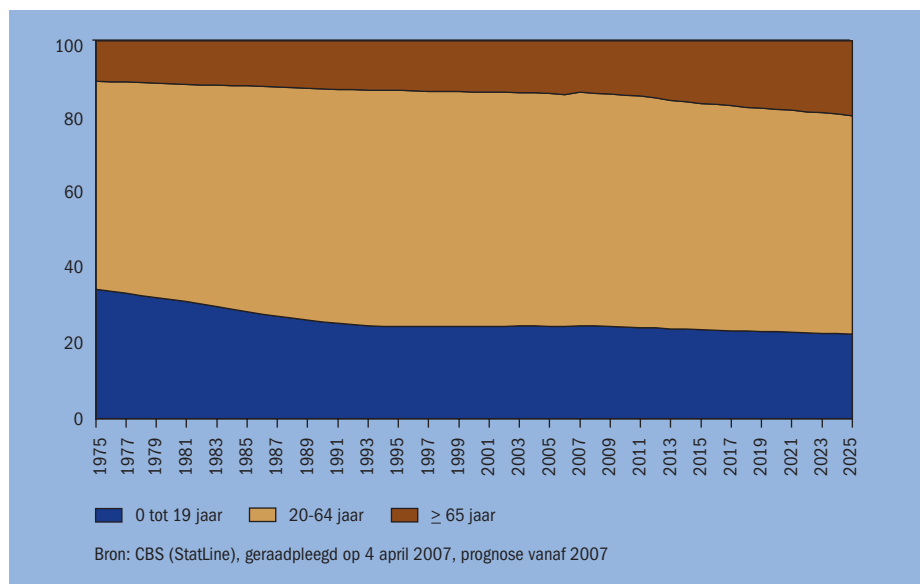

Hoe die groeiende bevolking is samengesteld is van groter belang. Niet alle bevolkingsgroepen maken evenveel gebruik van de bibliotheek en ook met doelgroepgericht beleid is het nuttig te weten welke bevolkingsgroepen in omvang groeien en welke waarschijnlijk niet.

De samenstelling van de bevolking qua leeftijd zal de komende jaren sterk veranderen, zoals te zien is in figuur 3.2. Het percentage jongeren in de bevolking daalde van 1975 tot 1995 sterk (een fenomeen dat demografen ontgroening noemen), en over een aantal jaren begint het percentage 65-plussers merkbaar toe te nemen (vergrijzing). Naast het ouder worden van de babyboomers speelt bij het afnemend aantal mensen tussen de 20 en 65 jaar ook een rol dat in de afgelopen jaren de emigratie juist onder die groep steeg. In 2006 vertrokken 1,6 keer zoveel mensen (132.470, om exact te zijn) uit Nederland als in 1995, en driekwart van hen was tussen de 20 en 65 jaar oud. In 2007 leek aan deze groei weer een einde te komen, door afnemende emigratie en weer toenemende immigratie, onder andere veroorzaakt door de economische opleving (CBS 2007a).

Figuur 3.2

Samenstelling bevolking naar leeftijd, 1975-2025 (in procenten)

Een andere reden voor de toename van ouderen in de samenleving is de gestegen levensverwachting. Die is voor mannen inmiddels 77 jaar en voor vrouwen 82 (Van Campen en Den Draak 2007). Sneller dan de levensverwachting stijgt de gezonde levensverwachting, het aantal jaren dat men kan verwachten in goede gezondheid door te brengen: die ligt inmiddels op 71 voor mannen en 73 voor vrouwen. Beide worden sterk beïnvloed door sociaaleconomische factoren. Hoger opgeleiden worden ouder en blijven langer gezond dan lager opgeleiden. Lager opgeleiden en allochtonen voelen zich ook minder vaak (zeer) gezond dan hoog opgeleiden en autochtonen, en deze verschillen zijn de afgelopen jaren niet afgenomen (Van Campen en Schellingerhout 2005).

Deze ontwikkelingen impliceren dat er in de komende jaren een groeiende groep ouderen zal zijn, die ook nog langer actief zal blijven. Uit tijdsbestedingonderzoek (TBO) is bekend dat ouderen meer tijd besteden aan het lezen van gedrukte media dan jongeren (www.tijdsbesteding.nl). Daar hoger opgeleiden langer gezond blijven, en ook gemiddeld vaker de bibliotheek bezoeken, lijkt dit de komende jaren een relevante doelgroep voor de bibliotheek te vormen. Pas op veel langere termijn dan de hier gekozen tien jaar zal het aandeel 65-plussers in de bevolking gaan dalen. Zeker voor de invulling van de functie 'lezen en literatuur' is dit een relevante ontwikkeling. Nadere analyse van bibliotheekbezoekers en lezers in hoofdstuk 5 en 6 zal hier meer licht op werpen.

De vergrijzing levert de bibliotheek op een ander vlak een mogelijk probleem: de uitdunning van het eigen personeelsbestand. Zoals uit figuur 3.2 is op te maken zal de bevolking van de werkzame leeftijd de komende jaren krimpen, niet alleen door de pensionering van de naoorlogse generatie, maar ook door de afgenomen aanwas van jongeren.

De komende jaren zullen meer mensen de arbeidsmarkt verlaten dan dat er bijkomen (Kerstholt et al. 2006). Per branche zijn hierin omvangrijke verschillen: er zijn 'grijze' bedrijfstakken (zoals de voormalige nutsbedrijven), waar meer dan de helft van de werknemers 40 jaar of ouder is, en 'groene' (de horeca bijvoorbeeld), waar 40% of meer van de werknemers onder de 30 is. In branches waar veel banen de komende jaren vrijkomen is een substantiële instroom van jongere werknemers nodig om de bezetting op peil te houden, aangenomen dat dat nodig is. Wordt een relatief oude werknemerspopulatie gecombineerd met een lage instroom van jongeren, dan dreigen personeelstekorten.

Recent is in opdracht van de Vereniging van Openbare Bibliotheken (VOB) onderzoek uitgevoerd naar de arbeidsmarktpositie van de bibliotheekbranche. Onderdeel was een analyse van in- en uitstroom en van de opbouw van het personeelsbestand van de branche. Het personeelsbestand van de bibliotheek blijkt grijzer dan de rest van de Nederlandse beroepsbevolking. Landelijk was 36% van de werkzame beroepsbevolking in 2005 45 jaar of ouder, in de bibliotheeksector 64%. Hoewel (pre) pensioen op het moment nog niet een heel groot onderdeel van de uitstroom vormt, is te verwachten dat dat in de komende jaren sterk zal toenemen. Een schets van de te anticiperen uitstroom laat zien dat van het huidige personeel in 2014 meer dan de helft zal zijn uitgestroomd, naar (pre)pensioen of om andere redenen. De uitstroom in de bibliotheekbranche is al geruime tijd groter dan de instroom. Uit het onderzoek blijkt dat vooral personeel met gewenste competenties (ondernemend, resultaatgericht, en in het bezit van ICT- en computervaardigheden) uit eigen beweging bibliotheekorganisaties verlaat (Leemans 2007). In de hoofdstukken 7 en 8 komen we op deze problematiek terug.

3.2 *Etniciteit*

Ook de variatie in etnische herkomst van de bevolking blijkt relevant voor bibliotheken. Niet alleen vanwege het aanbod aan scholen met meer allochtone achterstandsleerlingen, maar ook omdat jongeren van niet-westerse herkomst aanzienlijk vaker naar de bibliotheek gaan dan hun autochtone leeftijdgenoten (Huysmans 2006b). In hoofdstuk 5 zullen we daar nader op ingaan. Omdat er grote verschillen tussen (grote) stad en platteland bestaan in de etnische samenstelling van de bevolking, komt ook het verschil in bevolkingssamenstelling naar omvang van de gemeente in deze paragraaf aan bod.

Het aantal allochtonen in Nederland is sinds 1975 sterk gestegen. De groei van de niet-westerse bevolkingsgroep remde de laatste jaren sterk af, met name door afna-

mes in asiel- en huwelijksmigranten, maar het aandeel niet-westerse allochtonen in de bevolking stijgt nog wel. Binnen die groep vormen de vier ‘traditionele’ groepen niet-westerse allochtonen (mensen uit Marokko, de Nederlandse Antillen en Aruba, Suriname en Turkije) een kleiner aandeel. De groei van allochtonen uit andere niet-westerse landen zal naar verwachting verder toenemen in de komende decennia (Garssen en Wagenveld 2007; StatLine, geraadpleegd op 4 april 2007).

Tabel 3.1

Aandeel niet-westerse allochtonen in Nederlandse bevolking, naar stedelijkheid, 1996-2025 (in procenten)

	Nederland	G4 ^a	≥ 100.000 inwoners	< 100.000- inwoners
1996	8	25	8	4
2005	10	32	12	6
2015	12	30	14	8
2025	13	30	16	9

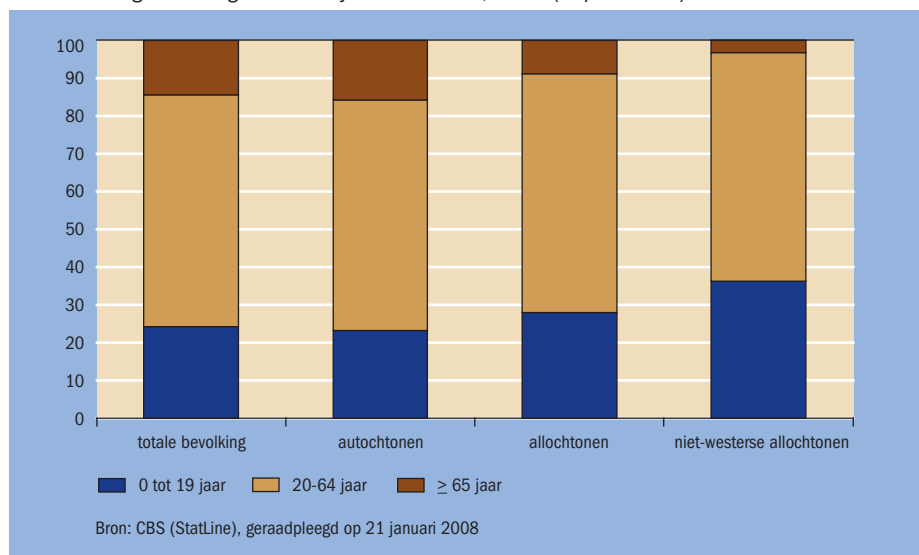
a G4 = Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

Bron: CBS (StatLine), geraadpleegd op 11 april 2007

In tabel 3.1 is te zien hoe het percentage niet-westerse allochtonen zich heeft ontwikkeld, en zich na 2007 naar verwachting zal ontwikkelen, uitgesplitst naar de omvang van de gemeente en voor Nederland als geheel. Landelijk zal het percentage niet-westerse allochtonen binnen de bevolking verder stijgen, min of meer zo snel als in de laatste tien jaar. Het is van belang te onthouden dat het hier slechts prognoses betreft, en dat, vanwege de vele factoren die van invloed zijn op de migratie, deze met een grote marge van onzekerheid zijn omgeven. De verwachting is dat niet-westerse allochtonen van de vier grote steden (G4), waar ze nu in meerderheid wonen (Simon 2006), vaker naar de grotere steden in de buurt van de G4 zullen trekken. Voor de vier grote steden is dan ook de verwachting dat, na een sterkere groei dan heel Nederland tot 2006, dit percentage licht zal afnemen. In de gemeentes met meer dan 100.000 inwoners (exclusief de G4) en in de kleinere gemeentes zal het aandeel niet-westerse allochtonen in de bevolking ongeveer gelijke tred houden met de landelijke ontwikkeling.

Figuur 3.3

Samenstelling bevolking naar leeftijd en herkomst, 2007 (in procenten)

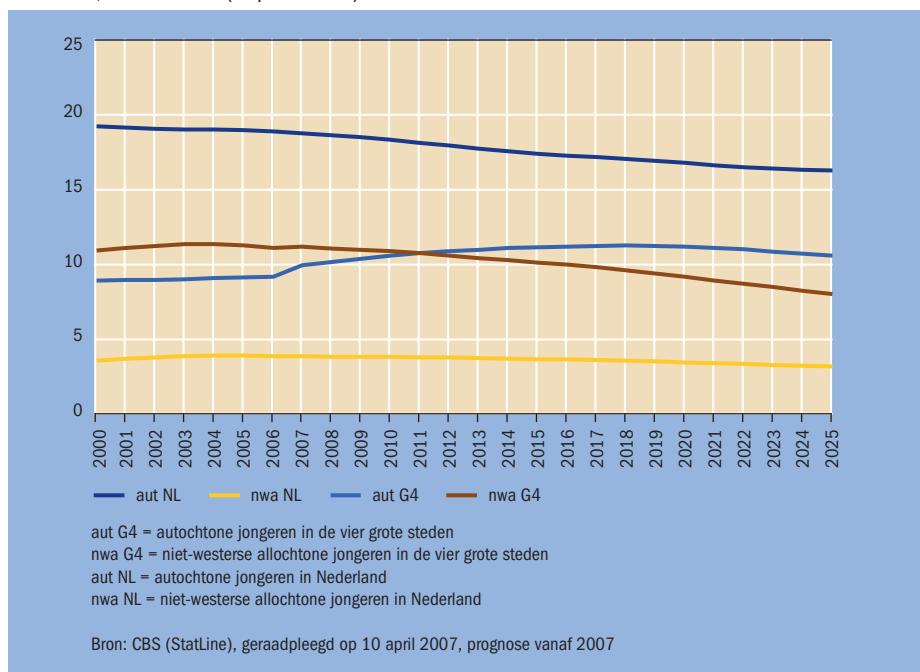

Uitgesplitst naar leeftijd zijn er substantiële verschillen tussen herkomstgroepen, zoals figuur 3.3 toont. Allochtonen, en met name niet-westerse allochtonen, zijn aanzienlijk jonger dan autochtonen (die de vergrijzing op het moment bijna geheel voor hun rekening nemen): 3% van de niet-westerse allochtonen is 65 jaar of ouder, vergeleken met bijna 16% van de autochtonen. De omvang van de groep 20- tot 65-jarigen is ongeveer even groot bij de drie onderscheiden groepen, en het percentage jongeren is bij de autochtonen beduidend kleiner: 23, vergeleken met 36 bij de niet-westerse allochtonen.

De verwachte ontwikkelingen in leeftijdsopbouw verschillen nogal, zeker als daarbij gekeken wordt naar stedelijkheid. Hoewel er op het moment in de grote steden meer niet-westerse allochtonen dan autochtone jongeren wonen, zal dit naar verwachting in 2011 omslaan, door de 'vlucht' van niet-westerse allochtonen naar de grotere steden rondom de G4 (figuur 3.4). De verwachting is dat er na 2011 meer autochtone jongeren in de grote steden wonen, maar de groep jongeren van niet-westerse herkomst blijft een omvangrijke. Landelijk daalt het aandeel jongeren in de bevolking verder, en neemt het percentage niet-westerse allochtone jongeren (van eerste en tweede generatie) geleidelijk aan af.

Figuur 3.4

Aandeel 0- tot 20-jarigen in bevolking Nederland en G4, van autochtone en niet-westerse herkomst, 2000-2025 (in procenten)

Niet-westerse allochtonen zullen in de grote steden een kleiner deel van de bevolking vormen, ook onder jongeren. Ook zullen ontwikkelingen in de integratie van deze bevolkingsgroepen plaatsvinden, waardoor te verwachten valt dat verschillen tussen autochtone en allochtone burgers die nu verantwoordelijk zijn voor grote verschillen in bibliotheekgebruik, geleidelijk minder groot kunnen worden. Desalniettemin is te verwachten dat niet-westerse allochtone jongeren voorlopig een omvangrijke groep bibliotheekgebruikers blijven vormen, en dat een verschuiving van die groep naar middelgrote en kleinere gemeentes (en bibliotheken) is te anticiperen.

Voor de bibliotheek betekent dit dat, omdat de vier voornaamste groepen immigranten hier langer zijn, en dus in de regel de Nederlandse taal beter zullen beheersen, collecties in met name het Turks en Arabisch een minder belangrijke rol gaan spelen. Voor de groep overige niet-westerse allochtonen, waarvan de immigratie vermoedelijk gaat toenemen, zullen materialen in andere talen meer gevraagd worden. De samenstelling van die groep kan echter zo divers zijn dat het de vraag is in welke mate hier binnen budgettaire beperkingen aan tegemoet te komen is.

De samenstelling van de bevolking is, behalve voor het collectiebeleid, natuurlijk ook van belang voor andere vormen van dienstverlening die de bibliotheek biedt. Activiteiten op het gebied van taal, educatie, cultuur, ontmoeting en debat moeten ook aangepast worden aan de diversiteit in de plaatselijke bevolking. Voor

de bibliotheken in de vier grote steden betekent dat dat ze in toenemende mate met andere groepen niet-westerse allochtonen te maken krijgen, en voor bibliotheken in de overige grote steden dat hun bibliotheek zich meer moet richten op mensen met een niet-westerse achtergrond.

3.3 Onderwijs

Er zijn vier verbanden tussen het onderwijs en de bibliotheek: het opleidingsniveau van de bevolking, het verband met het basisonderwijs, het 'een leven lang leren' en het literatuuronderwijs.

Het opleidingsniveau van de bevolking neemt al decennia toe. Elke nieuwe generatie is (gemiddeld) hoger opgeleid dan de vorige. Van de generatie die tussen 1924 en 1931 is geboren, was voor 31% de basisschool (of het toenmalige equivalent daarvan) de hoogst afgeronde opleiding, voor de generatie geboren tussen 1964 en 1975 geldt dat nog maar voor 7,5% (Vogels 2005: 48). Wel worden de verschillen tussen elkaar opvolgende generaties kleiner, en vlakt de stijging van het opleidingsniveau af, zeker onder de autochtone bevolking.

Hoger opgeleiden lezen in de regel meer, en bibliotheekgebruikers zijn, zoals we zullen zien in hoofdstuk 5, gemiddeld hoger opgeleid. Een toename van het opleidingsniveau van de bevolking kan dus in principe tot een grotere groep mensen leiden met interesse voor boeken lenen uit de bibliotheek. Dit kan ook leiden tot een verschuiving in wat er gelezen wordt. Uit het TBO blijkt dat hoger opgeleiden niet alleen meer boeken lezen, maar ook meer literatuur en informatieve boeken, en minder romantische en spannende boeken (www.tijdbesteding.nl).

Bibliotheken hebben van oudsher een hechte band met het basisonderwijs. Een bezoek met de hele klas aan de bibliotheek is goed gebruik. Bibliotheken bieden scholen veel ondersteuning voor kinderen met lees- en andere achterstanden, zoals met 'makkelijklezenpleinen' voor kinderen (en volwassenen) met een leeshandicap.

In het basisonderwijs zijn twee soorten achterstandskinderen te onderscheiden: autochtone achterstandsleerlingen (leerlingen met twee laagopgeleide, autochtone ouders) en allochtone achterstandsleerlingen (leerlingen waarvan een van de ouders van niet-westerse oorsprong is en maximaal vbo als opleidingsniveau heeft). Deze twee groepen zijn bijna even groot en vormen samen ongeveer een kwart van de basisschoolleerlingen in Nederland. Dit aandeel is in de jaren negentig sterk afgenomen, deels doordat het opleidingsniveau van ouders gestegen is, maar ook doordat de criteria strenger zijn toegepast. Naar verwachting zal deze afname in de komende jaren doorzetten (Vogels en Bronneman-Helmers 2003).

Allochtone achterstandsleerlingen wonen voornamelijk in zeer stedelijke gebieden, terwijl autochtone achterstandsleerlingen meer gespreid over het land wonen en relatief vaak in niet-stedelijke gebieden. De spreiding over scholen is ook verschillend voor de twee groepen: allochtone achterstandskinderen zitten vaker bij elkaar op school, terwijl autochtone achterstandsleerlingen meer over scholen verspreid

zijn. Er zijn daardoor veel meer scholen met hoge concentraties allochtone achterstandskinderen dan scholen met een hoge concentratie autochtone achterstandskinderen. Op scholen met een hoge concentratie autochtone achterstandsleerlingen is de kwaliteit van het onderwijs vaker ondermaats dan op zogenaamde zwarte scholen. Door de spreiding van autochtone achterstandsleerlingen en door de gewichtregeling¹ zitten autochtone achterstandskinderen veel vaker op een school zonder extra personeelsformatie (40%) dan allochtone achterstandskinderen (8%).

De achterstand die autochtone achterstandskinderen hebben op niet-achterstandskinderen is de afgelopen jaren groter geworden, terwijl allochtone achterstandskinderen hun achterstand aan het inlopen zijn. Daarbij is het verschil tussen achterstandskinderen en niet-achterstandskinderen groter in taalvaardigheid dan in rekenvaardigheid. In groep 8 hebben autochtone achterstandsleerlingen een achterstand van een jaar in taal, allochtone achterstandskinderen lopen twee jaar achter (Vogels en Bronneman-Helmers 2003).

Het is nog niet duidelijk waarom autochtone achterstandskinderen achter raken op school. Wel is duidelijk dat het op het platteland waarschijnlijk andere achtergronden betreft dan in de steden. Voor een relevant aanbod moeten bibliotheken weten of scholen in hun omgeving te maken hebben met achterstandsleerlingen, zo ja welke en met welke achterliggende problematiek. Allochtone achterstandsscholen zullen een andere soort ondersteuning behoeven dan autochtone achterstandsscholen, bijvoorbeeld als het gaat om taalontwikkeling, en gezien de verschillen in extra formatie is bij die laatste groep waarschijnlijk ook meer ondersteuning vanuit de bibliotheek gewenst.

Nederland kent anderhalf miljoen laaggeletterden boven de 16 jaar, van wie twee derde autochtoon is (Stichting Lezen en Schrijven 2007). De bibliotheek kan hen gerichte diensten bieden, voor zover zij dat niet al doet, in leesbevorderings- en aanverwante projecten.

Veel volwassenen volgen nog cursussen en opleidingen nadat ze het reguliere onderwijs achter zich gelaten hebben. Dit gaat vaak via het werk, maar ook zelfstandig. Gezien de aandacht op landelijk en Europees niveau voor het stimuleren van 'een leven lang leren', en de economische voordelen die ervan worden verwacht, is er reden te veronderstellen dat het aandeel volwassenen dat enige vorm van onderwijs volgt nog verder zal toenemen. Tijdens de Europese Raad in Lissabon in 2000 is afgesproken dat in 2010 12,5% van de mensen tussen 25 en 64 jaar deel moet nemen aan onderwijs en training. De Nederlandse doelstelling is zelfs 20% (zie www.ocw.nl/levenlangleren en europa.eu/scadplus/leg/nl/s19001.htm). Aan deze een-leven-lang-lerende mensen kan de bibliotheek ondersteuning bieden, bijvoorbeeld in de vorm van studeerplekken en hulp bij het zoeken naar informatie.

Naast de bestrijding van taal- en leesachterstanden werken onderwijs en bibliotheken samen aan de bevordering van het lezen in het algemeen en het lezen van literatuur in het bijzonder. De Stichting Lezen en de VOB hebben samen een 'doorgaande leeslijn' ontwikkeld voor het lees- en literatuuronderwijs in verschillende

fasen van de leesontwikkeling (0 tot 6 jaar, 6 tot 12 jaar, 12 tot 15 jaar, 15 tot 18 jaar en 18 jaar en ouder, zie www.lezen.nl). Het gaat niet alleen om de leesvaardigheid, maar ook om plezier in het lezen. Onderzoek wijst uit dat de activiteiten van de bibliotheek bij de bevordering van de leesbelangstelling, in samenwerking met ouders en de school, effect sorteren op het lezen als zodanig en het niveau van wat men leest (Kraaykamp 2002). Dat er in het taalonderwijs op middelbare scholen inmiddels meer aandacht uitgaat naar communicatie en minder naar literatuur kan betekenen dat middelbare scholieren de bibliotheek minder gaan gebruiken voor het lezen voor de lijst.

3.4 Inkomen

De welvaart is de afgelopen decennia over het algemeen toegenomen, en zeker in de consumptieve bestedingen is dat sterk terug te zien. Gerelateerd aan de krimpende hoeveelheid vrije tijd van de Nederlander (waarover later meer) stegen die bestedingen per uur vrije tijd met 80% van 1975 tot 2000 (Huysmans et al. 2004).

Het besteedbaar inkomen van Nederlanders is van 1993 tot 2000 gestegen, gemiddeld met 5% per jaar. Daarna zette er een daling in, resulterend in koopkrachtverlies tussen 2002 en 2005, waar nu weer een eind aan lijkt te zijn gekomen (Wildeboer Schut et al. 2005).

Ondanks de toename in welvaart is er ook een niet te veronachtzamen groep arme Nederlanders. Het percentage huishoudens met een inkomen op laag of minimum-niveau daalde vanaf midden jaren negentig gestaag. Na de eeuwwisseling trad er echter voor de meeste Nederlanders koopkrachtverlies op en begon in 2001 het percentage huishoudens met een laag of minimuminkomen weer te stijgen. In 2005 had 10% van de huishoudens een inkomen op of onder de lage-inkomensgrens, een grens die is afgeleid van de bijstandsuitkering. Naar verwachting zal dit percentage de komende jaren weer dalen door een verbetering van de koopkracht in veel huishoudens (Bos et al. 2007). De laatste jaren neemt ook het percentage huishoudens toe dat moeite heeft rond te komen, wat zich onder andere uit in het feit dat 13% van de huishoudens met een laag inkomen in 2005 betalingsachterstanden had. Voor de huishoudens met een hoger inkomen gold dit overigens voor 5%. Ook hierin lijkt de ontwikkeling in 2006 positief te zijn, maar het percentage ligt nog steeds boven het niveau van 2001 (Ament et al. 2007).

Bijna 14% van alle kinderen onder de 18 jaar leefde in 2004 in een huishouden met een laag inkomen, in 2000 was dat 15%. Dat betrof overigens meestal huishoudens met twee ouders. Kinderen die in een niet-westers land zijn geboren (i.e. eerste generatie niet-westers allochtone kinderen) hebben een veel grotere kans om in een huishouden met een laag inkomen te leven, 37% (Otten et al. 2006).

Analyses tonen aan dat inkomen een rol speelt bij bibliotheeklidmaatschap en -gebruik (Huysmans 2007; Glorieux en Kuppens 2006). Gezien de stijging van het inkomen, en met name die van de consumptieve bestedingen, ligt de aanschaf van

boeken binnen het bereik van meer mensen, nóg een reden waarom inkomensontwikkelingen van belang zijn voor de bibliotheek. Ook vanuit de traditionele rol van de bibliotheek in het ontwikkelen en verbeteren van de levensomstandigheden van burgers is aandacht voor de economisch minder fortuinlijken relevant. Met de toegenomen rol van het internet als informatiemedium zullen bibliotheken hierin moeten voorzien voor mensen die wegens financiële restricties thuis geen internetverbinding hebben. In hoofdstuk 5 wordt het bibliotheekgebruik naar inkomensniveau beschreven.

3.5 Arbeid, zorg en vrijetijdsbesteding

In de afgelopen jaren zijn veel meer mensen arbeid en zorg gaan combineren. Door de gestegen arbeidsparticipatie, met name die van vrouwen, verrichten meer partners zowel arbeid als zorgtaken, en is het kostwinnersgezin in veel gevallen vervangen door het anderhalfverdienersmodel.

De arbeidsparticipatie van vrouwen is toegenomen van 30% in 1981 tot 56% in 2006, terwijl die van mannen ongeveer gelijk bleef, schommelend tussen de 70% en 75% (www.cbs.nl, StatLine, geraadpleegd op 3 januari 2008). Als de Lissabondoelstellingen gehaald worden, zal de arbeidsparticipatie van vrouwen nog 7% verder stijgen in de komende drie jaar.

Hoewel meer mensen zijn gaan werken, zijn mensen per week of dag niet meer gaan werken. De gemiddelde contractuele en daadwerkelijke arbeidsduur per week is tussen 1995 en 2005 zelfs met ongeveer twee uur gedaald. Dit komt door de populariteit van parttime werken onder Nederlandse vrouwen. De groei in het aantal werkende mensen is voornamelijk groei van parttime werkende mensen geweest.

Meer dan 85% van de arbeid wordt nog steeds binnen kantooruren verricht, en daarin zat de afgelopen jaren weinig verandering. Wel werken mensen steeds vaker tijdens de lunch door (Breedveld et al. 2006). Ook verricht een substantieel deel van de werkenden regelmatig overwerk (dat is, meer dan contractuele arbeidstijd, thuis of op het werk): 38% in 2005, in 2000 was dat 33%. De laatste decennia is dan ook sprake van intensivering van het werk voor veel werknemers (Peters 2000).

Vrouwen zijn naast hun betaalde werk ook nog 28 uur per week bezig met het huishouden en de verzorging van kinderen; mannen weten dat tot 12,5 uur te beperken (Breedveld et al. 2006). Vrouwen combineren vaker arbeid en zorg dan mannen. Mensen worden gekwalificeerd als 'taakcombineerder' als ze aan zowel arbeid als zorg minstens twaalf uur per week besteden. Ongeveer een derde van de mannen tussen de 20 en 64 jaar combineert arbeid en zorg, terwijl dat voor de vrouwen bijna 45% is (Breedveld et al. 2006).² De combinatie van taken leidt tot een toename van tijdsdruk, maar ook van coördineerwerk. Het aantal taakcombineerders is de afgelopen decennia sterk gegroeid door de gestegen arbeidsparticipatie onder vrouwen: van nog geen 15% in 1975 tot 38% in 2005. De taakcombineerders voelen zich iets vaker gehaast dan mensen die niet combineren, maar bij die laatste groep komt dat ook nog steeds bij de helft minstens één dag per week voor (Breedveld et al. 2006).

Kinderen, een belangrijke en grote groep gebruikers van de bibliotheek, komen zeker op jonge leeftijd vaak met hun ouders naar de bibliotheek. De toegenomen combinatiedruk kan er bij beperkte of onhandige openingstijden toe leiden dat het voor ouders van jonge kinderen te veel ‘gedoe’ is om naar de bibliotheek te gaan. Het beleid van bibliotheken moet, binnen bestaande beperkingen, aansluiten op de bewegingsruimte van gezinnen.

Na werk, zorg, slapen, eten en school hadden Nederlanders in 2005 gemiddeld bijna 45 uur per week vrije tijd over. Dat is ongeveer 3 uur minder dan in 1975. De hoeveelheid vrije tijd, en de afname daarvan, is echter niet voor alle bevolkingsgroepen even groot. De beroepsbevolking (20 tot 65 jaar) heeft steeds minder vrije tijd, terwijl een groeiende groep 65-plussers aanzienlijk minder verplichtingen heeft. Tegelijk lijken de wensen tot zelfverwerkelijking in de vrije tijd te zijn gestegen. In de middenleeftijd, ook wel het spitsuur van het leven genoemd (Knulst en Van Beek 1990), leidt dit tot een gevoel van tijdsdruk, en de wens ‘eruit te halen wat erin zit’ (Schnabel 2000).

Tabel 3.2

Tijdsbesteding uitgesplitst naar de vijf kernfuncties van de bibliotheek, bevolking vanaf 12 jaar, 1975-2005 (in uren per week)

	1975	1985	1995	2005
kennis en informatie				
kranten en nieuwsbladen lezen	2,7	2,5	2,0	1,5
tijdschriften lezen	1,5	1,2	1,0	0,7
waarvan opiniebladen	0,2	0,1	0,1	0,0
waarvan vaktijdschriften/vakbladen	0,1	0,0	0,1	0,0
teletekst kijken	-	0,0	0,1	0,1
huis-aan-huis-bladen lezen	0,1	0,2	0,2	0,1
kabelkrant kijken	-	-	0,0	0,0
boeken lezen: informatief/overig	-	-	-	0,2
computer on line: nieuws/kranten	-	-	-	0,1
computer on line: gericht info zoeken	-	-	-	0,4
ontwikkeling en educatie				
vorming en cursussen (buiten het reguliere dagonderwijs)	0,5	0,8	0,6	0,5
kunst en cultuur				
bezoek evenementen	0,3	0,4	0,5	0,4
cultuurparticipatie	0,4	0,3	0,3	0,4
knutselen, handwerken	1,6	2,5	1,1	0,6
solitaire hobby's	0,5	0,7	1,4	4,2

Tabel 3.2 (vervolg)

	1975	1985	1995	2005
creatieve activiteiten	0,5	0,6	0,6	0,4
muziek luisteren	0,8	0,4	0,3	0,1
video	-	-	0,6	0,7
computer offline: film/dvd kijken	-	-	-	0,1
computer offline: cd's, mp3's luisteren	-	-	-	0,1
lezen en literatuur				
boeken lezen	1,6	1,3	1,2	1,3
waarvan literatuur	-	-	-	0,4
dagbladen, nieuwsbladen, huis-aan-huisbladen lezen	2,9	2,7	2,2	1,7
tijdschriften lezen	1,5	1,2	1,0	0,7
ontmoeting en debat				
deelname politieke organisatie, e.d.	0,3	0,4	0,4	0,3
verenigingswerk	0,4	0,4	0,5	0,3
vrijwilligerswerk	0,8	1,0	1,0	0,8
sociale contacten	11,3	10,0	9,3	7,5
eten in restaurant	0,3	0,3	0,4	0,7
feestje, etentje	0,9	0,9	1,0	1,1
bezoek café, snackbar, dancing, etc.	1,3	1,2	1,3	1,1
gezelschapsspelen	1,1	0,9	0,6	0,5
kinderspelen	0,3	0,2	0,2	0,2
computer online: e-mail	-	-	-	0,4
computer online: chat, msn, icq	-	-	-	0,7

- = in het betreffende jaar niet gemeten.

Bron: SCP (TBO'75, '85, '95, '05)

Waar die vrije tijd aan wordt besteed is sinds 1975 ook veranderd. Tabel 3.2 toont de tijdsbesteding in de vrije tijd gekoppeld aan de vijf kernfuncties van de bibliotheek. Dit is gedaan voor zover een activiteit min of meer eenduidig aan een van de vijf kernfuncties was toe te delen. De televisiekijktijd en de radioluistertijd, die niet uit te splitsen zijn naar het soort programma, blijft bijvoorbeeld buiten beschouwing (in hoofdstuk 6 komen deze wel aan de orde, bij de behandeling van ontwikkelingen in het mediagebruik). Dagbladen en tijdschriften lezen komt bij twee functies terug: 'kennis en informatie' en 'lezen en literatuur', omdat deze activiteit aan beide functies gerelateerd is. De cijfers in de tabel betreffen verder alleen hoofdactiviteiten, dus bijvoorbeeld naar muziek luisteren tijdens de afwas blijft hier buiten beeld. Waar mogelijk zijn activiteiten zowel in algemene categorieën (tijdschriften lezen) en nader uitgesplitst gegeven (waarvan opiniebladen). Nieuwe activiteiten zoals inter-

netten komen uiteraard alleen in latere jaren voor. Ook is alleen in de meest recente editie van het tijdsbestedingsonderzoek (TBO) gevraagd naar een detaillering van het computergebruik en het lezen van boeken. Hiervan zijn dus geen trendgegevens bekend.

De tijd die besteed wordt aan kranten en tijdschriften lezen, en andere activiteiten gericht op informatie verzamelen, daalt bij nagenoeg elk meetjaar. Hoe groot de verschuiving daarin van papier naar digitaal is, is met deze cijfers niet goed in kaart te brengen. Lezen van het beeldscherm wordt vaak gecombineerd met kijken en luisteren, waardoor het voor respondenten in een onderzoek moeilijk is ze in tijd te onderscheiden.

De tijd die mensen buiten het reguliere onderwijs besteden aan cursussen en opleidingen was in 2005 weer op het niveau van 1975; in de tussenliggende periode was er sprake van een toename. Bij 'kunst en cultuur' zijn er activiteiten waarvan de tijdsbesteding geen duidelijk opwaartse of neerwaartse trend vertoont, zoals cultuurparticipatie (bioscoop-, toneel- en museumbezoek) en video's en dvd's bekijken. Minder tijd wordt besteed aan knutselen, muziek luisteren en creatieve activiteiten (musiceren, toneelspelen), maar veel meer aan solitaire hobby's (puzzelen, verzamelen).

De daling in tijd besteed aan boeken lezen komt in hoofdstuk 6 nader aan bod. Hier signaleren we slechts de trend. Te zien is dat er twee keer zo veel tijd besteed wordt aan literatuur dan aan informatieve boeken.

De opmars van de solitaire hobby's is te koppelen aan de daling in de tijd die mensen besteden aan sociale contacten, met bijna vier uur per week in de afgelopen dertig jaar. Er worden ook minder spelletjes gespeeld, maar mensen gaan wel vaker (of langer) uit eten en naar etentjes. De hoeveelheid tijd besteed aan vrijwilligerswerk is weer ongeveer even groot als in de jaren zeventig; in 1985 was dat bijna een kwartier langer. Andere vormen van maatschappelijke participatie, zoals verenigingswerk en deelname aan politieke organisaties, lijken de laatste jaren wat af te nemen (zoals in § 3.6 nader wordt uitgewerkt).

Alles overziend gaat de meeste vrije tijd naar activiteiten die onder de functie 'ontmoeting en debat' vallen, gevolgd door 'kunst en cultuur'. Dit zijn twee kernfuncties waarin de activiteiten van de bibliotheek waarschijnlijk het minst omvangrijk zijn. De meer traditionele functies 'kennis en informatie' en 'lezen en literatuur' betreffen niet alleen activiteiten waar relatief weinig tijd aan op gaat, deze tijdsbesteding neemt ook af door de jaren heen. Dat komt doordat mensen minder tijd besteden aan boeken, kranten en tijdschriften lezen. De bibliotheek heeft dus met twee van haar belangrijkste functies te maken met activiteiten waar mensen steeds minder tijd aan besteden.

3.6 Individualisering en sociale cohesie

De individualisering in de laatste decennia manifesteert zich onder andere in kleinere huishoudens. Mensen wonen langer alleen voor ze aan gezinsvorming begin-

nen en krijgen minder vaak kinderen. Gemiddeld bestaat een huishouden dus uit minder personen. Een van de gevolgen van deze 'huishoudenskrimp' is dat er minder huisgenoten zijn om boeken van te lenen. In hoofdstuk 6 zal te zien zijn dat dat ook daadwerkelijk steeds minder vaak gebeurt. Ook gezamenlijk gebruik van een bibliotheeklidmaatschap wordt er minder waarschijnlijk door.

Individualisering is ook voor een meer culturele interpretatie vatbaar. 'Individualisering is het nog altijd voortgaande proces van verminderde afhankelijkheid van het individu van een of enkele personen in zijn directe omgeving en van toenemende vrijheid van keuze met betrekking tot de inrichting van het eigen leven' (Schnabel 2000). Door een toegenomen en toenemend aanbod van keuzemogelijkheden krijgen mensen steeds meer mogelijkheden om hun eigen leven naar hun persoonlijke preferenties vorm te geven. Daarbij wordt het ook steeds belangrijker geacht om dat te doen (Giddens 1991). Overigens zijn er voldoende voorbeelden te noemen waarin toegenomen keuzevrijheid erin resulteert dat er *en masse* vergelijkbaar wordt gekozen, en dat mensen in al hun individualiteit toch vaak hetzelfde doen (Hurenkamp en Duyvendak 2004). Dit geldt voor de aantallen uren die mannen werken, waarin ondanks alle keuzemogelijkheden en de verschillende gezinsomstandigheden verrassend weinig variatie is te bespeuren (Evers et al. 2007). Het is ook zichtbaar in de keuzes die mensen in meerkeuzemodellen arbeidsvoorwaarden maken, een regeling die er juist op gericht is aan de individualiteit tegemoet te komen. Op organisatieniveau blijkt vaak een grote uniformiteit te bestaan in de keuzes die gemaakt worden (Hillebrink 2006a).

Als gevolg van de toegenomen keuzemogelijkheden en individualisering is de variatie in levenslopen toegenomen. Bij de geboorte is met steeds minder zekerheid te zeggen hoe iemands leven zal verlopen, waar dit vroeger op basis van sociale achtergrond vrij aardig te voorspellen was (Beck 1986). Het moment waarop mensen onderwijs volgen, werken of zorgen varieert steeds meer, en deze activiteiten worden ook steeds vaker gecombineerd, hoewel dat per groep varieert. Zo is de variatie in levenslopen bij vrouwen groter dan bij mannen, en bij hoger opgeleiden vooralsnog groter dan bij lager opgeleiden (Román et al. 2007).

Er treedt echter ook een privatisering van het risico op (Koopmans 2007). Mensen worden, zeker in recente jaren, voor steeds meer dingen persoonlijk verantwoordelijk gesteld, en moeten hun eigen keuzes maken. In de sociale zekerheid, bijvoorbeeld, waar de kans op omvangrijke inkomensdaling als gevolg van voorheen publiek verzekerde risico's als ziekte en werkloosheid lijkt te stijgen. Wie keuzes moet maken, heeft behoefte aan kennis om die keuzes op te baseren. De opkomst van Jongeren Informatie Punten in bibliotheken kan een indicatie zijn dat bibliotheken deze rol oppakken.

Tegenover individualisering staat sociale samenhang. Sociale cohesie is een veel gebezigde term, die ook vele definities kent. Voor zover daar lijn in zit, is dat in 'coherentie van een sociaal of politiek systeem, de binding die mensen daarmee

hebben en hun onderlinge betrokkenheid of solidariteit' (De Hart 2002a: 9). Sociale cohesie kan zich uiten in sterke groepsbanden die op gespannen voet kunnen staan met maatschappelijke of culturele diversiteit en individuele vrijheid.

Er zijn auteurs (zoals Etzioni 1993; Putnam 2001) die wijzen op een afnemende sociale cohesie in westerse maatschappijen. Anderen brengen daar tegenin dat sociale cohesie niet afneemt maar aan veranderingen onderhevig is. Mensen zijn waarschijnlijk nog steeds betrokken en solidair (of althans evenveel als ze dat waren) maar op een andere voet: ze steunen meer op vrienden dan op familie, bijvoorbeeld, en steun aan anderen heeft een 'kortstondiger, informeler en horizontaler karakter' (De Hart 2002a: 11).

Een van de gegevens waarmee tanende sociale cohesie wordt geïllustreerd is het teruglopen van lidmaatschappen van maatschappelijk organisaties. Het gaat dan vooral om vakbonden, politieke partijen en de traditionele christelijke kerken. Nu lopen de aantallen leden daarvan inderdaad terug, maar daar staat tegenover dat van andere organisaties het ledental harder stijgt (De Hart 2002b). Er lijkt niet zo zeer sprake te zijn van organisatiemoeheid als wel van een verschuiving naar meer themagerichte organisaties, waarin *face-to-face* contacten een minder grote rol spelen, en waarvan het lidmaatschap ook vrijblijvender en minder langdurig is.

De vormen van maatschappelijke participatie die in het TBO zijn opgenomen vertonen bijna allemaal een neerwaartse trend (zie tabel 3.2). Een specifieke vorm van maatschappelijke participatie die van belang is voor de bibliotheek is vrijwilligerswerk. Uit tijdsbestedingsonderzoek blijkt dat 32% van de Nederlanders vrijwilligerswerk doet, en dat zij hier gemiddeld ongeveer drie kwartier per week mee bezig zijn. Er zijn indicaties dat het aantal vrijwilligers licht aan het teruglopen is, en dat vooral onder jongeren het animo is gedaald (Dekker et al. 2004). Het vermoeden is dat tijdsgebrek van werkenden, het uitstellen van vrijwilligerswerk tot de eisen van gezin en werk afnemen, en ook een attitudeverschil tussen oudere en jongere generaties hieraan bijdragen. Dit zou betekenen dat vrijwilligerswerk vooral iets voor ouderen wordt, maar ook dat de terugloop van het aantal vrijwilligers zal doorzetten (Knulst en Van Eijck 2002).

Ruim een derde van de organisaties die met vrijwilligers werken heeft niet genoeg vrijwilligers, maar dat tekort is niet in alle sectoren even nijpend, en ook niet voor alle soorten functies. Bestuursfuncties zijn moeilijk te vervullen, en in de zorg en hulpverlening heeft men ook meer moeite vrijwilligers te vinden dan bijvoorbeeld in de culturele sector (De Hart en Devilee 2005). Of bibliotheken, die traditioneel regelmatig gebruik maken van vrijwilligers, ook wervingsproblemen hebben is op basis van deze onderzoeken moeilijk te zeggen. Maar als de terugloop van vrijwilligers doorzet zullen bibliotheken daar in de toekomst waarschijnlijk mee te maken krijgen, ook als dat nu nog niet het geval is.

Waar er tekenen zijn van een verandering in de vorm die participatie aanneemt naar actievere, lokalere verbanden, kan de invulling die de bibliotheek geeft aan haar functie van platform voor ontmoeting en debat een interessante publieke rol spelen. De veranderende attitude in de bevolking ten opzichte van langdurige lidmaatschap-

pen van traditionele organisaties kan echter ook haar weerslag vinden in de manier waarop tegen bibliotheeklidmaatschap wordt aangekeken. Als die lijn door te trekken is, wordt bibliotheeklidmaatschap misschien minder vanzelfsprekend, zeker op de lange duur, maar hoeft dat niet noodzakelijk te resulteren in minder bibliotheekgebruik.

3.7 Informatisering

Het aantal huishoudens met een computer is in de jaren negentig sterk toegenomen. In 1990 had 30% van de mensen van 12 jaar en ouder een computer in hun huishouden, in 2000 was dit toegenomen tot 70% (Huysmans et al. 2004). In 2006 had 84% van de huishoudens een pc. Er is een duidelijk verband met het huishoudeninkomen: in de 20% huishoudens met het laagste inkomen had in 2006 75% (toegang tot) een pc, in de hoogste 20% was dat 94% (StatLine, geraadpleegd op 13 april 2007). Er zijn ook vergelijkbare verschillen in opleidingsniveau en leeftijd, maar de kloof wordt kleiner. In huishoudens met scholieren en studenten komen pc's het vaakst voor. Nagenoeg alle scholieren en studenten hebben thuis toegang tot een pc (97% in 2003, Huysmans et al. 2004). Veel mensen hebben ook buiten hun huishouden toegang tot een pc en internet, met name op school en werk.

De computers in huishoudens in 2006 hadden bijna allemaal (95%) toegang tot internet. In 1997 was dit nog maar ruim een kwart. De verbinding met het internet wordt ook steeds sneller: 66% van de huishoudens had in 2006 een internetaansluiting via ADSL of kabel, terwijl in 2002 nog 60% van de thuisinternetters met een analoge verbinding werkte (StatLine, geraadpleegd op 13 april 2007). Door deze versnelling kunnen er ook steeds meer data heen en weer, waardoor het gebruiksgemak en de mogelijkheden van het internet zijn toegenomen, en verder zullen toenemen.

Computergebruik thuis is een zeer regelmatige activiteit geworden, zoals in hoofdstuk 6 met cijfers zal worden geïllustreerd. Van de mensen die in de eerste drie maanden van 2006 gebruik maakten van internet, gebruikte 94% het voor communicatie (e-mailen, chatten, telefoneren, zie tabel 3.3); 90% gebruikte het om informatie te zoeken. Het internet werd ook veel voor commerciële producten gebruikt, met name internetbankieren (67%). Websites van de overheid worden door ruim de helft bezocht, maar daar het onderzoek in april en mei plaatsvond, de maanden van de belastingaangifte, zal dat wat hoger zijn dan in de rest van het jaar.

Tabel 3.3

Internetactiviteiten in de afgelopen 3 maanden, 2006 (als percentage van alle personen die het internet in de afgelopen 3 maanden gebruikten)

communicatie	totaal communicatie	94
	versturen/ontvangen van email	93
	telefoneren via internet	12
	anders, bv. chatten	40
informatie	totaal informatie	90
	opzoeken info over goederen en diensten	88
	gebruik van diensten in reisbranche	50
actualiteit en nieuws		58
werk, vacatures		22
commerciële producten	totaal commerciële producten	76
	bankieren via internet	67
	financiële transacties	8
	kopen/verkoop van goederen	49
overheid	totaal overheid	60
	zoeken op websites overheidsinstanties	53
	officiële documenten downloaden	31
	ingevulde documenten versturen	34
gezondheid		54
onderwijs		32
vermaak	totaal vermaak	61
	spelletjes/muziek	55
	software downloaden	31

Bron: CBS (StatLine), geraadpleegd op 17 april 2007

Als mensen behendiger worden met computers en ze ook steeds meer gebruiken voor vermaak en huishoudelijke zaken, gaan ze thuis zaken afhandelen waarvoor ze vroeger naar de bibliotheek gingen. De bibliotheken merken dat vooral aan het zoeken van informatie, maar ook het thuis downloaden van muziek laat al zijn sporen na. Terwijl de uitleencijfers van muziek-cd's tot 2001 nog stegen, lopen die sindsdien hard terug (zie tabel 5.1). De dienst die de bibliotheek daarin verleende is in gemak en kosten hard ingehaald door technische ontwikkelingen. De verwachting dat de uitleen van dvd's de komende jaren een zelfde ontwikkeling zal doormaken is breed gedeeld.

3.8 Conclusies

De voornaamste resultaten van onze verkenning van de relevante trends in de bevolking voor de bibliotheken zijn de volgende.

- De omvang van de bevolking zal de komende jaren verder toenemen, hoewel de groei naar alle waarschijnlijkheid minder groot zal zijn dan in de afgelopen decennia.
- De leeftijdsamenstelling van de bevolking verandert; 65-plussers gaan een steeds groter deel van de bevolking uitmaken. Ouderen zullen op allerlei terreinen langer actief blijven.
- De etnische diversiteit in de bevolking zal verder toenemen. Binnen de groep niet-westerse allochtonen zullen de vier ‘traditionele’ herkomstgroepen langzaamaan een minder groot aandeel vormen.
- In de vier grote steden is het aandeel allochtonen in de bevolking het grootst, maar de komende twintig jaar zal dit ongeveer constant blijven. In andere gemeentes zal het percentage allochtonen wel verder stijgen. Het aandeel niet-westerse allochtonen binnen de groep allochtonen, nu het grootst in de G4, zal daar afnemen en met name in de omliggende grotere steden verder toenemen. Het percentage jongere niet-westerse allochtonen zal dalen, zeker in de G4.
- Het opleidingsniveau van de bevolking zal nog verder stijgen, maar niet meer met dezelfde vaart als in de vorige eeuw. Mensen blijven gemiddeld wel langer in het schoolsysteem en volgen vaker tertiair onderwijs.
- De groep achterstandskinderen in het onderwijs zal waarschijnlijk in omvang afnemen, zoals dat de afgelopen jaren al gebeurde. Dit komt deels door het strikter hanteren van de criteria, dus de problematiek blijft reëel. Er zijn essentiële verschillen tussen allochtone en autochtone achterstandskinderen, waarbij alleen de eerste groep zijn achterstand aan het inlopen is.
- Door stimulering door de Nederlandse en Europese overheid van een leven lang leren zal naar verwachting een groeiende groep volwassenen na het verlaten van het voltijds onderwijs cursussen en verdere opleidingen volgen.
- De welvaart is gestegen, en daarmee de bestedingen aan vrijetijdsactiviteiten. Daarnaast is er een groep mensen die moeite heeft rond te komen, die de afgelopen jaren groeide ondanks dat het percentage huishoudens met een inkomen op laag of minimumniveau weer aan het dalen is. Mensen met lage inkomens zijn traditioneel een groep waar de bibliotheek haar aandacht op richt. Met een toename van inkomen zullen mensen vaker boeken kopen in plaats van lenen, wat uiteraard effect heeft op de dienstverlening van de bibliotheek.
- Meer mensen combineren arbeid en zorg, met name door de toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen. De doelstelling van de regering is dat deze laatste verder zal stijgen.
- Werkende ouders hebben minder vrije tijd dan voorheen, de groeiende groep ouderen heeft daarentegen volop vrije tijd. In die vrije tijd wordt er minder

gelezen, en de laatste jaren ook minder tv gekeken, terwijl er meer tijd achter de computer wordt doorgebracht.

- Huishoudens worden kleiner. Meer mensen zullen zonder kinderen samenwonen, en ook zullen meer mensen alleen wonen.
- Attitudes tegenover het lidmaatschap van verenigingen en organisaties veranderen. Lidmaatschappen worden tijdelijker, en zijn meer aan verandering onderhevig. Dit uit zich ook in een veranderende houding ten opzichte van vrijwilligerswerk. Er zijn tekenen dat dit terugloopt, maar ook dat het een andere, meer projectmatige vorm aanneemt.
- Computers zijn in de meeste Nederlandse huishoudens aanwezig. Ouderen en lager opgeleiden lopen hun achterstand in computergebruik langzaam in. Bijna alle internetters gebruiken het web om informatie te zoeken en te communiceren.

Bibliotheken krijgen de komende jaren te maken met een bevolking die verder verandert van samenstelling, met name grijzer en diverser in culturele achtergrond wordt. Daarbinnen blijven bepaalde groepen om extra aandacht vragen, zoals de laaggeletterden, nieuwe burgers en achterstandsleerlingen in het onderwijs. Verder kan de bibliotheek meer dan voorheen van dienst zijn voor een minder urgente groep: mensen die een studie doen buiten een onderwijsinstituut.

Mensen zullen ook andere dingen verwachten van de bibliotheek: een digitaal aanbod dat iets toevoegt aan wat elders te verkrijgen is. Ook raken bibliotheekgebruikers steeds meer gewend aan keuzemogelijkheden, en dit zal zich ook uiten in hun verwachtingen van de dienstverlening van de bibliotheek: die dienstverlening moet makkelijk in te passen zijn in vrij drukke levens tussen werk, huishouden en vrije tijd, en ruimte bieden voor individuele aanpassingen waaraan mensen gewend zijn geraakt. Dat betekent dat diensten eenvoudiger buiten openingstijden en vanuit huis toegankelijk moeten zijn. Langdurige lidmaatschapsverbintenissen worden minder vanzelfsprekend, en ook hierin zal de bibliotheek de veranderende verwachtingen en behoeftes van klanten met nuttige mogelijkheden tegemoet moeten treden. Voor de maatschappelijke participatie, die zich lijkt te ontwikkelen naar activistischer, lokale en tijdelijker verbanden, kan de bibliotheek, gezien haar streven een plaats voor ontmoeting en debat te zijn, een rol spelen. Ook daarbij is het zaak om goed op de hoogte te blijven van de nieuwe ontwikkelingen en veranderende wensen van burgers.

Noten

- 1 Het leerlinggewicht vormt de basis voor de berekening van extra formatie voor achterstandsbestrijding op scholen. Autochtone achterstandsleerlingen in het basisonderwijs hebben een leerlinggewicht van 1.25. Allochtone achterstandsleerlingen in het basisonderwijs hebben een leerlinggewicht van 1.9. Een school die boven een bepaald gewicht uitkomt, kan extra formatie krijgen (zie voor nadere uitleg Vogels en Bronneman-Helmers 2003, hoofdstuk 2). In de praktijk blijkt dat een school met autochtone achterstandsleerlingen veel moeilijker boven die grens uitkomt dan een school met allochtone achterstandsleerlingen. Omdat autochtone achterstandsleerlingen zelden in hele grote concentraties op scholen voorkomen, is de kans dat die scholen extra formatie krijgen veel kleiner. Vanaf oktober 2008 geldt overigens een nieuwe gewichtregeling, waarbij alleen het opleidingsniveau van ouders een rol speelt; de etnische achtergrond als factor komt te vervallen.
- 2 Maar dit verschil tussen mannen en vrouwen wordt wel kleiner.

4 Trends in communicatie en informatie

4.1 De informatiesamenleving: overvloed en onbehagen

Als de ontwikkelingen in communicatie en informatie in de voorbije decennia in twee woorden moeten worden gevat, zouden die kunnen zijn: overvloed en onbehagen. Het beroemde boek met die titel van Simon Schama (origineel: *The Embarrassment of Riches*, 1987) over de Nederlandse cultuur in de gouden eeuw gaat over de eigenaardige spanning tussen de accumulatie van kapitaal in de welvarende jongenatie en de calvinistische religie die tegen de corrumperende werking van rijkdom waarschuwde en de zuiverheid van de materialistische onthouding predikte. Aangezien noch geld, noch geloof van wijken wisten, was het zaak tot een vreedzame coëxistentie te komen, waarin de Nederlandse cultuur in de zeventiende eeuw volgens Schama op geheel eigen wijze slaagde.

De informatie-overvloed in de eenentwintigste eeuw roept eenzelfde reactie van onbehagen op. Nooit is zo veel informatie zo toegankelijk geweest. Men zou dit als een zegen kunnen zien. Maar de overvloed – de term zegt het al: meer dan nodig is – roept vragen op. Bijvoorbeeld naar de gronden waarop men moet selecteren, want het teveel aan informatie dwingt daartoe. Is de ene bron beter dan de andere? Hoe kan men de waarde van bronnen beoordelen? En komt er niet steeds meer kaf tussen het koren? Kan je er wel van uitgaan dat informatie die als betrouwbaar wordt gepresenteerd dat ook werkelijk is, dus vrij van verholen politieke, economische of andere belangen? Het onbehagen doet zich dus tegelijk voelen bij de kwantiteit en de kwaliteit van de informatie. De openbare bibliotheek, die de pretentie heeft mensen te assisteren in hun zoektocht naar informatie en cultuur, lijkt aan dit ongemak des te meer bestaansgrond te ontleen. De vraag is hier echter of ‘de bieb’ zelf de overvloed weet te kanaliseren, of dat die ook haarzelf overspoelt.

Die vraag bewaren we voor latere hoofdstukken. In dit hoofdstuk buigen we ons over de ontwikkelingen in media en communicatie. De mate waarin en manier waarop de bibliotheek haar vijf kernfuncties kan vervullen zijn sterk door deze ontwikkelingen beïnvloed. Door veranderingen in het mediagebruik kan het nodig zijn dat de bibliotheek haar dienstverlening op een andere manier invulling geeft. De mogelijkheid bestaat ook dat een van de functies door technologische of economische ontwikkelingen (of, waarschijnlijker, een samenspel tussen die twee) door een andere partij zo goed vervuld wordt dat de toegevoegde waarde van dienstverlening door de bibliotheek wegvalt.

In dit hoofdstuk schetsen we de relevante ontwikkelingen in communicatie en informatie. We beginnen met een overzicht van de internationalisering in het media- en communicatielandschap en behandelen achtereenvolgens de ontwikkelingen in technologisch, bestuurlijk-juridisch, economisch en sociaal-cultureel perspectief.

Steeds behandelen we eerst de brede tendensen, voordat we inzoomen op de werelden van boek en bibliotheek.

4.2 Internationalisering

Internationalisering, of globalisering, is een proces dat al enige eeuwen aan de gang is maar met de expansie van transportmiddelen en informatie- en communicatie-technologie (ICT) een nieuwe dimensie heeft gekregen. Sommige waarnemers (Castells 2000) ontwaren fundamentele veranderingen in de sociale structuur, cultuur en economie door de opkomst van wat zij de ‘mondiale netwerksamenleving’ noemen. Of er nu sprake is van een geheel nieuwe sociale organisatie, of een voortzetting van de bestaande met nieuwe middelen, feit is dat geldstromen zich sneller over de aardbol verplaatsen, bedrijven hun productiecapaciteit sneller verplaatsen naar lage-lonenlanden, en het toerisme een steeds mondialer karakter krijgt.

Ook in de wereld van media en informatie is internationalisering op zichzelf niets nieuws. De telegraaf, de radio, de films en de televisie hebben vanaf hun begin de culturele uitwisseling bevorderd. Maar ook hier lijkt de internationalisering een nieuwe intensiteit te hebben gekregen met de opkomst van internet. Enerzijds hebben technologische innovaties en economische schaalvergroting geleid tot internationalisering van het media-aanbod. Anderzijds heeft de instroom van etnische groeperingen een vraag naar niet oorspronkelijk ‘Hollandse’ media tot gevolg gehad, ook in de bibliotheek.

Het andere gezicht van internationalisering is het ontstaan van multimedia-multinationals, deels met vertakkingen in de vrijetijdsindustrie. Dit ging gepaard met bezorgdheid over de vrijheid van informatie en meningsuiting (waaraan we verderop in dit hoofdstuk aandacht besteden). In Nederland heeft de eigendomsconcentratie vooral betrekking op de dagbladen, waar enkele concerns vrijwel de hele markt in handen hebben (Commissariaat voor de Media 2003, 2004; Commissie Media-concentraties 1999; Rutten en Buijs 1999). Daarnaast maken internationale vrijhandelsverdragen de weg vrij voor wat wel cultuurimperialisme wordt genoemd: in vele landen van de wereld zijn op de televisieschermen avond na avond voornamelijk Amerikaanse televisieproducties en films te zien (MacBride 1980).

Meer nog dan film, radio en televisie is internet een mondiaal medium. Langs digitale weg overschrijden steeds meer informatie en diensten de grenzen. De snelle groei van het internet onttrok zich grotendeels aan de invloedssfeer van nationale staten. De kracht van het netwerk schuilt in het ongereguleerde karakter ervan. Niet alleen de techniek werkt mondiaal, ook de gebruiker doet dat. Internet maakt het mogelijk dat mensen uit verschillende landen contact hebben op discussielijsten en chatboxen of op afstand met elkaar gamen. Uitwisselingsprogramma's voor audio en video hebben een wereldwijde distributie van audiovisueel amusement op gang gebracht. Het werd mogelijk razendsnel en tegen lage kosten informatie van de andere kant van de wereld binnen de eigen vier muren te halen. Ook bibliotheken

hebben dit gemerkt aan de snel verminderende vraag naar bijvoorbeeld muziek-cd's en recent ook films op dvd.

Het is overigens geen uitgemaakte zaak dat mondiaal gebruik van ICT tot het ontstaan van een mondiale cultuur leidt. Een technologie wordt pas grootschalig geproduceerd op het moment dat er binnen een cultuur behoefte aan is. Dat veel wereldburgers dankzij de massamedia nu desgewenst dezelfde ervaringen op het gebied van nieuws, films, televisieseries en muziek delen, impliceert niet dat er geen cultuurverschillen meer bestaan. In de praktijk gaan globalisering en lokalisering hand in hand. Bovendien biedt moderne technologie ook mogelijkheden om een lokale cultuur of de cultuur van een groep die in diaspora leeft in stand te houden. In dat laatste geval biedt ICT, met satelliettelevisie en internet, juist de infrastructuur tot schaalverkleining (Van Dijk 2001: 31).

4.3 Technologische aspecten

Zoals gezegd is de opkomst van het internet invloedrijk geweest. Dit is de voornaamste vorm waarin digitalisering van belang is voor de toekomst van de bibliotheek, maar niet de enige. Het omzetten en transporteren van informatie in reeksen van enen en nullen heeft tot een revolutie geleid in informatie en communicatie. Eerst is van belang dat er een *common currency* is ontstaan voor (combinaties van) tekst, beeld en geluid. Dit maakt het combineren, opslaan, kopiëren en uitwisselen van deze informatievormen een stuk eenvoudiger en minder kostbaar. Vervolgens komt het ten goede aan de hoeveelheid, de snelheid, de toegankelijkheid en de personaliseerbaarheid van informatie.

– Hoeveelheid

De vernetwerking van computers in het internet heeft in korte tijd de wereldwijde informatieproductie (of content zoals het nu heet) een enorme impuls gegeven. Onderzoekers en studenten van de University of California in Berkeley hebben een poging gedaan om de totale informatieproductie in 1999 en 2002 in kaart te brengen (Lyman en Varian 2003). Voor zover die informatie op dragers is opgeslagen (het grootste deel van de informatieuitwisseling, zoals per telefoon, verdwijnt), ging het in 2002 om een totale hoeveelheid van naar schatting 5 exabytes – vijf miljard gigabytes – aan informatie. Dat staat gelijk aan vijfhonderdduizend keer het boekenbezit van de *Library of Congress*. De onderzoekers schatten verder dat in de periode 1999-2002 de hoeveelheid wereldwijd geproduceerde informatie ongeveer was verdubbeld, oftewel was gegroeid met zo'n 30% per jaar. Sindsdien lijkt dit tempo alleen nog maar te zijn toegenomen (IDC 2007).

– Snelheid

Door de manier waarop digitale informatie getransporteerd kan worden reist informatie veel sneller dan enkele jaren geleden. Er kan daardoor tegenwoordig veel sneller met (praktisch) alle uithoeken van de wereld gecommuniceerd worden. Daardoor is er op elk gegeven moment op bijna elke gegeven plaats nu veel meer, en veel recentere informatie beschikbaar dan tien jaar geleden.

Technologische ontwikkelingen in communicatiemiddelen maken geografische afstanden voor informatie sneller overbrugbaar. Digitalisering heeft geleid tot wat *The Economist* in 1995 pakkend ‘the death of distance’ noemde (Bardoel en Van Cuilenburg 2003: 26). Hoewel men vaak zegt dat daarmee de wereld kleiner is geworden, is de samenleving door de gestegen connectiviteit gevoelsmatig juist groter geworden (cf. Burgers 1988).

– Toegankelijkheid

Met internet kunnen informatiebehoeften veel sneller bevredigd worden. Voor ‘even snel iets opzoeken’ is internet zeker voor de jonge generaties hét instrument. Een paar steekwoorden intikken in Google, op YouTube of in Wikipedia levert vaak wel iets bruikbaars of interessants op. De mogelijkheid van *full-text search* vormt een toegankelijke aanvulling op de voor velen onvertrouwde inhoudelijke classificatiesystemen van bibliotheken, musea en archieven. Hoewel de gang naar de bibliotheek of het consulteren van een encyclopedie mogelijk een hogere opbrengst heeft in termen van betrouwbaarheid en volledigheid, weegt dat voor veel mensen niet op tegen de hogere kosten in termen van tijd en energie. Niet alleen is het internet in tegenstelling tot de bibliotheek altijd ‘open’, ook het verschil in de kwaliteit van gevonden informatie en het belang daarvan lijken niet altijd bekend. Daarnaast heeft informatie delen en muziek, films, URL’s en dergelijke uitwisselen, legaal of illegaal, een hoge vlucht genomen. Natuurlijk zijn boeken, platen en videobanden altijd al onderling uitgeleend en gekopieerd, maar in de digitale wereld is de schaal waarop en het gemak waarmee het gebeurt van een andere orde.

– Personaliseerbaarheid

Elektronische programmagidsen (epg’s), *rss feeds*, *intelligent agents*... In de digitale wereld wordt het eenvoudiger en steeds gewoner om een op je eigen interesses toegesneden informatie- en cultuuraanbod te creëren. De langzaam maar zeker populairder wordende *smartphones*, waarmee naast mobiel bellen en sms’en ook mobiel e-mailen en internetten mogelijk is, ondersteunen deze trend met hardware. Op basis van je zoekgedrag in Google, de aangeklikte boeken, cd’s en dvd’s op Amazon of Bol, of het leengedrag in bibliotheken genereren slimme software-toepassingen een bij jouw profiel passende lijst lees-, kijk- en luistertips. Hierbij moet aangetekend worden dat de *push*-varianten (de ongevraagde adviezen) vooralsnog beter aanslaan dan de *pull*-varianten waarvoor de gebruiker zelf actie moet ondernemen (zoals *rss*).

Naast deze voordelen zijn er enkele grote nadelen aan digitalisering. Een daarvan is dat met de toegenomen hoeveelheid en de specifieke technologische aspecten van digitale informatie ook de vraag van de duurzaamheid aan bod komt. Enerzijds is er meer informatie toegankelijk en kan door digitalisering de duurzaamheid van bronnen toenemen. Anderzijds staat 70% van de informatie op internet daar korter dan vier maanden (Manguel 2006: 28) en krijgt de vergankelijkheid van informatie ook een hele nieuwe dimensie, die zorgelijk kan zijn. Ook de digitale informatiedragers

– harde schijven, cd-roms, dvd's, tapes – kennen een beperkte fysieke levensduur (hooguit twintig jaar). Daarbij veranderen technologische standaarden voortdurend, zodat de informatie telkens van oude naar nieuwe systemen gemigreerd moet worden om op (middel)lange termijn toegankelijk te blijven. *'In short, the life of stored data follows two conflicting curves: one where capacities go up and one where longevity goes down'* (IDC 2007: 11).

Boek

Hoe vertalen deze brede trends zich naar de wereld van het boek en de bibliotheek? Over het voortbestaan van het boek doen veel speculaties de ronde. Soms wordt het uitsterven van gedrukte media voorspeld. Anderen menen, op basis van de mediageschiedenis, dat dat onwaarschijnlijk is. Bij de opkomst van nieuwe media verdwijnen oude media vrijwel nooit, wel veranderen ze van gedaante of functie (Briggs en Burke 2002; DeFleur en Dennis 2002). Zo zijn kranten na de introductie van radio en televisie meer achtergronden gaan brengen en is de radio zich meer op het snelle nieuws en muziek gaan toeleveren toen de televisie de functie van amusementsmedium goeddeels overnam. Wel komt het voor dat een medium sterk in populariteit daalt en op een lager niveau van populariteit verder moet, zoals de bioscoopfilm die in de jaren twintig en dertig zijn hoogtepunt beleefde.

Het boek als fysieke drager van tekstuele en visuele informatie heeft sinds Gutenberg al vele stormen doorstaan. De verwachting is dan ook gewettigd dat in de verre toekomst nog boeken geproduceerd en verkocht zullen worden. Momenteel verschijnen er in Nederland op jaarbasis zelfs meer nieuwe boektitels (bijna 20.000) dan ooit (Nederlandse Boekverkopersbond 2007: 5). De *e-book-reader*, waarop teksten gedownload en gelezen worden, is vooralsnog een *gadget* voor de *happy few*, hoewel zeker met de potentie om grote veranderingen te veroorzaken. Op het moment dat er *e-book-readers* op de markt komen die een aangenaam leesbaar scherm combineren met een aantrekkelijk, makkelijk toegankelijk aanbod en een prijsstructuur vergelijkbaar met die van de mobiele telefonie (verlies lijden op de hardware maar dit terugverdienen via de software) kunnen de ontwikkelingen snel gaan. Er wordt sowieso al langzaam maar zeker minder van papier en meer van het scherm gelezen. Boeken en tijdschriften, zeker in de wetenschappelijke hoek, verschijnen steeds vaker zowel op papier als digitaal. Bij abonnementen op wetenschappelijke tijdschriften kan men tegenwoordig vaak kiezen: of van papier, of digitaal, of allebei. Ook dagbladen bieden de mogelijkheid van een combinatie-abonnement: door de week digitaal, op vrijdag en zaterdag op papier én digitaal.

De 'stille revolutie' in boekenland wordt volgens Thompson (2004) de komst van *publishing on demand*, de mogelijkheid om een boek te produceren tegen een redelijke prijs maar in zeer kleine oplagen. Hierdoor zullen talloze niches bediend kunnen worden met nieuwe uitgaven en krijgt de dienstverlening er een nieuwe dimensie bij. Zeker voor lokaal interessante publicaties kan dit van invloed zijn voor de bibliotheek, die daarmee makkelijker en goedkoper een lokaal relevante collectie kan aanbieden. Op internet zijn veel rechtenvrije teksten inmiddels vrij beschikbaar,

bijvoorbeeld op www.gutenberg.org, waar zo'n 20.000 titels te downloaden zijn. De mate waarin dit de markt voor papieren versies van oudere teksten beïnvloedt is nog niet duidelijk, en de ontwikkeling ervan zal ook zeker samenhangen met bovengenoemde ontwikkelingen rondom het e-boek.

Bibliotheek

Aan de bibliotheken zijn de digitale ontwikkelingen evenmin voorbijgegaan. De leden- en uitleningenadministratie zijn vrijwel overal gedigitaliseerd. Leden kunnen de uitgeleende materialen vaak digitaal verlengen, en soms ook een eigen virtuele ruimte creëren. In die ruimte kan men tips krijgen van mogelijk interessante boeken gebaseerd op het eigen leengedrag en dat van anderen. Ook de aankoop van boeken door de bibliotheek verloopt grotendeels digitaal. Bestellingen kunnen bij NBD/Biblion, de centrale leverancier in Nederland, digitaal worden geplaatst. Sinds enkele jaren zijn deze boeken standaard uitgerust met een RFID-chip (radiofrequentie-identificatie). De uitleenhandeling en -administratie kunnen hiermee worden vereenvoudigd. Leners kunnen de handeling vaak zelf uitvoeren; de hulp van een medewerker is niet meer nodig, zodat deze zich met andere taken kan bezighouden, zoals informatieverstrekking.

Juist in die rol als leverancier van informatie heeft de openbare bibliotheek er een geduchte concurrent bijgekregen. Met de computer als mediacentrum van het huishouden waarop tekst, beeld en geluid uit veel verschillende bronnen binnenkomen, verschuift de oriëntatie van gebruikers. Zij richten zich minder op specifieke media of instituties als leveranciers van informatie en meer op de content zelf, met Google of Startpagina als ingang in de veelheid aan informatie en cultuur (Wubs en Huysmans 2006; Huysmans en De Haan 2007).

Instituties als bibliotheken, archieven en musea spelen op deze ontwikkeling in door gezamenlijk digitale portals aan te bieden als *Het geheugen van Nederland*. Door daar te zoeken op een onderwerp worden de gezamenlijke collecties getoond, voorzien van een rangorde. Van veel van het opborrelende materiaal kan op het moment vaak alleen de signatuur digitaal worden geleverd en niet het werk zelf. De reden is deels een digitaliseringsslag die nog gaande is, maar deels ook juridische beperkingen. Het is bibliotheken vaak niet toegestaan buiten hun eigen gebouw toegang te verlenen tot de digitale content die ze kopen, ook niet aan hun (betalende) leden.

De gevolgen voor de bibliotheek beperken zich echter niet tot de functies 'lezen en literatuur' en 'kennis en informatie', ook de culturele functie ondervindt de gevolgen van technologische veranderingen. Op veel culturele gebieden biedt het web een wereld aan informatie met een snelheid, een gemak en een gedaante (bewegend beeld) die in de (digitale) bieb vaak niet of beperkt is te vinden. Klassiek ballet en klassieke muziek, toneel, film, populaire muziek... Een enkel zoekwoord intikken op YouTube levert vaak een schat aan verrassende vondsten op: uitvoeringen van lang geleden, inmiddels overleden muzikanten, komieken, dansers en dirigenten, enzovoort. Het karakter van Web 2.0-sites als YouTube en Wikipedia heeft voor- en nadelen. Het grote voordeel is dat zo'n site in korte tijd kan uitgroeien tot een ency-

clopedie waar naast gecanoniseerde vooral ook veel populaire cultuur en ‘amateur-content’ een plek krijgt. Zo kom je over popiconen als Britney Spears en Jennifer Lopez op Wikipedia veel te weten wat je in traditionele encyclopedieën niet zult vinden, inclusief doorverwijzingen naar hun officiële websites en andere internetbronnen.

Een belangrijk nadeel is echter dat informatie op het internet grotendeels fragmentarisch blijft.¹ Grote hoeveelheden kleine stukjes informatie zijn ontsloten, maar de contextualisering ervan – hoe past dit stukje informatie in een groter geheel – blijft meestal minimaal. Met name op dit vlak lijkt er voor bibliotheken een kans te liggen, gezien hun traditionele expertise als informatieprofessionals. Wanneer deze context digitaal aan huis kan worden geleverd – hetzij in de vorm van gedigitaliseerde monografieën, hetzij via kwalitatief goede informatie, verstrekt op websites zoals literatuurplein.nl – kan in een reëel bestaande behoefte worden voorzien.

Het voordeel van het openbare, niet-commerciële karakter van de bibliotheek is dat er geen verdenkingen komen zoals bij een bedrijf als Google. Dat oogstte bij de lancering van haar pretentieuze Google Books-project nogal wat tegenwind van uitgevers en bibliothecarissen (bv. Jeanneney 2007). Grote aantallen boeken waarop geen rechten meer rusten, zijn door de internetzoekgigant in samenwerking met een aantal grote bibliotheken in de Verenigde Staten en Europa gedigitaliseerd en full-text doorzoekbaar op het web gezet (zie books.google.com). Ondanks de publieke missie van het project – ‘organize the world’s information and make it universally accessible and useful’ – kon de verdenking niet worden weggenomen dat het bedrijf er vooral zelf financieel beter van wilde worden.²

Digitalisering betekent voor bibliotheken ook een nieuwe invulling van hun bewaartak. Technologische ontwikkelingen betekenen niet alleen de mogelijkheid om materialen te digitaliseren, en daarmee te beschermen en eenvoudiger beschikbaar te stellen. Met de continue vernieuwing van applicaties en versies moet de toegankelijkheid van digitale materialen ook bewaakt worden. De Koninklijke Bibliotheek houdt zich hier met het e-depot mee bezig, hoewel zich dat voornamelijk beperkt tot wetenschappelijke publicaties (www.kb.nl/dnp/e-depot/dm/dm.html).

Hoewel zij niet primair bewaren tot doel heeft, moeten we in deze context ook de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren noemen (www.dbnl.org). Via deze site kan men toegang krijgen tot vele primaire en secundaire bronnen over de Nederlandse cultuurgeschiedenis. In 2006 is gestart met het project Duizend mees-terwerken waarin ongeveer 300.000 pagina’s materiaal gedigitaliseerd worden. Niet alleen belangrijke literaire werken zijn gekozen, maar ook belangrijke non-fictie, van de middeleeuwen tot het heden.

4.4 Bestuurlijk-juridische aspecten

Op bestuurlijk en juridisch gebied zijn openbare toegankelijkheid, pluriformiteit/diversiteit en onafhankelijkheid/objectiviteit altijd de belangrijkste principes achter het media- en informatiebeleid geweest. Zoals in hoofdstuk 2 is uiteengezet, wor-

len deze principes in moderne ideeën over de democratie en de rol die burgers daarin spelen. Om het functioneren van de democratie te waarborgen is het van belang dat de bevolking zich zelfstandig en vrij kan informeren. Onbelemmerde toegang tot diverse en kwalitatief goede, betrouwbare informatie is een belangrijke pijler, waarvan de eerste kernfunctie van de bibliotheek, die van 'kennis en informatie', een uiting is. Een pluriforme en vrije pers, een publieke omroep op afstand van commerciële en politieke belangen en een openbare bibliotheek zijn in veel landen wettelijk gewaarborgd (zie Bardoel en Van Cuilenburg 2003), al wil de praktijk nogal eens weerbarstig zijn (zie hoofdstuk 2).

Hoe die openbaarheid, pluriformiteit en onafhankelijkheid worden gewaarborgd, verschilt nogal per land. Diverse mengvormen van overheid en markt in publieke voorzieningen zijn mogelijk. Men kan ervoor kiezen uit publieke middelen een basisvoorziening te bieden, zoals de publieke omroep en de openbare bibliotheek in ons land, en de markt aanvullend te laten opereren. Een geheel andere optie is de markt de vrije hand te geven en publieke instituties die voorzieningen te laten aanvullen die maatschappelijk gewenst zijn maar die de markt laat liggen. De publieke omroep en openbare bibliotheken in de Verenigde Staten zijn hiervan een goed voorbeeld.

De keuze voor een van deze opties en de wijze waarop die in praktijk wordt gebracht, sluit in de praktijk sterk aan bij de vormgeving van het politieke systeem en de inrichting van de verzorgingsstaat (vgl. Hallin en Mancini 2004; Huysmans 2006a: 14-15). De volgende drie modellen kunnen in het westen worden onderscheiden.

- Het liberale model (Angelsaksische landen): dit model kenmerkt zich door dominantie van 'de markt' en voorrang voor commerciële media. In aansluiting op de liberale politieke ideologie zijn media gericht op een massapubliek bestaande uit autonome individuen en niet op maatschappelijke stromingen of groeperingen (zoals vroeger in het verzuilde Nederland). Dat journalisten en programmamakers onafhankelijk zijn van commerciële en politieke belangen staat hoog aangeschreven en is (grond)wettelijk gewaarborgd. Verder is de regulering door de overheid zo beperkt mogelijk.
- Het democratisch-corporatistische model (Noord- en Centraal-Europese landen): in dit model is er een historisch gegroeide coëxistentie van aan specifieke maatschappelijk-politieke groeperingen gelieerde media en commerciële media. De staat kent een sterke verantwoordelijkheid voor de inrichting van het mediasysteem. Dat systeem dient de maatschappelijke pluriformiteit te weerspiegelen; hetzij doordat iedere stroming zijn eigen publicatiekanalen heeft, hetzij doordat alle stromingen evenredig zijn vertegenwoordigd in een raad van toezicht. De vrijheid van meningsuiting gaat hand in hand met sterke overheidssteun voor en regulering van pers en omroep. Binnen dit type kan een nader onderscheid worden gemaakt tussen de Scandinavische landen, traditioneel met een sociaal-democratische verzorgingsstaat, en de continentaal-Europese landen waar de verzorgingsstaat sterk corporatistisch (vervlochten met het maatschappelijk middenveld) is georganiseerd. In Scandinavië is de speelruimte voor commerciële

omroepen nog altijd zeer beperkt, terwijl ze in Centraal-Europa inmiddels een sterke positie hebben kunnen opbouwen. Nederland behoort met zijn verzuilde oorsprong van de media eerder in de corporatistische categorie thuis.

- Het gepolitiseerd-pluralistische model (mediterrane landen): hier zijn de media traditioneel sterk vervlochten met de partijpolitiek. Omroepen en kranten zijn nauw gelieerd aan, en opereren als spreekbuis voor, maatschappelijk-politieke stromingen. Daarnaast is er ruimte voor commerciële spelers die, afhankelijk van de mate van overheidsregulering, minder of meer ruimte krijgen om zich te ontplooiën (en op hun beurt vervlochten te raken met de politiek – het bedrijf Mediaset van de Italiaanse ex-premier Silvio Berlusconi kan gelden als een sprekend voorbeeld).

De onderscheiden mate van vervlechting van maatschappelijk middenveld, politiek, commercie en media is ook terug te vinden in de financiering en ideologische onderbouwing van het openbaar bibliotheekwerk. Vooral in de Scandinavische en de liberale landen (in West-Europa zijn dat het Verenigd Koninkrijk en Ierland) wordt de toegangsdrempel laag gehouden met een wijdivertakt aanbod aan bibliotheekvestigingen en geen of weinig lidmaatschapsgeld. In het traditioneel sociaal-democratisch geregeerde noorden van Europa is het motief het opstuwende van de lage sociaaleconomische klasse. In Angelsaksisch Europa (en Noord-Amerika, Australië en Nieuw-Zeeland) vormt het liberale gelijkheidsbeginsel – toegang voor allen, dus laag, midden én hoog) het hoofdmotief.

In de laatste twee decennia heeft zich, mede onder invloed van de Europese Unie, binnen alle modellen een trend richting liberalisering ingezet (Hallin en Mancini 2004). In alle landen waar van oudsher banden tussen maatschappelijke of politieke stromingen en de mediale informatievoorziening bestonden, zijn deze zwakker geworden. In het denkkader van de liberale EU-wet- en regelgeving ligt het primaat bij de markt. Eerst moet die vrijelijk zijn werk kunnen doen. Pas wanneer de uitkomst vanuit maatschappelijke doelen geredeneerd niet optimaal is (hetgeen economen ‘marktfalen’ noemen), is er reden voor de overheid om de markt te gaan reguleren, en marktaanvullend of –corrigerend te gaan optreden. Is die reden niet inzichtelijk, dan wordt het opereren van publiekrechtelijke instellingen als ‘marktverstoring’ aangemerkt (zie Broeders et al. 2006; Doyle 2002). Op het gebied van media en informatie zijn in de EU-verdragen overigens wel bepalingen opgenomen die de nationale beleidsruimte beschermen in het belang van onder meer de vrijheid van meningsuiting en de pluriformiteit.

Ook zijn de vrijheid van meningsuiting, informatievergaring, ontvangst van informatie en privacybescherming beschermd. Deze zijn vastgelegd in onze grondwet (laatstelijk 1983), en in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948), het Europese Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens (EVRM 1950), het Internationale Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten (1975), en de UN Millennium Declaration (2000; Bardoel en Van Cuilenburg 2003; De Meij et al. 2000; Dommer 2000).

Op Europees en nationaal niveau wordt gewerkt aan de aanpassing van grondrechten aan de gedigitaliseerde samenleving (Commissie grondrechten in het digitale tijdperk 2000). Dat betreft de bescherming van privacy in *cyberspace*, waar de huidige grondrechten wel eens tekort kunnen schieten, maar ook het recht op informatie. Op het moment van schrijven heeft dat echter nog niet in concrete (grond)wetswijzigingen of Europese verdragen geresulteerd.

Boek en bibliotheek

Een opvallend verschil in het beleid rond boeken aan de ene, en de openbare bibliotheek aan de andere kant is dat het boekbeleid stevig is ingebed in het cultuurbeleid, terwijl dat bij de bibliotheken de jure ook zo is, maar de facto de openbare bibliotheken zich veeleer beroepen op de boven beschreven informatievrijheden.

Het overheidsbeleid ten aanzien van het boek valt uiteen in drie domeinen:

- Het algemeen boekbeleid. Hiervan maken (a) de Wet op de vaste boekenprijs en (b) het auteursrecht deel uit. De vaste boekenprijs heeft tot doel een brede beschikbaarheid van boektitels te bevorderen (zowel het uitgeven als het verspreiden via een wijd vertakt netwerk van breed geassorteerde boekhandels) via het principe van kruissubsidiëring. De vaste boekenprijs vrijwaart uitgevers en boekhandels van prijsverlagende concurrentie op goed lopende titels. De daarop verdiende marge stelt hen in staat minder goed lopende titels uit te geven of op de plank te zetten en in voorraad te houden.³ Het auteursrecht beschermt het intellectuele eigendom van een literair werk of een vertaling. Dit stelt auteurs in staat een inkomen te verwerven doordat dit hen een sterke positie verschaft in onderhandelingen over het copyright (recht op vermenigvuldiging) met uitgevers.
- Het specifiek letterenbeleid. Dit richt zich op (a) het totstandkomen van literatuur (door een inkomen aan auteurs en vertalers te verschaffen), (b) het totstandkomen van literair waardevolle uitgaven, (c) ondersteuning van de organisatie van literaire festivals, en (d) behoud van het literaire erfgoed.
- Het leesbevorderingsbeleid. Dit beleid beoogt de daadwerkelijke afname en gebruik van het eenmaal geproduceerde literaire aanbod te stimuleren door de waarde van taalbeheersing (het technisch kunnen lezen) en het lezen van literatuur onder ogen te brengen van zo groot mogelijke groepen Nederlanders. Naast de kerndoelen in het onderwijs voor technisch en literair lezen zijn diverse organisaties – de Stichting Lezen, de Vereniging van Openbare Bibliotheken (VOB), de Stichting Schrijvers School Samenleving (sss), de Stichting Collectieve Propaganda voor het Nederlandse Boek (CPNB) en de Stichting Lezen en Schrijven – partners in het vragen van zoveel mogelijk aandacht voor het lezen.

Terwijl het boekbeleid dus is gericht op de intrinsieke waarde van het (kunnen) lezen en de waarde van het boek als cultuurdrager, knoopt het bibliotheekbeleid meer aan bij de informatievrijheden, zoals in diverse door Nederland ondertekende internationale verdragen neergelegd (NBLC 1995). Het bibliotheekwerk krijgt een steviger

legitimatie in internationale grondrechten dan in het minder vastgetimmerde nationale cultuurbeleid. Ook de Unesco-verklaring, aan het begin van hoofdstuk 2 geciteerd, ademt deze grondrechtelijke insteek. Daarmee is het wel onderhevig aan de eerder gesignaleerde liberaliseringstendens in de Europese Unie (en daarbuiten). Publieke voorzieningen zijn niet langer 'heilig'. In de liberale marktideologie stelt men de vraag naar de legitimiteit van de 'marktverstoring', die van het goedkoop ter beschikking stellen van boeken en andere informatie-/cultuurdragers uitgaat. Het beroep op grondrechten biedt daarvoor niet voldoende tegenwicht.

Een belangrijke juridische kwestie voor de moderne bibliotheek is het auteursrecht. Nu is dit een punt waarop discussie met auteursrechthebbenden al lang loopt, resulterend in de invoering van het leenrecht midden jaren negentig, maar met digitale content neemt deze een nieuwe vorm aan. Bibliotheken kopen bij uitgevers en aanverwante instanties gezamenlijk digitale bestanden in om deze beschikbaar te stellen aan hun gebruikers. Doordat die bestanden bij de eigenaar blijven, en de bibliotheek er slechts toegang toe krijgt, is die eigenaar in staat technisch sterke beperkingen op het gebruik te leggen. Digitale bestanden zijn nu bijna uitsluitend in de bibliotheek zelf toegankelijk; bibliotheken kunnen hun leden niet thuis toegang verstrekken tot die bestanden, waardoor juist van deze toegevoegde waarde van digitale informatie geen gebruik is te maken. Het onderhandelingsproces dat hier aan ten grondslag ligt is uiteraard niet openbaar, en hier dan ook niet inzichtelijk te maken. Wel brachten de FOBID, het nationale samenwerkingsverband van de Vereniging van Openbare Bibliotheken, de Nederlandse Vereniging voor Beroepsbeoefenaren in de bibliotheek-, informatie- en kennissector, de UKB, het samenwerkingsverband van de dertien Nederlandse universiteitsbibliotheken, en de Koninklijke Bibliotheek, onlangs een manifest uit om wat zij ervaren als een disbalans in het auteursrecht en onvolkomenheden in de auteursrechtwetgeving aan de kaak te stellen. Ze vragen met name om een flexibelere omgang met het auteursrecht om bibliotheken, archieven en musea in staat te stellen goed te kunnen inspelen op de behoeften van hun klanten (www.debibliotheken.nl/content.jsp?objectid=15025).

Twee ontwikkelingen die hier nog de aandacht verdienen, zijn de *open-source*-beweging en het *creative commons*-idee. Het kernidee in deze onderling gerelateerde fenomenen is de vraag of bescherming van het intellectuele eigendom op internet wel altijd wenselijk is. Programmeurs werken op het net vaak samen aan de ontwikkeling van (open standaarden voor) besturingssystemen (Linux is het meest bekende voorbeeld hiervan) en programma's (zie bijvoorbeeld www.w3.org/Consortium). In een dergelijke samenwerking is het moeilijk, om niet te zeggen onmogelijk, om aan te wijzen wie de intellectuele eigenaar is van welk stukje van het geheel. Vanuit een publiek ethos – men wil anderen in staat stellen goedkoop of gratis aan goed werkende producten te komen, of zoals het World Wide Web Consortium, 'lead the Web to its full potential' – is men er niet op uit om er geld aan te verdienen. Waardering, het opbouwen van een goede naam binnen de community, is vaak voldoende. *Creative commons* (zie www.creativecommons.org) is een beweging die probeert het intellectuele eigendomsrecht in deze richting te veranderen. Auteurs kunnen zelf aangeven

in welke mate ze hun creatieve producten willen beschermen of juist vrijgeven voor modificatie door anderen en daarmee ook hun directe financiële compensatie ervoor deels weggeven.

4.5 Economische aspecten

Een aantal economische ontwikkelingen is relevant voor de toekomst van de bibliotheek, waarvan een deel gerelateerd is aan al beschreven technologische ontwikkelingen. Liberalisering, concentratie en de al eerder beschreven globalisering beïnvloeden de markt voor boeken en informatie. Digitalisering heeft ook effect op de manier waarop deze markten opereren.

De diagnose van Hallin en Mancini (2004; vgl. ook Doyle 2002: 19) dat er op mediareguleringsgebied sprake is van een trend richting liberalisering, gaat zeker op voor Nederland. De Europese Unie was en is de motor achter deze trend. In 1989 besliste het Europese Hof van Justitie dat ook commerciële uitingen vielen onder de vrijheid van informatie. Bijgevolg konden commerciële televisie en radio in de lidstaten niet langer worden geweerd. De deelname van liberale partijen aan de achtereenvolgende kabinetten heeft de geesten in Nederland rijp gemaakt voor de ontvlechting van publieke doelen en publieke middelen in informatie en media. Publieke doelen kunnen zeer wel door marktpartijen worden verwezenlijkt, mits goed gereguleerd (Nahuis et al. 2005; Waagmeester en Huysmans 2006). De pers opereerde altijd al op de vrije markt en dat bleek niet ten koste te gaan van publieke doelen als onafhankelijkheid, toegankelijkheid en pluriformiteit, al is de eigendoms- en titelconcentratie in de dagbladsector wel toegenomen (zie Hagemann 1995).

Liberalisering van mediamarkten uit zich in twee gerelateerde verschijnselen: concentratie (of economische convergentie, analoog aan de technologische) en globalisering (Doyle 2002). Het eigendom van mediabedrijven is de afgelopen decennia in handen gekomen van een steeds kleiner aantal steeds grotere 'spelers'. Het Commissariaat voor de Media monitort sinds 2001 de mediaconcentratie in Nederland. In zijn laatste publicatie ontwaart het op alle terreinen (regionale en landelijke pers, radio, televisie, mediadistributie) een 'wet van drie': genoemde markten zijn voor meer dan 85-90% in handen van steeds drie bedrijven (Commissariaat voor de Media 2007).

Economische concentratie heeft belangrijke keerzijden. Op een markt waar te weinig partijen actief zijn kan de pluriformiteit in de informatievoorziening in gevaar komen. Minderheidsgroeperingen kunnen in een vrije mediamarkt bijvoorbeeld onneembare economische hindernissen ontmoeten, en zo geen toegang tot de markt vinden, terwijl dat vanuit democratische overwegingen wel wenselijk is (Waagmeester en Huysmans 2006).

Hoewel pluriformiteit een belangrijk maatschappelijk aspect van informatievoorziening is, is enige nuancering van de stelling dat concentratie altijd tot afname van de pluriformiteit leidt wel nodig. Onderzoek toont aan dat meer verscheidenheid op mediamarkten tot eenzijdigere mediaconsumptie kan leiden, omdat er

meer gelegenheid is om uitsluitend de eigen voorkeuren te volgen (Bardoel en Van Cuilenburg 2003: 274). Ook leidt concurrentie niet noodzakelijk tot meer pluraliteit in het aanbod en is het resultaat soms juist meer van hetzelfde, wat wel beschreven wordt met de term *excessive sameness*. Concentratie kan negatieve marktkrachten ook afzwakken (Nahuis et al. 2005).

Een in het oog springend economisch gegeven is de ontwikkeling van de informatiemarkt van een aanbieders- naar een vragersmarkt. De markt werd traditioneel gekenmerkt door schaarste in de productie- en distributiemiddelen. Een niet onbelangrijk economisch gegeven achter het ontstaan van bibliotheken waren de kosten van (en in sommige periodes ook de grote schaarste aan) papier, waardoor boeken voor de gewone man niet te betalen waren. In de ether kon maar een beperkt aantal radio- en tv-zenders worden doorgegeven. En aanvankelijk was ook de transmissiecapaciteit van digitale netwerken zeer beperkt. Met de digitalisering is de schaarste goeddeels tot het verleden gaan behoren en is ook de mogelijkheid tot interactiviteit geschapen. Met dit alles zijn de 'machtsverhoudingen' op de markt verschoven van aanbieders naar vragers. In de tijden van twee landelijke televisiezenders en in totaal tien zenders die uit de ether werden gevestigd waren de publieke omroepen verzekerd van een groot kijkersbereik. Nu hebben steeds meer consumenten de keuze uit 35 kanalen of (wanneer ze digitale televisie of een satellietzender hebben) nog veel meer. Encyclopedieën als de Britannica ondervinden concurrentie van Wikipedia en dagbladen van nieuwssites op internet.

Een bijkomend verschijnsel is de opkomst van nichemarkten. Interactiviteit heeft de interesses van gebruikers transparanter gemaakt voor aanbieders. Daarmee is het voor aanbieders eenvoudiger geworden groepen belangstellenden gericht te benaderen via bepaalde kanalen of sites op internet. Met andere woorden: het is goedkoper geworden om een nichemarkt te bereiken. Er kan daardoor geld worden verdiend met het aanbieden van content aan relatief kleine doelgroepen, waar dat voorheen vaak niet rendabel was. Over dit fenomeen, dat bekend staat als de *long tail*, straks meer.

Een andere trend die al enige tijd is te bespeuren, is de trend naar 'gratis'. Sinds jaar en dag verschijnen er huis-aan-huisbladen die drijven op advertentie-inkomsten. Commerciële radio en televisie worden ook uit reclame- en sponsorgelden gefinancierd. Met de komst van internet neemt het gratis-fenomeen een hoge vlucht. De zogenaamde *peer-to-peer*-uitwisseling van eerst muziek en daarna films, gevolgd door Web 2.0-diensten als YouTube, brengt de gevestigde muziek- en filmindustrie in de problemen. Nieuwssites op internet en blogjournalistiek doen hetzelfde met de dagbladpers. De opkomst van gratis kranten in het openbaar vervoer is deels een reactie van de dagbladpers op het verlies aan marktaandeel (Spits, Dag), maar de markt kent ook nieuwkomers (Metro, De Pers; de laatste wordt in een aantal steden huis-aan-huis verspreid en was enige tijd ook in de bibliotheken te verkrijgen).

Een voordeel vanuit het idee van het publieke belang van de gratis beschikbaarheid van media en content is dat veel informatie en cultuur die mensen anders links zouden laten liggen nu wel aandacht krijgt. Een nadeel is de geringere kwaliteit, of althans het risico daarop. Media die geheel op advertentie-inkomsten moeten draaien, hebben vaak kleinere budgetten dan publieke aanbieders om dezelfde ruimte met inhoud te vullen, oftewel een lager bedrag per uur zendtijd of per bedrukte pagina. Verder betekent de trend – we gaan daar hieronder nader op in – een aantasting van de positie van de bibliotheken, wat uit maatschappelijk oogpunt op zichzelf natuurlijk niet problematisch is. Het gaat er vooral om dat mensen zich kunnen informeren en ontwikkelen, niet waar dat gebeurt. Relevant is daarentegen wel de hoe-vraag. Geheel of gedeeltelijk uit publieke middelen gefinancierde aanbieders hebben, zoals gezegd, vaak grotere budgetten en de vrijheid om bij afwegingen van wat goede informatie en goede cultuur is zich niet te hoeven laten leiden door commerciële belangen.

Boek

Economische ontwikkelingen hebben op verschillende manieren effect op de boekenmarkt. Zoals beschreven in hoofdstuk 3, is de welvaart voor de meeste mensen gestegen, en daarmee hun bestedingen aan vrijetijdsactiviteiten. Ze kunnen zich meer boeken veroorloven, en financiële beperkingen als motivatie voor bibliotheekbezoek zullen daarmee voor minder mensen gelden. Het laatst gelezen boek, zoals zichtbaar zal worden in hoofdstuk 5, is dan ook de laatste jaren vaker zelf gekocht of cadeau gekregen.

De omloopsnelheid van titels loopt steeds verder terug, schijnbaar op het moment nog maar twee tot drie maanden (De Haes 2005). Het aantal nieuwe titels dat per jaar verschijnt neemt elk jaar toe, en de mate waarin minder recente boeken aanwezig zijn in boekhandels neemt diensgevolge af. Deze ontwikkeling van steeds grotere aandacht voor hypes en bestsellers wordt in het boekenvak in de regel niet als een positieve ontwikkeling ervaren. Zo stelt bijvoorbeeld het jaarverslag van de Nederlandse boekverkoopersbond dat bestsellers nog steeds ‘maar voor ongeveer 15% van de omzet verantwoordelijk’ zijn (NBb 2006).

Uit onderzoek van het hoofdbedrijfschap detailhandel blijkt dat consumenten in 2006 1600 miljoen euro uitgaven aan boeken, oftewel gemiddeld 99 euro per persoon. Iets meer dan de helft (55%) daarvan werd in een boekhandel besteed, de rest via kranten, op beurzen, en 7% via overige kanalen, waaronder internet. Hoewel de afgelopen vijf jaar het bedrag dat mensen uitgaven aan boeken ongeveer gelijk bleef, verhult deze stabiliteit een daling van het aantal gekochte boeken met circa 13% en een stijging van de prijs met 10% (www.hbd.nl).

De internetboekhandel is een van de grootste bedreigingen voor de traditionele boekhandel. De verkoop van boeken op internet weegt nog lang niet op tegen wat er in fysieke boekhandels wordt verkocht, maar de stijging is gestaag, zoals in alle internetaankopen. Een kwart van 1324 geënquêteerden op de Frankfurter Buchmesse in 2007 verwachtte dat binnen vijftig jaar de boekhandel door de digitali-

sering (waarmee men vermoedelijk de opmars van de internetboekhandel bedoelde) niet meer zou bestaan (www.eburon.nl). Ongeveer de helft van de bestaande boekhandels heeft een website. Het komt inmiddels ook regelmatig voor dat boekhandels naast hun fysieke winkel ook een website hebben waar de klant kan zien welke boeken er in de winkel aanwezig zijn, en niet direct leverbare titels kan bestellen.

Internetboekhandels zijn om een aantal redenen succesvol. De voornaamste is dat ze in staat zijn de lange staart (de *long tail*) van de markt effectief te bedienen (Anderson 2005). Het grootste aantal verkochte boeken betreft een klein aantal titels, de bestsellers. De aandacht van verkopers is de afgelopen decennia naar deze titels uitgegaan, omdat hier het meeste aan te verdienen was. De rest van de vraag was economisch nauwelijks interessant, omdat die veel minder exemplaren per titel omvat, en het op de plank houden ervan daardoor niet rendabel was. Maar deze interesse beslaat wel een schier eindeloze hoeveelheid titels, en daarmee, ondanks die relatief kleine interesse per titel, gezamenlijk een groot deel van de markt. Internetboekhandels zijn beter in staat deze markt te bedienen.

Een van de redenen is hun onbeperkte plankruimte. Er is geen grens aan het aantal boeken dat in een internetboekhandel te koop aangeboden kan worden, zoals die in een fysieke boekhandel wel is. De inkoper hoeft zich geen zorgen te maken over de *return on investment* van een centimeter boekenplank in zijn winkel, en het aanbod is als gevolg nagenoeg oneindig. Door het wegvallen van deze beperking in het aanbod blijkt de behoefte aan niet-bestsellers veel groter te zijn dan verwacht, en blijkt er aan de zogenoemde lange staart nog prima te verdienen. Een ander voordeel voor de klant is dat het aanbod veel beter te doorzoeken is, omdat elke mogelijke ordening in principe gecreëerd kan worden. Een derde voordeel van internetboekhandels is de context die geleverd wordt bij bekeken titels, in de vorm van recensies van andere lezers, en de informatie van 'andere lezers die deze titel kochten, kochten ook...'. Op die manier weten internetboekhandels de informatie die ontstaat in hun omzet direct nuttig te maken voor klanten.

Ook de tweedehandsboekhandel is inmiddels aan een digitaal leven begonnen, onder andere via internetboekhandels. Amazon en Bol bieden bijvoorbeeld ook informatie over de beschikbaarheid van titels in antiquariaten. Dit is uiteraard bij titels die niet meer nieuw beschikbaar zijn bijzonder handig, maar maakt ook de afweging bij titels die nog wel beschikbaar zijn eenvoudiger. Bekijk een titel bij Amazon en de prijs van een nieuw exemplaar verschijnt, maar ook de prijs van beschikbare tweedehands exemplaren. Maar ook los van de grote internetboekhandels zijn de antiquariaten op het internet aanwezig. Via sites als abebooks.com, antiqubook.com en boekwinkeltjes.nl zijn de collecties van talloze tweedehandsboekwinkels en antiquariaten te doorzoeken, en worden met name geografische beperkingen weggenomen. Het voordeel dat de bibliotheek voorheen op boekhandels had in het nog kunnen leveren van oudere titels is daarmee minder geworden.

Het effect van deze ontwikkelingen op de prijs van boeken wordt, in Nederland en elders, beperkt door de wet op de vaste boekenprijs. Deze verhindert dat bestsellers goedkoper worden maar voorkomt (in principe) ook dat minder goed lopende

boeken duurder worden. De verwachting is dat dit kruissubsidiëring bevordert: met enkele goedlopende titels in hun fonds kunnen uitgevers het risico nemen om onbekende auteurs uit te geven of boeken waarvan het zeker is dat de oplage klein zal blijven (zie noot 3).

Bibliotheek

De reden voor instandhouding van openbare bibliotheken is gelegen in de verwachte positieve externe effecten. Een vergelijkbaar aanbod aan boeken en andere media tegen zulke lage kosten zou op de vrije markt niet 'vanzelf' zijn ontstaan, en zeker niet kunnen voortbestaan. Daarvoor zijn de kosten van de voorziening (gebouwen, collectie, personeel) te hoog en de opbrengsten te laag. Van de 561,5 miljoen euro inkomsten van de gezamenlijke openbare bibliotheken in 2005 was 433,8 miljoen subsidie, 77% dus. De eigen inkomsten uit contributies, boetegelden en mobiele diensten bedroegen slechts 73,7 miljoen euro, oftewel 13% van de totale baten.⁴

Prijsontwikkelingen in de boekenmarkt hebben natuurlijk direct effect op de mediabudgetten van bibliotheken, maar ook het beschikbaar stellen van specialistische informatie (verzameld en geordend door uitgeverijen) voor de bibliotheek wordt duurder. Bibliotheken kopen gezamenlijk digitale bestanden in, maar ook deze zijn erg duur, en in diverse kringen wordt betwijfeld of de kosten opwegen tegen het zeer beperkte gebruik. Begrenzings op de gebruiksmogelijkheden als gevolg van onderhandelingen met leveranciers zijn hier waarschijnlijk debet aan. Vanwege het vertrouwelijke karakter van de onderhandelingen tussen partijen komt er weinig over naar buiten, maar duidelijk is dat die begrenzings de openbare bibliotheek beperken in haar functie als toegangspoort tot informatie en cultuur in het digitale domein.

De rol van de bibliotheek op de informatiemarkt is echter wel belangrijk. Zoals eerder in dit hoofdstuk besproken, beroept de bibliotheek zich voor haar bestaan traditioneel op het recht op informatie, gevat in diverse internationale verdragen en onze grondwet. De bibliotheek als informatievoorzieners heeft een lang verleden. Vanuit economisch oogpunt is er echter ook een belangrijke rol voor de bibliotheek weggelegd: die van het corrigeren voor de informatieasymmetrie op de informatiemarkt. Informatieasymmetrie is een situatie waarin een van de partijen, de aanbieder of de vrager, meer over het te verhandelen product weet dan de andere partij. Het klassieke voorbeeld is de tweedehands auto waarvan de verkoper weet of die op punt van instorten staat, wat voor de koper niet altijd even eenvoudig te achterhalen is (Akerlof 1970). Bij informatieproducten weet de consument pas na gebruik of zij nuttig zijn; van tevoren is dat niet met zekerheid te zeggen omdat informatie een zogenaamd ervaringsgoed is. Bovendien is zij vaak ook een vertrouwensgoed: een consument kan moeilijk achterhalen hoe gekleurd of betrouwbaar de geleverde informatie is. Enig vertrouwen in de bron is nodig (zie Nahuis et al. 2005; Waagmeester en Huysmans 2006).

Met de toename van gratis media en internet groeit de zorg over de kwaliteit van de informatie die burgers (scholieren worden in deze context het eerst genoemd)

aantreffen. De bibliotheek kan hier als informatiedoorgever een rol spelen. Een van de oplossingen voor informatieasymmetrie is het reputatiemechanisme: informatie-aanbieders bouwen een reputatie op, bijvoorbeeld als onafhankelijke, betrouwbare berichtgevers. Consumenten gaan hierop af, bij afwezigheid van andere (praktische) methodes om kwaliteit van tevoren te beoordelen (Nahuis et al. 2005). De reputatie van de bibliotheek als betrouwbare, onafhankelijke bron of doorgever van informatie is breed verspreid.

Volgens onderzoek legt de bibliotheek het in de informatievoorziening echter vaak af tegen bronnen die makkelijker en sneller toegankelijk zijn (OCLC 2005). Het is dan zaak om in de context van technologische en economische ontwikkelingen die functie op een relevante manier te blijven vervullen. Zeker met een voortdurende budgettaire druk op de collectie is dat geen geringe uitdaging. Recent onderzoek naar collectiebeleid in Noord- en Zuid-Holland liet zien dat veel bibliotheken (op het moment althans) niet in staat zijn om zelfs maar met zekerheid te zeggen of vershraling van hun collectie al werkelijk plaatsvindt (Hillebrink 2007).

De bibliotheeksector heeft meer oog voor economische aspecten dan voorheen, bijvoorbeeld op het terrein van tarieven. Dit economische aspect van toegankelijkheid wordt in verschillende landen op verschillende manieren aangepakt en onderzocht. In het Verenigd Koninkrijk is het lidmaatschap bijvoorbeeld gratis, maar toch is bijna de helft van de bevolking geen lid, en gebruikt een groot deel van de leden zijn lidmaatschap niet. Uit België is bekend dat er een relatie bestaat tussen de hoogte van een (minimale) gebruikersbijdrage en lidmaatschapspercentage: hoe hoger de bijdrage, hoe minder leden (Glorieux en Kuppens 2006). In Nederland zijn gestaffelde tarieven in opkomst (wie meer leent, neemt een hoger vast tarief met een lager bedrag per geleend boek/cd/dvd). Tegelijkertijd loopt hier ook een discussie over gratis bibliotheeklidmaatschap.

4.6 Sociaal-culturele aspecten

Lichte gemeenschappen, zwakke bindingen

Dankzij internet is het onmiskenbaar eenvoudiger geworden om anderen te vinden met dezelfde interesses. Waar *community communication* in de jaren tachtig bijna uitsluitend betrekking had op communicatie tussen mensen uit dezelfde buurt of wijk, spreekt men tegenwoordig van *communities of interest*, belangstellingsgemeenschappen dus. Vanuit hun persoonlijke interesse gaan mensen op internet nieuwe bindingen aan, al dan niet anoniem. Ze chatten in chatboxen, maken per mail of msn kennis met de beste vrienden van hun eigen vrienden, abonneren zich op nieuwsbrieven van organisaties rond hun hobby's, posten hun mening of commentaar op groepsweblogs en interacteren met andermans' avatars in *Second Life*. Zonder twijfel gaat het om een sociaal-culturele verworvenheid die zonder de technische infrastructuur van de multimedia niet had bestaan. Keerzijden zijn er mogelijk ook. Als men ervan uitgaat dat hechte sociale verbanden gebaseerd op *face-to-face* contacten te verkiezen zijn boven lossere relaties, zijn er vraagtekens te zetten bij de veel zwak-

kere, minder duurzame bindingen die men op het web aangaat. Heeft een gemeenschap niet meer baat bij sterke bindingen op basis van intermenselijke solidariteit, zodat mensen die op wat voor manier dan ook in de problemen komen op hun naasten kunnen terugvallen? Het valt moeilijk tegen te spreken. Er staat tegenover dat zwakke bindingen voor het individu vaak belangrijker zijn om allerlei dingen voor elkaar te krijgen, zoals een baan vinden, dan sterke bindingen (Granovetter 1973).

Mensen hebben steeds meer de neiging om in de vrije tijd minder vaste bindingen aan te gaan. Ook deze trend maakt dat mensen minder vaak met anderen in contact komen. Een afname in *face-to-face*contacten wordt deels gecompenseerd door het onderhouden van contacten in het digitale domein (zie tabel 3.2). Het uitwisselen en becommentariëren van de foto's van de laatste familieëunie zal tegenwoordig voor een aanzienlijk deel via het web verlopen en dus verborgen zitten in de tijd besteed aan internetten (een steeds groter wordende verzamelaar).

Nieuwe interacties zijn er ook rond de zogenaamde *user-generated content* op Web 2.0-toepassingen, zoals de online-encyclopedie Wikipedia en de audiovisuele schatkist YouTube. Kleine bijdragen van velen maken, gecombineerd met goede doorzoekbaarheid, samen een grote, waardevolle internetbron. Daarbij worden reputatiemechanismen gecreëerd zoals die buiten het digitale domein ook bestaan. Posts van individuen krijgen van anderen een waardering. Na verloop van tijd komen de meest productieve of gewaardeerde auteurs bovendien. Kortom: aanvankelijk lichte gemeenschappen en vluchtige samenwerkingsverbanden kunnen zich op termijn ook verdichten tot sterkere en duurzamere.

Acceptatie van ICT

Aan het einde van de jaren negentig, toen duidelijk werd dat internet ook in de privé-sfeer zou doordringen en het dagelijks leven zou veranderen, vreesde men voor het ontstaan van een digitale kloof tussen *information haves* en *information have nots*. De vraag was of in het digitale tijdperk de reeds bestaande sociale scheidslijnen niet nog sterker zouden worden. Inderdaad kwamen uit onderzoek aanzienlijke verschillen in computerbezit en -gebruik tussen de maatschappelijk beter gesitueerden of geïntegreerden en hun tegenvoeters naar voren (zie Van Dijk et al. 2000).

Inmiddels weten we dat de soep niet zo heet gegeten werd. De digitale kloof, althans wat betreft de toegang tot computer en internet thuis, is inmiddels nagevoel verdwenen. In het gebruik van ICT zijn de verschillen nog wel aanzienlijk. Relatief gezien nemen ze wel af (vrouwen, lager opgeleiden en ouderen lopen hun achterstand in), maar in absolute cijfers gaat het toch om behoorlijke verschillen in gebruiksfrequentie en -duur. Bovendien is gebleken dat mensen die er vroeg bij waren nog altijd beter met hard- en software kunnen omgaan dan mensen die later zijn ingestapt. Als grotere computervaardigheid in de hedendaagse informatiesamenleving leidt tot meer persoonlijk gewin, betekent dat dat de digitale kloof – geen bezitskloof dus, maar wellicht wel een gebruiks- en vaardigheidskloof – alsnog aandacht verdient. Vooralsnog lijkt de laatstgenoemde kloof niet te leiden tot grote sociale verschillen (De Haan en Huysmans 2006).

De zorg voor groeiend sociaal isolement door de opkomst van het internet lijkt ook niet de dramatische vormen aan te nemen die in de jaren negentig wel werden geschilderd: 'de communicatieparadox van de hedendaagse samenleving zou wel eens kunnen zijn dat nieuwe communicatietechnologie weliswaar de mogelijkheden tot ontmoeting in beginsel enorm vergroot, maar de kans daarop in de praktijk navenant verkleint' (Bardoel en Van Cuilenburg 2003: 30). Die zorg is misschien ongegrond, aangezien van de mensen die internet gebruiken 94% dat in ieder geval onder andere doet om te communiceren (vooral e-mailen, zie tabel 3.3). Uit recent onderzoek blijkt dat de helft van de (online) 13- tot 18-jarigen nieuwe vrienden heeft gemaakt via internet en ruim drie kwart heeft een of meerdere van deze personen ook in het echt ontmoet (Duimel en De Haan 2007). En dit is niet voorbehouden aan tieners. Uit een onderzoek onder internettende senioren bleek een kwart nieuwe mensen te hebben leren kennen via het internet. Van hen heeft de helft deze mensen vervolgens ook in het echt ontmoet (Duimel 2007). Ander onderzoek toonde aan dat mensen die niet e-mailen zich meer geïsoleerd voelen en hun sociale contacten oppervlakkiger vinden dan mensen die wel e-mailen. E-mailers zijn ook meer te spreken over de kwaliteit van hun sociale netwerk. Ze zeggen bij meer mensen terecht te kunnen, en dat ze meer mensen in hun omgeving hebben die hen begrijpen.⁵ Het lijkt er dan ook op dat digitale communicatie met name de kwaliteit van sterke sociale banden versterkt (De Haan 2004).

Vluchtiger informatiezoekgedrag?

Voor het internetten door scholieren uit het voortgezet onderwijs staat de laatste tijd ter discussie. Docenten klagen erover dat werkstukken er wel gelikt uitzien maar in feite niet meer zijn dan bij elkaar geknipte en geplakte epistels. Op websites als scholieren.com zijn enorme verzamelingen boekverslagen en werkstukken te downloaden, waarvan ook gretig gebruik wordt gemaakt (Verboord en Van Luijt 2007). Uit onderzoek in opdracht van een grote educatieve uitgeverij bleek dat het merendeel van de scholieren er niet toe geneigd is van internet 'geplukte' informatie te verifiëren in bronnen met een degelijke reputatie (zie Huysmans et al. 2006).

Meer in het algemeen is het de vraag of de instantbeschikbaarheid, 24 uur per dag en 7 dagen per week, van een oceaan aan informatie de informatiezoeker niet te gemakzuchtig maakt. Gaat deze nog wel op zoek naar fysieke bronnen die alleen met investeringen van tijd, geld en moeite (lees: een fietstocht naar het dichtstbijzijnde bibliotheekfiliaal) zijn te ontginnen? Onderzoek hiernaar is vooralsnog schaars. Tijdsbestedingonderzoek laat zien dat in 2005 internet als bron voor zeventien onderwerpen (zoals politiek, sport en cultuur) het nog altijd aflegt tegen televisie en dagbladen (De Haan en Huysmans 2007; zie ook § 6.4). Een kwalitatief onderzoek onder liefhebbers van cultureel erfgoed leerde dat het oudere deel van hen nog altijd archief, museum, bibliotheek en encyclopedie raadpleegt. De jongere helft zegt het merendeel van de informatie toch van het net te halen (Huysmans en De Haan 2007). Het is moeilijk hierin niet een voorbode van het informatiezoekgedrag van de toekomstige generaties te zien.

Boek en bibliotheek

De consequenties van deze sociaal-culturele ontwikkelingen voor de wereld van boek en bibliotheek zijn evident. Boeken hebben er met de gigantische informatieproductie op het web een geduchte concurrent bijgekregen, zowel in fictie als non-fictie (zie tabel 5.1). Vooral het non-fictiesegment in de bibliotheek loopt behoorlijk snel terug. Met digitale dienstverlening poogt men de traditionele dienstverlening in een nieuw jasje te stoppen.

Een nadere cijfermatige beschrijving van de trends in gebruik van boek en bibliotheek bewaren we voor de hoofdstukken 5 en 6. Hier bespreken we in wat grotere lijnen de consequenties van de geschetste sociaal-culturele trends voor lezen en lenen. Allereerst zijn daar de dalende ledenaantallen, vooral onder volwassenen. Het is goed mogelijk dat dit een uiting is van de bredere trend dat men zich minder snel wil binden met een 'officieel' lidmaatschap. Mogelijk ook valt de afweging tussen kosten en baten van bibliotheeklidmaatschap tegenwoordig anders uit dan vroeger. Pas als men het voordeel van een lidmaatschap merkt, schrijft men zich in, en het kan zijn dat men dit, gezien de handelingsalternatieven, vaker niet de moeite waard acht.

De bibliotheekbranche heeft relatief vroeg gereageerd op de trend naar lichte gemeenschappen en zwakke bindingen, met websites als literatuurplein.nl en leesplein.nl. Doel van deze sites was, naast leesbevordering, lezers met elkaar in contact te brengen rond datgene wat ze lezen (vandaar de aanduiding 'plein'), en er een schil van informatie over boeken, literaire stromingen en auteurs omheen te zetten. Inmiddels is op internet concurrerend aanbod ontstaan op sites als LibraryThing en Shelfari. Op deze sites met een duidelijk Web 2.0-karakter kunnen boekenliefhebbers hun collecties invoeren en er trefwoorden ('tags') aan toekennen. Vervolgens kan men lid worden van belangstellingsgemeenschappen (bijvoorbeeld die van liefhebbers van chicklit of political conservatives) en leestips laten genereren op basis van de boekencollecties van anderen.

De bibliotheek ziet voor zichzelf een belangrijke functie in het bevorderen van ontmoeting en debat. Die krijgt vorm in de organisatie van lezingen en discussiebijeenkomsten. In de veranderende context en gebruiken zoals hierboven beschreven, neemt ook de invulling van die kernfunctie een andere vorm aan. Een goed voorbeeld is Nederland leest, in 2007 voor de tweede keer georganiseerd. Doel van deze campagne is mensen uit te dagen met elkaar in discussie te gaan over een bepaald boek, in 2006 Arions *Dubbelspel*, in 2007 Thijssens *De Gelukkige Klas*, en in 2008 Mulisch' *Twee Vrouwen*. De bibliotheken delen de boeken tijdens de campagne gratis uit aan hun leden, waarmee ook een deel van de 'slapende' leden het gebouw weer eens betreedt. Met het organiseren van leeskringen, discussiebijeenkomsten en andere acties treedt de bibliotheek in deze campagne niet alleen op als leesbevorderaar, maar ook als promotor van ontmoeting en debat.

De bibliotheek reageert ook op het feit dat gemeenschappen op internet nieuwe vormen aannemen, bijvoorbeeld door leden hun eigen digitale omgeving te laten

creëren op de bibliotheekwebsite. Maar dit is nog lang niet op het niveau van andere partijen, zoals internetboekhandels en sites als LibraryThing. Om ook hier haar maatschappelijke rol te blijven spelen, dient de inhaalslag van de digitale bibliotheek krachtig voortgezet te worden. Dit is natuurlijk een kwestie die in meer landen speelt. De Nederlandse bibliotheek kan zich laten inspireren door interessante oplossingen uit andere landen (zoals het *Conversation* project uit de Verenigde Staten, zie het intermezzohoofdstuk).

4.7 Conclusies

De bespreking van de trends en ontwikkelingen in informatie en communicatie heeft de volgende punten aan het licht gebracht die voor het functioneren van de openbare bibliotheek relevant zijn. Deze zijn te groeperen in technologische, bestuurlijk-juridische, en economische ontwikkelingen.

Technologische ontwikkelingen

- Door de digitalisering is meer informatie toegankelijk, is deze sneller beschikbaar, en worden de mogelijkheden tot personaliseerbaarheid van informatiestromen groter. Punt van zorg is de weg te vinden in de overvloed. In deze veranderende context is de functie van de bibliotheek als bron van betrouwbare informatie belangrijk, maar is het ook een opgave om een relevante rol te blijven spelen.⁶
- De democratisering van productie- en distributiemiddelen levert nieuwe interessante verschijnselen op, die nog sterk in ontwikkeling zijn.
- Technologische ontwikkelingen als e-boeken en *publishing on demand* zullen invloed hebben op het productieproces van gedrukte media, maar het in grote oplagen gedrukte boek naar alle waarschijnlijkheid niet doen verdwijnen.

Bestuurlijk-juridische ontwikkelingen

- De decentralisering heeft duidelijk haar weerslag gehad op de inrichting van de branche. Ontwikkelingen in de welzijns- en culturele sector zijn van belang, omdat die de taken van de bibliotheek kunnen beïnvloeden en ook de mogelijkheid tot samenwerken met andere instanties vergroten. Ook ontwikkelingen in het boekbeleid en leesbevorderingbeleid zijn van belang voor de bibliotheek.
- Toegang bieden tot informatie in het digitale domein stuit op weerstand van commerciële partijen (rechthebbenden) die ervoor terugdeinzen hun content open te stellen voor een zo grote groep gebruikers.

Economische ontwikkelingen

- Op de mediamarkt vindt economische concentratie en internationalisering plaats, en waakt de overheid voor het behoud van pluriforme informatievoorziening. Door internet is er een groei van nichemarkten ontstaan, waardoor relatief

obscure titels veel beter beschikbaar worden. De nieuwe marktdynamieken die hierdoor ontstaan kunnen leerzaam zijn voor de bibliotheek.

Sociaal-culturele ontwikkelingen

- De technologische ontwikkelingen in media en communicatie hebben een heel nieuw spectrum aan contactmogelijkheden doen ontstaan, in de vorm van directe communicatiemogelijkheden, sociale netwerksites en sites waarop *user generated* content geplaatst en bekeken kan worden.
- Informatie zoeken is eenvoudiger geworden in het digitale tijdperk, maar er bestaan twijfels over de kwaliteit van de informatie op internet en de vaardigheden van mensen om in de groeiende hoeveelheid beschikbare informatie hun weg te vinden.

Al deze punten raken het openbaar bibliotheekwerk. In de laatste hoofdstukken gaan we nader in op het punt dat het meest prangend is voor de kerntaak van de bibliotheek, het bieden van toegang tot informatie en cultuur.

Noten

- 1 Een Youtube-query met 'Beethoven' leverde begin juli 2007 26.100 hits op. Naast concertfragmenten van onder anderen Sviatoslav Richter en Yehudi Menuhin (datum en plaats staan er niet bij) vinden we ook clips van Chuck Berry met zijn Roll over Beethoven en een live-registratie van datzelfde nummer gecoverd door Status Quo.
- 2 Door delen van de collectie op termijn weer alleen tegen betaling vrij te geven. Uitgevers en andere rechthebbenden (auteurs) protesteerden tegen wat zij zagen als een aanslag op hun rechten Google draaide in het omgaan met de rechten de gebruikelijke procedure om. In plaats van alleen die boeken te digitaliseren en aan te bieden waarop geen rechten meer zaten, dan wel die rechten te verwerven, kondigde het bedrijf aan de collecties van een aantal grote bibliotheken (de universiteitsbibliotheken van Michigan, Harvard, Stanford en Oxford, en de New York Public Library; books.google.com/googlebooks/common.html) full-text op internet te plaatsen met een uitnodiging aan eventuele rechthebbenden om zich te melden.
- 3 Of uitgeverij en boekhandel inderdaad de extra marge voor kruissubsidiëring aanwenden, valt te betwijfelen; zie Appelman en Van den Broek (2002).
- 4 Bron: CBS StatLine, geraadpleegd op 31 augustus 2007. De resterende 10% bestaat uit aan andere partijen doorberekende kosten, rente en een niet nader gespecificeerde post 'overige baten'.
- 5 Deze verschillen zijn gecontroleerd voor opleidingsniveau, geslacht, huishoudenssituatie en arbeidsmarktpositie.
- 6 We komen hier later in deze studie in het kader van het bevorderen van 'mediawijsheid' op terug.

5 Ontwikkelingen in bibliotheekgebruik

Zoals de beknopte schets van de geschiedenis heeft laten zien (hoofdstuk 2), maakte het Nederlandse openbaar bibliotheekstelsel vanaf de tweede helft van de jaren zestig een periode van snelle groei door. Met name in de jaren zeventig groeide, onder de centralistische aansturing met de Wet op het openbaar bibliotheekwerk van 1975, het aantal vestigingen en de collecties behoorlijk. In de jaren tachtig trad, met de economische recessie, de bezuinigingen op de overheidsfinanciën en de decentralisatie naar gemeentelijk niveau, een periode van stabilisatie in. Een geleidelijke krimp in het bibliotheekgebruik begon vroeg in de jaren negentig en duurt voort tot de dag van vandaag. Deze krimp was een van de redenen voor de openbare bibliotheken om zich op de invulling van hun maatschappelijke opdracht te bezinnen. Het proces van bibliotheekvernieuwing kan worden gezien als het bestuurlijke antwoord op die bezinning, waarin (in het kader van het gemeentelijk opdrachtgeverschap) versterkt aandacht werd gegeven aan de relatie tussen de bibliothecaire dienstverlening en het lokale onderwijs en welzijnswerk.

Terwijl er indicaties zijn dat deze relatie de afgelopen jaren is versterkt (Kasperkovitz 2006), zijn er weinig harde gegevens over het aantal mensen dat met deze diensten daadwerkelijk wordt bereikt. Daar komt bij dat de bibliotheek haar rol als vraagbaak en spil in de lokale samenleving in de toekomst alleen goed kan vervullen als haar kerntaak – toegang bieden tot informatie en cultuur – enigszins overeind blijft. We moeten daarom vooraf opmerken dat dit hoofdstuk voornamelijk de traditionele dienstverlening van bibliotheken behandelt. Die meten we af aan het lidmaatschap, het daadwerkelijke lenen en (incidenteel) het bezoeken van het gebouw. Digitale dienstverlening, en andere dienstverlening die wel in het gebouw plaatsvindt, zoals exposities, lezingen en informatieverstrekking, blijven grotendeels buiten beeld. Als onderbouwing van de schets van de toekomst is het uiteraard wenselijker om alle dienstverlening in de vijf kernfuncties van de bibliotheek weer te geven. Over het gebruik daarvan zijn echter nog weinig (trend)cijfers beschikbaar; en waar ze er zijn, geven ze – in verhouding tot de uitleencijfers – niet genoeg gewicht aan hun maatschappelijke betekenis. Enerzijds is er dringend behoefte aan zulke cijfers, zodat de ontwikkeling van de vijf kernfuncties van de bibliotheek evenwichtig in beeld gebracht kan worden. Anderzijds zeggen cijfers – bijvoorbeeld honderd bezoekers van een debat over een actueel lokaal probleem – niet genoeg over de betekenis van dat debat voor de besluitvorming in de gemeenteraad. Daarvoor zijn aanvullende, betere en meer ‘zachte’ indicaties nodig. Vooral nog zijn die te sporadisch verzameld, een kwestie die ook in andere landen speelt (zie Harris en Dudley 2005). Om desondanks enig beeld te geven van de vorm die de dienstverlening van de bibliotheek in deze andere taken aanneemt, en van de vernieuwing die daarin plaats vindt, hebben we in dit hoofdstuk een aantal tekstboxen opgenomen met voorbeelden per kernfunctie.

We beginnen met de hoofdlijnen. We gaan kort in op ontwikkelingen aan de aanbodzijde: het aantal vestigingen en de collecties. Vervolgens zetten we daar de ontwikkelingen in gebruik tegen af. Ontwikkelingen in het lidmaatschap, aantallen uitleningen, leenfrequentie, bibliotheekbezoek en computergebruik aldaar passen de revue (§ 5.1). Vervolgens laten we zien dat de daling die in de jaren negentig inzette niet is voorbehouden aan bepaalde bevolkingsgroepen. Trends in bibliotheekgebruik worden hier uitgesplitst naar kenmerken als sekse, leeftijd, opleidingsniveau, inkomen, stedelijkheid, gezinssituatie en etniciteit. Dit verfijnt het beeld (§ 5.2).

Dan komen de mogelijke verklarende factoren voor het teruglopende bibliotheekgebruik aan bod. Per factor gaan we na of deze verklaringen hout snijden of niet. Niet alle oordelen kunnen met cijfers worden gestaafd; waar dat niet mogelijk is, zullen we zo goed mogelijk beargumenteren waarom een verklaring meer of minder waarschijnlijk is (§ 5.3).

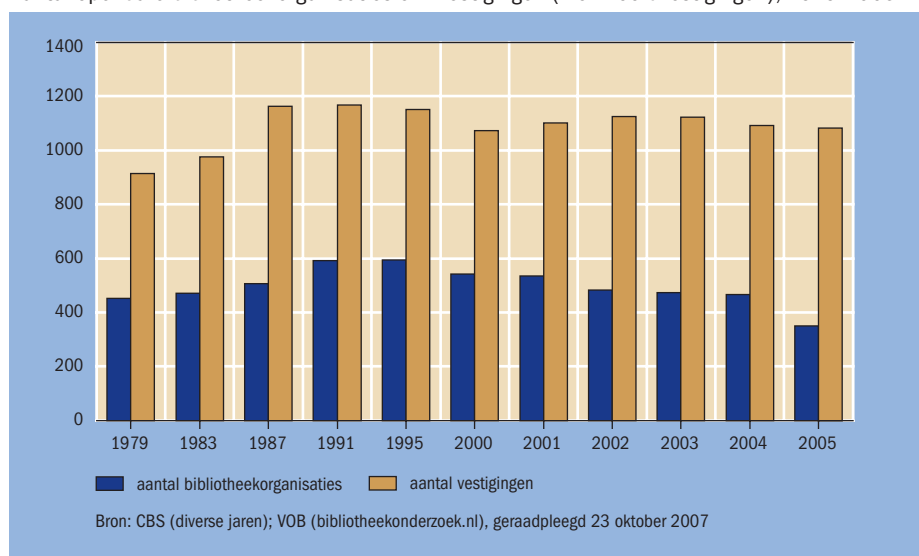
5.1 Expansie en krimp

Aanbod: vestigingen

In de jaren zeventig is flink geïnvesteerd in de regionale spreiding van de bibliotheekvestigingen. Een van de factoren was dat provinciale bibliotheekcentrales vanaf 1975 bij wet verantwoordelijk werden voor de bibliotheekvoorziening op het platteland. Van 1979 tot 1991 steeg het aantal vestigingen met ruim een kwart (van 914 naar 1167; zie figuur 5.1).

Figuur 5.1

Aantal openbare bibliotheekorganisaties en -vestigingen (incl. hoofdvestigingen), 1979-2005

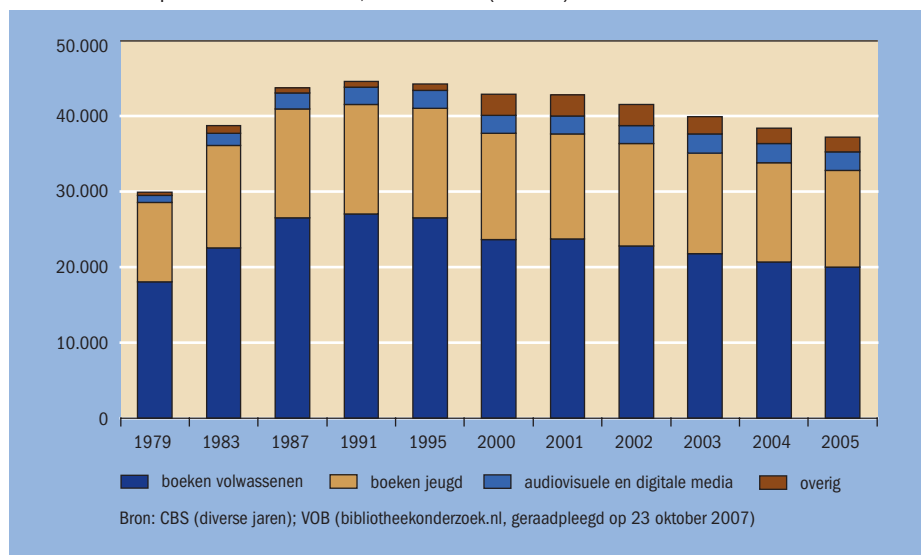
Daarna zette tot 2000 een daling in. Na een korte opleving in de periode 2000-2002 daalde het aantal tot 1083 in 2005, wat nog altijd ruim (18%) meer is dan in 1979. Deze vestigingen behoorden in 2005 toe aan 350 bibliotheekorganisaties, een getal dat sindsdien in het kader van de basisbibliotheekvorming nog verder is gedaald. Afgaande op concrete intentieverklaringen en fusiebesluiten zullen er in 2009 152 basisbibliotheekorganisaties over zijn (Kasperkovitz 2008).

Aanbod: collecties

Een soortgelijke ontwikkeling als bij de vestigingen is te zien bij de collecties van de gezamenlijke bibliotheken (figuur 5.2). Aan het eind van de jaren zeventig telde de 'openbare bibliotheekcollectie Nederland' zo'n 30 miljoen exemplaren, waarvan 96% boekbanden (wat niet hetzelfde is als titels; dat zijn er veel minder omdat bibliotheken uiteraard deels dezelfde titels bezitten). In de pakweg vijftien jaar daarna groeide de collectie tot 45 miljoen exemplaren. Op dat moment bestond zij nog voor 93% uit boeken door de relatieve groei van audiovisuele en overige media (o.m. bladmuziek). Tot de eeuwwisseling daalde het aantal exemplaren enigszins, maar sindsdien is de teruggang sterker. In 2005 ging het nog om 37,2 miljoen exemplaren, waarvan 32,8 miljoen (88%) boeken, 2,4 miljoen (6,5%) audiovisueel/digitaal en 2 miljoen (5,4%) overige media. Daarbij kan worden aangetekend dat de relatieve daling in het aantal boeken volledig voor rekening komt van de boeken voor volwassenen. Het aandeel jeugdboeken is gedurende de hele periode constant gebleven op ongeveer een derde van de totale collectie. Wat niet uit de figuur naar voren komt, is de mate van verversing. Momenteel is in de branche de norm dat jaarlijks ten minste 10% van de collectie moet worden vervangen.

Figuur 5.2

Collecties van openbare bibliotheken, 1979-2005 (x 1000)

Materialen lijken duurder te zijn geworden, want het bedrag dat bibliotheken aan media uitgaven is van 1999 tot 2005 gestegen van 60,7 naar 79,5 miljoen euro (CBS StatLine, geraadpleegd op 18 september 2007), terwijl de omvang van de collectie in die periode afnam. Het is natuurlijk niet uitgesloten dat de laatste jaren harder gesaneerd is en er ondanks een netto krimp van de collectie wel meer materialen zijn aangeschaft.

Uit cijfers van de Vereniging van Openbare Bibliotheken (VOB) is bekend dat de collectie voor volwassenen in 2005 ongeveer twee keer zoveel fictie als informatieve materialen bevatte, terwijl de jeugdcollectie uit tweeënhalf keer zoveel fictie als informatieve materialen bestond.

Ander aanbod

In de verschillende kernfuncties biedt de bibliotheek meer diensten aan dan uitleen, bijvoorbeeld bijeenkomsten en tentoonstellingen. Het is moeilijk om hier evenveel inzicht in te geven als in leen- en lidmaatschapscijfers, omdat die nu eenmaal vaker en sinds langere tijd verzameld worden. Uit de cijfers van de VOB is wel het een en ander bekend. Zo zijn in 2005 ruim 3000 informatieve dagdelen georganiseerd, bijna 10.000 culturele activiteiten, zoals sprekende schrijvers, en 7500 tentoonstellingen. Over het aantal bezoeken aan deze activiteiten is helaas niets bekend.

Binnen de kernfunctie 'ontwikkeling en educatie' hebben de bibliotheken veel contacten met educatieve instellingen. De VOB houdt ook hierover cijfers bij. In 2005 werkten bibliotheken met gemiddeld 80% van de vroeg- en voorschoolse instellingen in hun werkgebied samen, met 90% van de basisscholen en 85% van de voortgezet onderwijsinstellingen. Deze samenwerking resulteerde in dat jaar onder andere in bijna een miljoen leerlingbezoeken.

Gebruik: ingeschreven gebruikers

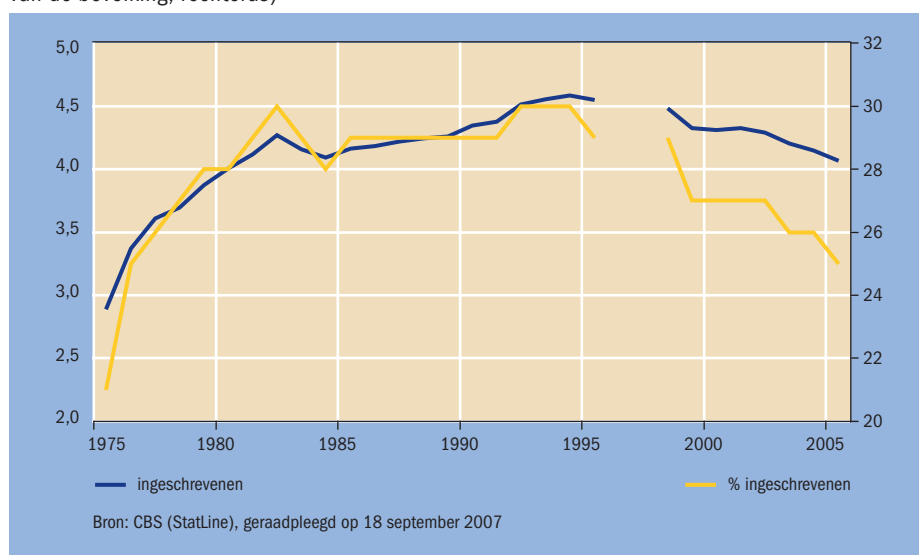
De ontwikkelingen in het bibliotheekgebruik kennen eenzelfde tendens als de aanbodgegevens: eerst expansie, daarna krimp. Het is niet eenvoudig uit te maken of het een het ander veroorzaakt, maar een verband ligt wel voor de hand. Wanneer een vestiging uit een wijk of dorp verdwijnt, wordt immers de drempel van de bibliotheek voor de bewoners hoger. Britse casestudies illustreren dat sluiting van vestigingen leidt tot verlies van bibliotheekgebruikers (Grindlay en Morris 2004a). Als de collecties slinken, is er minder keus en wordt het lidmaatschap minder aantrekkelijk. Een omgekeerd effect van dalende gebruikscijfers op het aanbod is minder waarschijnlijk, maar evenmin uitgesloten. De openbare bibliotheeksector is namelijk maar voor een beperkt deel van zijn financiering afhankelijk van inkomsten uit lidmaatschap (en boetegelden). Niettemin kan een bescheiden daling hierin de begroting flink onder druk zetten. Bovendien kan lager gebruik via sanering ook leiden tot uitdunning van de collectie, als materialen die maar zelden geleend worden van de planken worden gehaald. Helemaal uit te sluiten is een effect van gebruik op aanbod dus niet.

De VOB houdt in samenwerking met het Centraal Bureau voor de Statistiek het aantal ingeschreven gebruikers van de bibliotheek bij.¹ Aan die cijfers is te zien dat

het aantal bibliotheekleden in Nederland, na een sterke stijging tot midden jaren negentig, de laatste tien jaar gestaag daalt (figuur 5.3). Aan de sterkere daling van de lijn voor het lidmaatschapspercentage is ook te zien dat de bevolkingsgroei een deel van de terugloop van het lidmaatschap maskeert. In hoeverre de lidmaatschapstarieven mogelijk zijn gestegen, is niet te zeggen. Door uiteenlopende tariefssystemen tussen en 'binnen' bibliotheken (verschillende tarieven voor veel- en weinigeners, speciale tarieven voor specifieke doelgroepen) is het ook steeds ingewikkelder geworden om in kaart te brengen wat een lidmaatschap de gebruiker nu eigenlijk kost.

Figuur 5.3

Ingeschreven bibliotheekgebruikers 1975-2005 (absoluut, linkeras (x 1 mln.) en als percentage van de bevolking, rechteras)

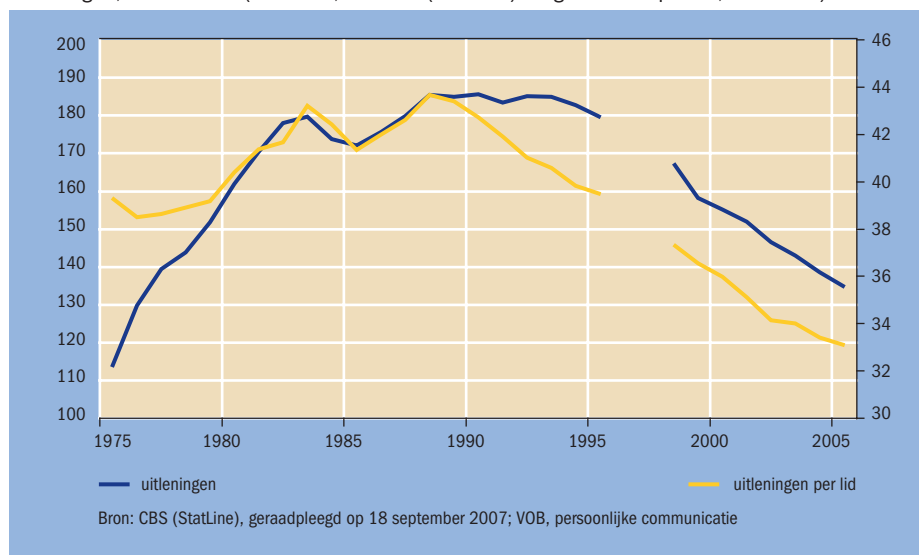
Gebruik: aantal uitleningen

Het aantal uitleningen van alle Nederlandse openbare bibliotheken bij elkaar nam toe van 113 miljoen in 1975 tot 186 miljoen in 1990. Daarna begon een daling, tot 135 miljoen uitleningen in 2005. Gemiddeld leende een ingeschreven gebruiker in 1975 39 materialen per jaar (gemeten op de rechteras van figuur 5.4). Dit steeg tot 44 in 1988, en daalde daarna tot 33 in 2005.

Hoewel het aantal uitleningen per lid inmiddels behoorlijk ver onder het niveau van 1975 ligt, is door de toename van het aantal leden het totale aantal uitleningen wel veel hoger dan dertig jaar geleden. Opvallend is ook dat het aantal uitleningen per lid eerder begint te dalen (zo vanaf 1988) dan het absolute aantal uitleningen (zo'n vijf jaar later). Dat komt door de toename van het aantal leden in deze periode. Algemene conclusie is dat bibliotheekgebruik door leden minder intensief is geworden, en dat ondanks een daling van het aantal leden dit aantal nog wel hoger ligt dan in de jaren zeventig. Vergelijken we deze twee maten met de hoogtijdagen van de bibliotheek, de vroege jaren negentig, dan zijn beide gedaald.

Figuur 5.4

Uitleningen, 1975-2005 (absoluut, linkeras (x 1 mln.) en gemiddeld per lid, rechteras)

Recente statistieken van de bibliotheekbranche geven inzicht in het soort materialen dat mensen lenen (tabel 5.1). Het aantal uitleningen daalde in de periode van 1999 tot 2005 met 15%, waarbij de volwassenen voor de jeugd uit liepen, zoals ze dat in de terugloop van het aantal ingeschreven gebruikers ook deden. Bij boeken namen de uitleningen in het non-fictiesegment veel sterker af dan in de fictie. Voor velen zullen onlinevoorzieningen als Google en Wikipedia de rol van informatieve boeken hebben overgenomen.

Tabel 5.1

Openbare bibliotheken: ingeschreven gebruikers en uitleningen, 1999-2005 (in duizendtallen en procenten)^a

	aantallen			t.o.v. 1999 (%)	
	1999	2001	2005	2001	2005
ingeschreven gebruikers (x 1000)	4.328	4.328	4.069	0	-6
jeugd	2.054	2.081	2.000	1	-3
volwassenen	2.274	2.247	2.070	-1	-9
uitleningen (x 1000)	158.167	152.022	134.624	-4	-15
boeken	144.697	137.871	121.786	-5	-16
boeken jeugd	59.880	58.252	54.251	-3	-9
fictie	48.660	47.612	45.055	-2	-7

Tabel 5.1 (vervolg)

	aantallen			t.o.v. 1999 (%)	
	1999	2001	2005	2001	2005
non-fictie, naslag	11.220	10.640	9.196	-5	-18
boeken volwassenen	84.817	79.619	67.535	-6	-20
fictie	58.490	55.539	49.117	-5	-16
non-fictie, naslag	26.327	24.080	18.418	-9	-30
tijdschriften	4.503	4.919	5.426	9	20
audiovisuele media	6.820	7.205	6.059	6	-11
muziek-cd's	3.610	3.848	2.329	7	-35
video's en dvd's	1.272	1.449	2.631	14	107
cd-i's, cd-roms	1.338	1.331	743	-1	-44
overig audiovisueel	600	576	357	-4	-41
bladmuziek	626	567	460	-9	-27
overige uitleningen	1.521	1.461	895	-4	-41
uitleningen per ingeschreven gebruiker	36,5	35,1	33,1	-4	-9
boeken	33,4	31,9	29,9	-5	-10
boeken jeugd	29,2	28,0	27,1	-4	-7
boeken volwassenen	37,3	35,4	32,6	-5	-13
tijdschriften	1,0	1,1	1,3	9	28
audiovisueel	1,6	1,7	1,5	6	-6
bladmuziek en overig	0,5	0,5	0,3	-6	-33

a Vanaf 2001 hebben de cijfers niet langer betrekking op volksbibliotheken; dit beïnvloedt de vergelijking met 1999 niet noemenswaardig.

Bron: VOB/CBS (2007) SCP-bewerking

Gebruik: leenfrequentie en bibliotheekbezoek

Niet alle bibliotheekleden maken ook gebruik van de bibliotheek, net zo min als alle gebruikers van de bibliotheek ook lid zijn. Niet voor alle diensten van de bibliotheek is lidmaatschap nodig, bijvoorbeeld voor het ter plaatse lezen van kranten en tijdschriften. Omdat het nut van de bibliotheek zich uiteindelijk manifesteert in het gebruik, richten wij ons hier, waar mogelijk, vooral op de groep bibliotheekgebruikers. De beschikbaarheid van cijfers dwingt ons er echter wel toe om dat gebruik vooral in de vorm van lenen te bespreken, een focus die niet noodzakelijk recht doet aan de andere vormen van bibliotheekgebruik. Het lenen van boeken is daarentegen wel zonder twijfel de meest omvangrijke vorm van bibliotheekgebruik.

De CBS-cijfers geven wel de grote lijn weer, maar vertellen niet veel over de nadere nuances in het bibliotheekgebruik. Twee langlopende onderzoeken geven daar meer inzicht in. Het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van het SCP en een aantal partners wordt sinds 1975 uitgevoerd. Elke vijf jaar houden rond de 2500 Nederlanders van

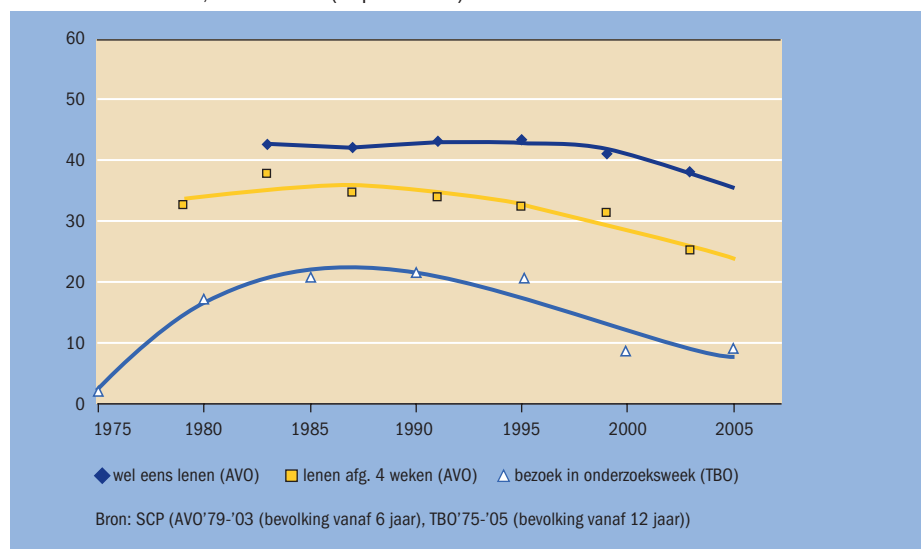
twalf jaar of ouder een week lang elk kwartier bij waar ze mee bezig zijn en daarnaast vullen ze een vragenlijst in over hun tijdsbesteding. Dit geeft inzicht in hoeveel tijd Nederlanders besteden aan werk en huishouden, wat ze in hun vrije tijd doen en hoe die tijdsbesteding veranderd is over de jaren, of juist niet.

Sinds 1979 doet het SCP elke vier jaar onderzoek naar het gebruik van publieke voorzieningen (het zogenaamde Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek (AVO)). Hierin zijn per meetjaar rond de 14.000 mensen van zes jaar en ouder in ruim 6000 huishoudens (een op de duizend) bevraagd over hun gebruik van maatschappelijke en culturele voorzieningen zoals theaters, bureau jeugdzorg en kinderopvang. Het onderzoek biedt daarmee inzicht in het gebruik van voorzieningen als de bibliotheek, maar ook van ontwikkelingen in huishoudens in de afgelopen 25 jaar.

In beide onderzoeken wordt deelnemers gevraagd naar hun bibliotheekgebruik en -lidmaatschap. In AVO wordt gevraagd of mensen 'wel eens', en in een andere vraag 'in de afgelopen vier weken', boeken uit de bibliotheek hebben geleend om zelf te lezen. Dit geeft de mogelijkheid om te kijken naar de relatie tussen lenen en lidmaatschap, en naar regelmatige en minder regelmatige leners. In het TBO is bibliotheekgebruik het duidelijkst zichtbaar, omdat mensen daarin aangeven wanneer ze naar de bibliotheek zijn geweest, ongeacht wat ze daar deden (figuur 5.5).²

Figuur 5.5

Leners en bezoekers, 1975-2025 (in procenten)

Centrum voor ontwikkeling en educatie

‘Een bibliotheek is niet primair een onderwijsinstelling. Dankzij collectie, deskundig personeel, een multifunctioneel gebouw en een wijdvertakt netwerk zijn bibliotheken wel verrijkend voor alle vormen van onderwijs – zowel formeel als informeel. Bovendien staat het bibliotheken vrij zelf cursussen te ontwikkelen en les te geven. De bibliotheek heeft daarnaast een prima uitgangspositie voor het organiseren of ondersteunen van een breed gamma van cursussen voor cultuur- en media-educatie op uiteenlopende niveaus’. (Richtlijn, p. 27)

Scholieren, zeker die op de basisschool, vormen de grootste groep bibliotheekgebruikers. Traditioneel is er een goede band tussen basisschool en bibliotheek, en is ook de aandacht voor de middelbare scholier, hoewel moeilijker te bereiken, een speerpunt. Met de aandacht voor levenslang leren richt men zich inmiddels op een bredere groep onder de noemer ‘ontwikkeling en educatie’. Ook de voorschoolse periode en volwassenen die cursussen of andere vormen van onderwijs volgen vallen nu expliciet binnen de groep die men wil bereiken met deze functie. Dienstverlening valt uiteen in producten voor instellingen (scholen, crèches) en voor individuen. Voor scholen levert de bibliotheek collectiepakketten; soms voert de bibliotheek zelfs de hele schoolbiblio- of mediatheek. Ook krijgen klassen een rondleiding in de bibliotheek, of een presentatie over de mogelijkheden van de digitale bibliotheek. Voor individuen bieden bibliotheken vele cursussen aan. Scholieren zijn daarbij niet de enige doelgroep, ook mensen die willen leren over digitale applicaties, voor hun vrije tijd of om hen te helpen hun arbeidsmarktpositie te verbeteren, kunnen in de bibliotheek terecht. Er wordt op verschillende plaatsen inmiddels samengewerkt met volksuniversiteiten, een samenwerking die in bereik, maar ook in middelen en dienstverlening vruchtbaar kan zijn.

Een mooi voorbeeld van samenwerking tussen bibliotheek en basisonderwijs is de Brede School Bibliotheek in Hoorn. In samenwerking met drie basisscholen is een ‘bibliotheek voor en door basisschoolleerlingen’ gecreëerd. Leerlingen van groep 7 konden solliciteren naar een ‘baan’ als bibliothecaris. De geselecteerde kandidaten kregen een bibliotheekopleiding en runnen nu de bibliotheek. Elke school krijgt om de drie weken voor de hele week de sleutel van het gebouw. Alle groepen gaan er in de loop van die week binnen om boeken terug te brengen en nieuwe te lenen. Ook zijn er spontaan nieuwe activiteiten ontstaan, zoals voorleesactiviteiten en begeleiding bij het zoeken van boeken.

De openbare bibliotheek van Amsterdam biedt samen met het Nederlands Instituut voor Zuidelijk Afrika een lesprogramma aan met de titel ‘Dubbelklik: Yo Kaapstad’. Dit programma draait om een documentaire over twee Amsterdamse hiphoppers die naar Zuid-Afrika gingen. Toen zij een tijdje in de townships verbleven, kwamen ze er achter dat de raps van de hiphoppers daar niet over geld, auto's of mooie vrouwen gaan, maar over essentiële zaken zoals gangs, aids of armoede. De kinderen schrijven in het programma hun eigen raps, en nemen die ook op. Jaarlijks doen zo'n zestig schoolklassen mee aan dit project, en de leerlingen zijn erg enthousiast.

Het percentage mensen dat zei wel eens een boek te lenen, nam licht toe tot 1995 (AVO). Sindsdien daalt dit percentage. Het lenen in de afgelopen vier weken daalt al langer en harder, en ook het aantal mensen in het TBO dat in de onderzoekswEEK de bibliotheek had bezocht daalt sinds 1995. De tijd die bezoekers in de bibliotheek doorbrachten is echter wel vrij constant op ruim drie kwartier per week (TBO). Deze ontwikkelingen stemmen overeen met wat naar voren kwam uit de CBS-gegevens: het lenen van boeken daalt sinds het begin van de jaren negentig, en mensen die de bibliotheek gebruiken doen dat minder frequent.

De laatste jaren wordt versterkt ingezet op de verblijfs- en belevenisfunctie van de bibliotheek. Nieuwe gebouwen worden met het oog op die functie anders geconcepieerd dan de sterk op de uitleenfunctie gerichte gebouwen uit de jaren zeventig en tachtig. Een koffiehoeK of café is tegenwoordig geen uitzondering meer. Ook de luie stoel voor het raam om een boek of krant te gaan lezen en de expositie-afdeling zijn inmiddels niet meer uit de bibliotheek weg te denken (zie voor een overzicht van voorzieningen voor specifieke groepen Kasperkovitz 2006). Uit het Tijdsbestedingsonderzoek blijkt dat ongeveer 10% van de mensen die in de onderzoekswEEK een bezoek bracht aan de bibliotheek geen lid was. Tussen de verschillende onderzoeksjaren is daar weinig lijn in te ontdekken, onder andere omdat het om een vrij kleine groep mensen gaat. Op basis van deze cijfers valt dan ook niet te concluderen dat er een toename is in het bezoek aan de bibliotheek om andere redenen dan het lenen van materialen.³ Vooralsnog heeft dat de daling in het bibliotheekbezoek niet zichtbaar kunnen afremmen (zie de onderste lijn in figuur 5.5), hoewel natuurlijk niet uitgesloten is dat een toename in bezoeken voor ‘ontmoeting en debat’ een verdere daling – door bijvoorbeeld online verlengen – deels gecompenseerd heeft.

Er wordt regelmatig gebruik gemaakt van andermans bibliotheeklidmaatschap. Van de mensen die wel eens een boek lenen of laten lenen in de bibliotheek om zelf te lezen, is rond de 12% geen lid, een percentage dat door de jaren heen constant is gebleven (AVO). Het gaat dan voornamelijk om het gebruiken van de pas van een huisgenoot, maar onder die 12% zijn ook alleenstaanden en mensen van wie geen enkele huisgenoot lid is van de bibliotheek. Er wordt dus kennelijk ook gebruik gemaakt van passen buiten het eigen huishouden (zie ook Hillebrink en Huysmans 2007a).

Niet-gebruik: nulleners

Tegenover degenen die gebruik maken van andermans lidmaatschap staat een groep die wel lid is van de bibliotheek maar geen boeken uit de bibliotheek leent (figuur 5.6), de zogenaamde ‘nulleners’. Onder de mensen die geen materialen lenen is het verloop van lidmaatschappen aanzienlijk hoger, en daarmee is het een voorbode van afhaken (Stalpers 2004). Het percentage leden dat in de vier weken vóór het onderzoek geen boeken heeft geleend stijgt sinds 1983, wat aangeeft dat de frequentie van het bibliotheekgebruik door leden terugloopt. De cijfers uit het Tijdsbestedingsonderzoek ondersteunen dit. Ook in dat onderzoek was het percentage leden dat in de

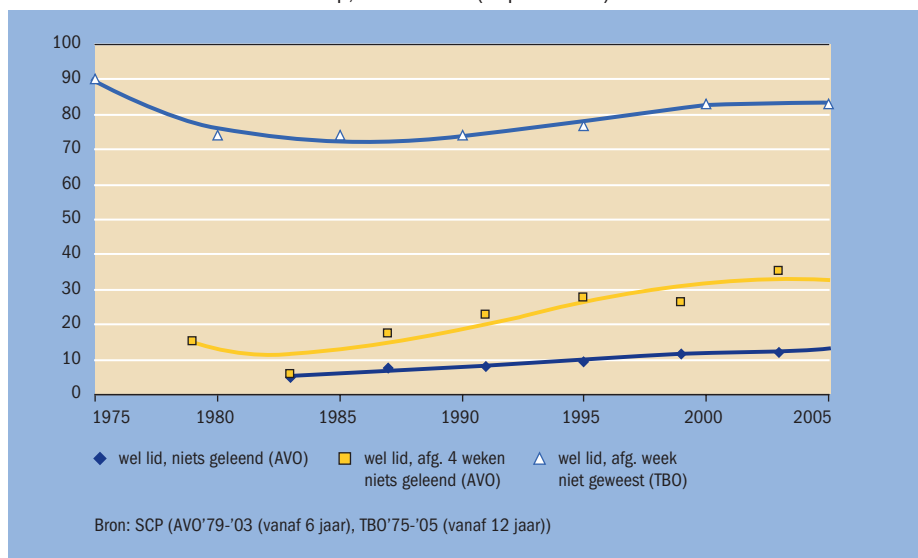
onderzoekswEEK niet naar de bibliotheek is geweest in de jaren tachtig stabiel maar sindsdien stijgende.

Uit het AVO blijkt ook dat het aantal leden dat aangeeft nooit boeken te lenen om zelf te lezen, eveneens gestaag stijgt, hoewel het om een kleiner aantal mensen gaat. Het kan zijn dat deze mensen als subsidiënt lid zijn van de bibliotheek, maar het is zeker niet uitgesloten dat deze groep op een later moment het lidmaatschap zal opzeggen.

De teruglopende intensiteit van bibliotheekgebruik is ook te zien aan het aantal boeken dat mensen leenden. De bibliotheekleden in AVO die wel eens een boek leenden, namen in 2003 in de vier weken vóór het onderzoek gemiddeld 3,1 boeken mee naar huis, niet-leden die wel eens leenden haalden gemiddeld 1,1 boek. Voor beide groepen was dat in 1983 nog aanzienlijk meer: respectievelijk 5,2 en 3,1. Het is mogelijk dat de invoering van het leenrecht in de jaren 1995-1996, dat in veel bibliotheken resulteerde in een te betalen bedrag per geleend boek, de leners kieskeuriger heeft gemaakt in hun selectie. De cijfers laten niettemin ook zien dat de daling in het aantal geleende boeken zich sindsdien heeft doorgezet.

Figuur 5.6

Lenen en bezoek naar lidmaatschap, 1975-2005 (in procenten)

Gebruik: computer en internet

Een op de vijf mensen (19,7%) maakte in 2003 gebruik van een computer in de bibliotheek: 5% van de niet-leden en 43% van de leden (AVO). In 1999 waren al deze getallen iets hoger. Het verschil in computergebruik in de bibliotheek tussen mensen die wel of geen materialen lenen, is vergelijkbaar. Hoewel catalogi in bibliotheken al jaren alleen nog maar via een computer toegankelijk zijn, blijkt meer dan de helft

van de mensen die wel eens boeken leent hier geen gebruik van te maken. Zij vinden boeken van hun gading door langs de kasten te lopen, al dan niet gericht, of door te kijken wat er in de kar of het rek met net terug gebrachte boeken ligt.

Tabel 5.2

Computergebruik in de bibliotheek, naar lidmaatschap en computeractiviteit, bevolking vanaf 6 jaar, 1999-2003 (in procenten)

		computergebruikers in de bibliotheek				
		computer gebruikt	raadplegen catalogus	gebruik cd-rom	raadplegen externe databanken	gebruik internet
1999	lid	50	93	6	4	13
	geen lid	6	87	7	5	16
2003	lid	43	90	4	4	17
	geen lid	5	76	4	9	29

Bron: SCP (AVO'99-'03)

Bibliotheekleden gebruiken computers in de bibliotheek uiteraard vaker voor het raadplegen van de catalogus (ze zullen er vaker zijn om een boek te lenen), maar voor de andere mogelijkheden blijkt de digitale dienstverlening voor niet-leden interessanter te zijn dan voor leden (tabel 5.2). Het zal voor hen vaker de hoofdreden zijn voor een bezoek aan de bibliotheek. Van de computergebruikers die geen lid zijn van de bibliotheek maakte in 2003 bijvoorbeeld 29% gebruik van het internet, bijna 12 procentpunt meer dan de leden. Naast het raadplegen van de catalogus is dit ook de enige applicatie die enigszins gebruikt wordt: cd-roms en externe databanken worden door maar weinig bibliotheekbezoekers geraadpleegd.

Van de afgelopen twee jaar zijn over een aantal digitale diensten van de bibliotheek gebruikscijfers bekend. De website bibliotheek.nl trok ongeveer 1,3 miljoen bezoekers per jaar. Uit de BIS-gegevens van het Bibliotheek Informatie System (BIS, zie www.bibliotheekonderzoek.nl) weten we dat het aantal bezoeken aan websites van bibliotheken zelf hoger lag, maar ook een wispelturiger verloop vertoonde: 11 miljoen in 2004, 34 miljoen in 2005 en 21 miljoen in 2006. Veel van deze hits zullen gaan om verlenging van de uitleen van materialen, maar welk aandeel dat vormt is niet duidelijk. Van bibliotheek.nl is wel bekend dat het doel vaak het zoeken van adres- of websitegegevens van de eigen bibliotheek blijkt te zijn.

Bibliotheken werken ook met de GIDS, een database waarin de lokale bibliotheek en haar partners adressen en producten van lokale organisaties kunnen opslaan om websites te maken die de lokale omgeving in kaart brengen. Het aantal organisaties in deze database is bijna vertienvoudigd in twee jaar tijd. De tests van de *Consumentengids*, beschikbaar via de computers in de bibliotheek, zijn in 2006/2007 (najaar tot najaar) 61.000 keer bekeken, een daling ten opzichte van het jaar ervoor. Deze daling

is ook te zien in het gebruik van een aantal andere digitale bestanden waar de bibliotheek toegang toe biedt.

Een uitzondering op deze dalende trend is het gebruik van de Krantenbank, het digitale archief van de grootste landelijke dagbladen. Hier worden ongeveer een miljoen artikelen per jaar in opgevraagd, en sinds de Krantenbank in scholen direct toegankelijk is, en men er dus niet meer voor naar het gebouw van de bibliotheek hoeft, is het aantal opgevraagde artikelen sterk gestegen. Net als het gebruik van al@din (waarover later in dit hoofdstuk meer) en het nog onvolledige Schoolbieb.nl volgt het gebruik van de Krantenbank duidelijk de schoolkalender: een afname in de zomermaanden en een sterk toenemend gebruik in september en oktober.

Verschillende digitale bestanden geven informatie over boeken en auteurs, en bieden toegang tot recensies, artikelen en uittreksels. Het gebruik hiervan ligt tussen de 600.000 en twee miljoen hits per jaar. De uitzondering hierop is Meer over Media (MoM), een bestand waarin recensies, teksten van boekomslagen, en auteursportretten zijn opgenomen, uitgegeven door NBD Biblion. Sinds de ontsluiting is verbeterd kan MoM rekenen op ongeveer anderhalf miljoen hits per maand.

Uit de cijfers over het gebruik van de digitale bibliotheek komen een aantal vragen en problemen naar voren. De verschillende vormen van gebruik die gemeten worden (pageviews, beantwoorde vragen, opgevraagde artikelen) maken vergelijkbaar lastig. Verdere harmonisering hierin is wenselijk. De daling in het gebruik van verschillende diensten in 2006/2007 vraagt nog om een verklaring. Wat echter wel duidelijk wordt uit de verschillende voorbeelden, is dat, als de ontsluiting van een digitale dienst verbetert, zoals het beschikbaar maken van de Krantenbank in scholen, het gebruik sterk toeneemt. Het gebruik van andere diensten kan dan ook waarschijnlijk bevorderd worden door van deze voorbeelden te leren en de toegankelijkheid te verbeteren.

Resumé

Bibliotheekgebruik loopt terug in alle meetbare vormen: lidmaatschappen, bezoek door leden, het lenen en het aantal uitgeleende boeken nemen allemaal af sinds de jaren negentig. Dit ondanks een toename in de mediabudgetten van bibliotheken, een min of meer stabiel aantal vestigingen en een collectie die veel minder hard krimpt dan de uitleningen. Ook het computergebruik in de bibliotheek vertoont een dalende lijn door het verder doordringen van de computer met (breedband) internetaansluiting thuis, een onderwerp dat in hoofdstuk 6 aan bod komt.

5.2 Trends in bibliotheekgebruik naar persoonskenmerken

De grote lijnen in het bibliotheekgebruik, beschreven in paragraaf 5.1, hebben duidelijk gemaakt dat de afgelopen vijftien jaar de traditionele dienstverlening van de openbare bibliotheek op een slinkende belangstelling mocht rekenen. Dit maakt natuurlijk nieuwsgierig naar de achterliggende oorzaken. Hoe komt het dat bij een nog altijd groeiende bevolking het ledental daalt?

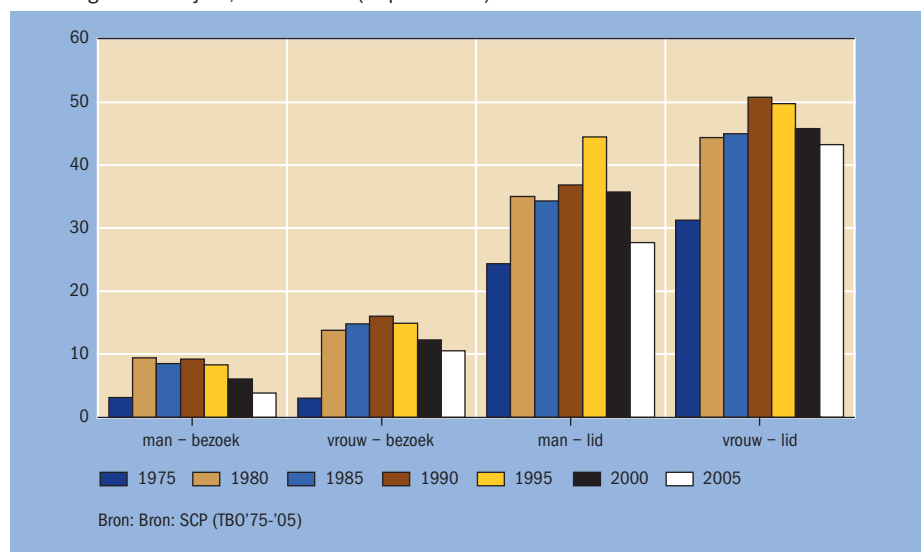
Een eerste stap richting een antwoord is het uiteenleggen van de trends voor deelgroepen. Wanneer de ontwikkelingen uiteenlopen voor vrouwen en mannen, of voor jongeren en ouderen, geeft dat aanknopingspunten voor een verklaring. Daarnaast bestaan er over het bibliotheekgebruik in het bibliotheekveld aannames die niet altijd kloppen. Deze paragraaf fungeert daarom ook als een *reality check*: in welke mate weet de openbare bibliotheek verschillende bevolkingsgroepen met haar dienstverlening te bereiken?

Sekse

Lidmaatschap en gebruik van de bibliotheek zijn in alle meetjaren van het AVO en het TBO hoger onder vrouwen dan onder mannen. Bij mannen loopt het lidmaatschap sinds 1995 harder terug dan bij vrouwen, en ook het percentage mannelijke bezoekers loopt harder terug (figuur 5.7). In 2005 (TBO) waren voor elke tien vrouwen nog maar ruim zes mannen lid van de bibliotheek, terwijl dat in 1995 negen mannen op tien vrouwen waren, en in 1980 acht mannen op de tien vrouwen. Voor elke tien vrouwen die in de onderzoeksweek van het TBO in 2005 de bibliotheek bezochten, gingen er nog geen vier mannen. In 1995 gingen er op tien vrouwen nog vijf mannen naar de bibliotheek, en in 1980 was de verhouding nog tien tegen zeven. Het is een verschil dat al op prille leeftijd ontstaat: (thuiswonende) meisjes zijn in alle onderzoeksjaren vaker lid van de bibliotheek dan jongens en zij gaan ook vaker naar de bibliotheek.⁴ De toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen vertaalt zich kennelijk niet in het niet meer kunnen bezoeken van de bibliotheek, mogelijk doordat vrouwen veelal in deeltijd werken.

Figuur 5.7

Bibliotheekbezoek en -lidmaatschap in onderzoeksweek TBO, naar geslacht en lidmaatschap, bevolking vanaf 12 jaar, 1975-2005 (in procenten)

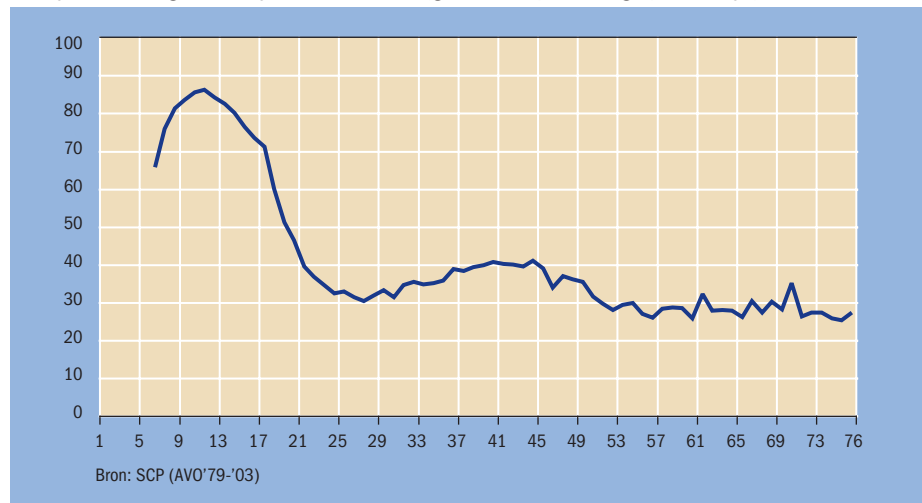

Jong en oud

Of mensen wel eens boeken lenen is sterk afhankelijk van leeftijd. Zoals in figuur 5.8 te zien is, gaan jongeren het vaakst naar de bibliotheek; dit neemt sterk af zo vanaf het tiende levensjaar, tot ongeveer begin twintig. Daarna volgt een lichte opleving tot rond de veertig, waarschijnlijk samenhangend met het begeleiden van kinderen, waarna het bibliotheekgebruik weer afneemt. Onder ouderen is het bibliotheeklidmaatschap het laagst. De lijn in de figuur geeft het gemiddelde weer van alle zeven AVO-meetjaren.⁵ Alleen in 2003 is het percentage twintigers dat naar de bibliotheek is geweest opvallend lager dan in de eerdere jaren.

Figuur 5.8

Aandeel van de bevolking dat wel eens boeken leent uit de bibliotheek om zelf te lezen naar leeftijd, bevolking vanaf 6 jaar, 1979-2003 (gemiddeld percentage per leeftijd)

De hoge participatie onder jongeren en kinderen wordt ongetwijfeld gestimuleerd door een gratis of goedkoper lidmaatschap. De meestal sterke band tussen scholen en bibliotheken, zeker in het primair onderwijs (zie hoofdstuk 3), zal eveneens bijdragen aan het grotere gebruik in die leeftijdsgroepen. Zodra mensen (volledig) moeten gaan betalen voor hun lidmaatschap verliest de bibliotheek kennelijk voor velen haar aantrekkelijkheid. Niettemin is duidelijk dat ook in de tienerjaren, als het lidmaatschap nog (deels) gratis is, de interesse al sterk daalt.

De ontwikkeling in de afgelopen jaren vertoont een vergelijkbaar beeld voor lidmaatschappen, boeken lenen in het algemeen en boeken lenen in de afgelopen vier weken. Figuur 5.9 toont de ontwikkeling van recent lenen van boeken door verschillende leeftijdsgroepen. Na een stijging tot begin/midden van de jaren tachtig, is er bij alle leeftijdsgroepen een daling waarneembaar in hun bibliotheekgebruik, in ieder geval vanaf 1995, en bij de jongeren al langer. Lidmaatschapscijfers, en het daadwerkelijke bibliotheekbezoek in het Tijdsbestedingsonderzoek, vertonen min of

meer dezelfde ontwikkeling. Opvallend is de sterke daling onder tieners en jongvolwassenen, die al in 1983 inzette, dus al ruim voor de introductie van internet (meer daarover in § 5.3). Onder kinderen en oudere volwassenen begon de daling pas begin jaren negentig.

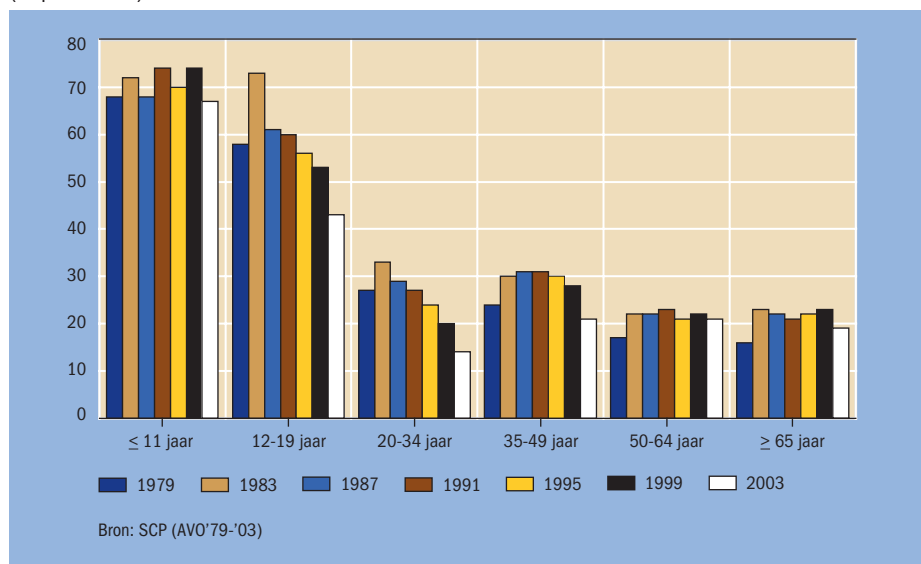
Warenhuis van kennis en informatie

‘Goed geïnformeerde burgers hebben op tal van terreinen een voorsprong op minder goed ingevoerde streek-, stad-, of landgenoten. Inmiddels is onze samenleving zo ingewikkeld dat het zonder voldoende kennis en informatie steeds moeilijker wordt om als verantwoordelijk en mondig burger deel te nemen aan het maatschappelijk leven. Niet voor niets spreekt men van informatiesamenleving en informatietijdperk. Ook de politiek en het overheidshandelen zijn ontoegankelijk voor burgers die niet op de hoogte zijn van hetgeen zich daar afspeelt. Voor het democratisch proces en de sociale cohesie is het daarom cruciaal dat de drempel tot die kennis zo laag mogelijk is en dat burgers op een neutrale manier wegwijs worden gemaakt in dat labrynt. Bijzondere groepen gebruikers, zoals kinderen, ouderen en gehandicapten hebben vaak bijzondere informatiewensen waaraan de basisbibliotheek ook moet kunnen voldoen’. (Richtlijn voor basisbibliotheken, p. 24)

Bibliotheken geven op veel manieren invulling aan deze functie. De non-fictiecollectie is daarvan een voor de hand liggend voorbeeld, evenals de informatievoorziening. Informatiepunten komen tegenwoordig in veel bibliotheken voor, gericht op specifieke onderwerpen als jeugd, overheid of zorg, vaak in samenwerking met andere instellingen. Een interessant voorbeeld van een nieuwe manier waarop invulling wordt gegeven aan de informatietaak van de bibliotheek is al@din. Al@din is een digitale vragendienst van de bibliotheek. Waar men voorheen persoonlijk naar de bibliotheek moest om een inhoudelijke vraag te stellen, kon dat later al per telefoon, en sinds 2003 via het internet. Via email, en sinds kort ook via chat, kan men een vraag stellen die in eerste instantie door bibliothecarissen in de eigen regio wordt beantwoord. Mochten die er niet uitkomen, dan gaat de vraag naar gespecialiseerde teams, georganiseerd op onderwerp. Zo is er een team Wet en recht en een team Economie en arbeid. Het is de bedoeling dat op gestelde vragen binnen 24 uur een antwoord komt, of op zijn minst een reactie met een indicatie van wanneer het antwoord komt. Antwoorden worden bewerkt en in de databank op de website opgenomen. Vragen waarop al@din het antwoord niet weet, worden op de website in de sectie ‘hersenskrakers’ geplaatst. Er zijn in veel landen vergelijkbare diensten, die voor zover bekend maar een fractie van het aantal vragen ontvangen (Hillebrink 2006b). In de periode van najaar 2006 tot najaar 2007 zijn bijna 80.000 antwoorden verstuurd, iets meer dan de helft van het aantal het jaar daarvoor. Een grote mediacampagne, specifiek gericht op jongeren, resulteerde toen in een sterke toename van het aantal vragen. Op de website van al@din bestaat ook de mogelijkheid om antwoorden op al eerder gestelde vragen te bekijken. De 720.000 bezoeken aan de al@dinwebsite in 2005 boden dus misschien vaak al een antwoord, zonder dat het tot een geregistreerde vraag en antwoord kwam.

Figuur 5.9

Afgelopen 4 weken boeken geleend naar leeftijd, bevolking vanaf 6 jaar, 1979-2003
(in procenten)

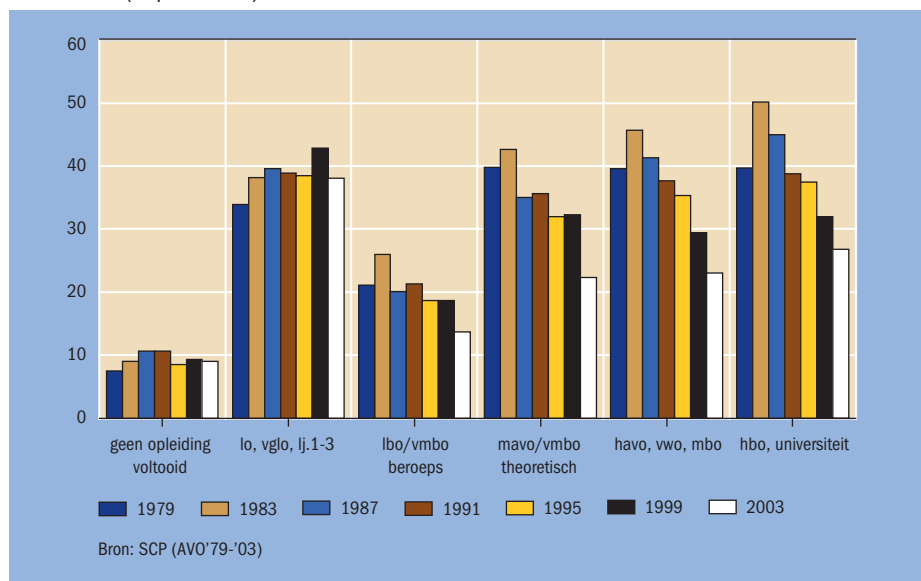
Lager, middelbaar en hoger opgeleiden

Hoger opgeleiden maken vaker gebruik van de bibliotheek, maar onder alle opleidingsniveaus loopt het gebruik terug (figuur 5.10). Verschillen tussen opleidingsniveau worden kleiner, omdat de terugloop sterker is onder de hoger opgeleide bevolkingsgroepen. Lenen, lidmaatschappen en bibliotheekbezoek vertonen vergelijkbare trends.

Uit AVO, dat ook scholieren uit het basisonderwijs omvat, blijkt dat lidmaatschappen dalen onder alle opleidingsniveaus, behalve onder de basisscholieren. Hetzelfde geldt voor het lenen van boeken om zelf te lezen, en in sterkere mate voor het lenen van boeken in de voorgaande vier weken, waar ook de basisscholieren een lichte daling vertonen.

Figuur 5.10

Afgelezen 4 weken boeken geleend, naar huidig opleidingsniveau, bevolking vanaf 6 jaar, 1979-2003 (in procenten)

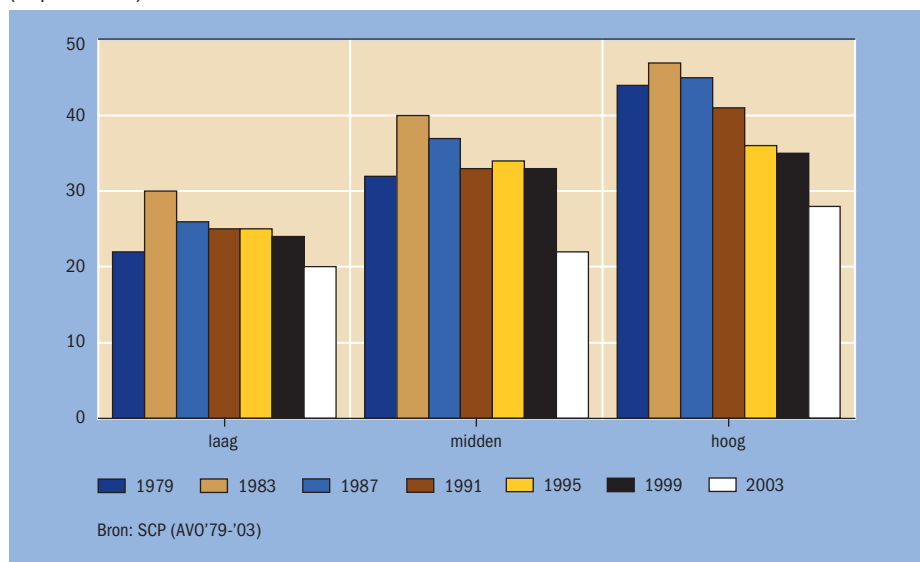

Lagere, midden- en hogere inkomensgroepen

In huishoudens met hogere inkomens is men vaker lid van de bibliotheek, en leent men ook vaker boeken (figuur 5.11). Van de mensen met een laag huishoudinkomen in 2003 is 29% lid van de bibliotheek en 20% leende in de vier weken voorafgaand aan het onderzoek een of meer boeken. Onder de respondenten met een hoog huishoudinkomen is dit respectievelijk 43 en 28 procent.⁶ In alle drie de groepen neemt het lenen af. De verschillen worden door de jaren heen wel kleiner doordat lidmaatschap en gebruik onder de hogere inkomensgroepen het snelst afnemen.

Figuur 5.11

Afgelopen 4 weken boeken geleend, naar inkomen, bevolking vanaf 6 jaar, 1979-2003
(in procenten)

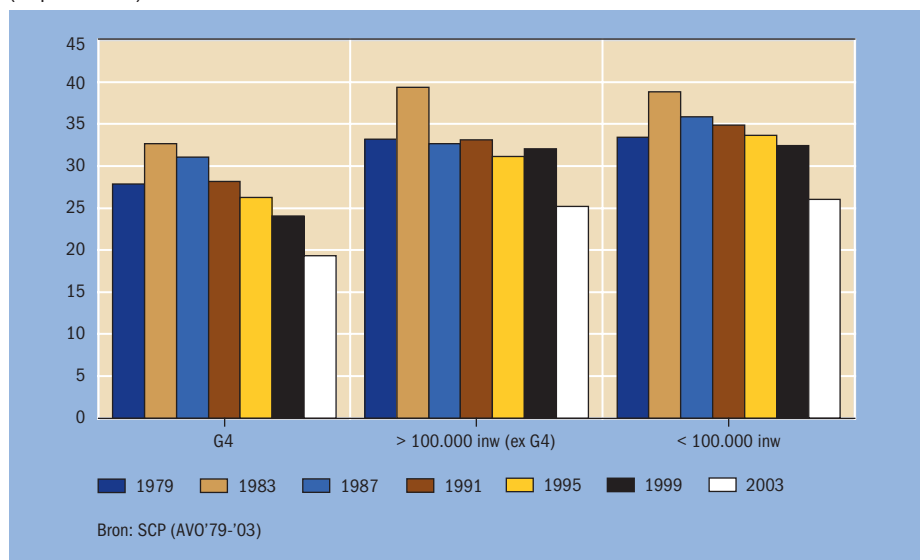
Mensen in huishoudens met hogere inkomens lenen vaker boeken zonder zelf lid te zijn van de bibliotheek dan mensen in huishoudens met lagere inkomens. Het percentage nulleners ligt lager bij de hogere inkomens. Dit suggereert dat hogere inkomensgroepen wat efficiënter met hun lidmaatschappen omgaan: ze maken vaker gebruik van beschikbare lidmaatschappen, zowel die van henzelf als van die van anderen.

Stad en platteland

Zowel in de grote stad als op het platteland wordt minder geleend dan twee decennia geleden. De teruggang in de vier grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht is relatief gezien wat groter dan in de middelgrote steden en de kleinere gemeenten (figuur 5.12). Niettemin is buiten de vier grote steden recent (tussen 1999 en 2003) de daling weer wat groter geweest. Per saldo is de onderlinge verhouding gelijk gebleven: het meest wordt er geleend in de minst verstedelijkte gemeenten. Kort daarop volgen de middelgrote gemeenten, en op gepaste afstand de grote vier steden.

Figuur 5.12

Afgelopen 4 weken boeken geleend, naar stedelijkheid, bevolking vanaf 6 jaar, 1979-2003
(in procenten)

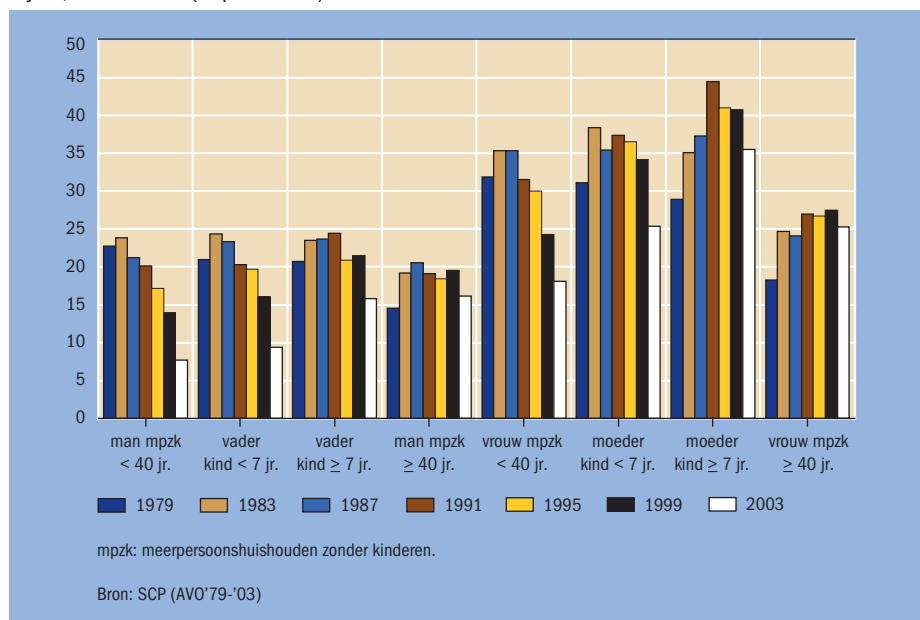
Ouders van (jonge) kinderen

Kinderen zijn het vaakst lid van de bibliotheek, gevolgd door moeders en samenwonende vrouwen zonder kinderen (TBO). Samenwonende mannen zonder kinderen en 65-plussers zijn het minst vaak lid van de bibliotheek. Alle groepen vertonen een vergelijkbare, en inmiddels herkenbare ontwikkeling door de jaren heen, waarbij ook het verschil tussen mannen en vrouwen zichtbaar is: onder vaders en samenwonende mannen is de teruggang de laatste jaren sterk, terwijl daar bij moeders maar ook samenwonende vrouwen zonder kinderen nauwelijks sprake van is.

Ook uit AVO blijkt dat ouders vaker lid van de bibliotheek zijn dan volwassenen zonder kinderen, en dat binnen de groep ouders de kans op lidmaatschap het grootst is als hun kinderen tussen de 7 en de 12 zijn. Dat doet vermoeden dat ouders in hun lidmaatschap hun kinderen volgen: kinderen tussen de 7 en de 12 zijn de meest frequente groep bibliotheekgebruikers. Maar ook het tegenovergestelde kan het geval zijn: dat het bibliotheekgebruik het grootst is onder kinderen van ouders die naar de bibliotheek gaan. Op het onderwerp 'hernieuwde lidmaatschappen' (volwassenen die een tijd geen lid zijn geweest maar weer terugkeren als ze kinderen krijgen) komen we later in dit hoofdstuk terug.

Figuur 5.13

Afgelopen 4 weken boeken geleend door samenwonenden, naar ouderschap, bevolking vanaf 6 jaar, 1979-2003 (in procenten)

Etniciteit

Uit eerder onderzoek (Huysmans 2006b) is bekend dat het gebruik van de bibliotheek verschilt tussen allochtone en autochtone Nederlanders. Opmerkelijk is de stijging in het bibliotheeklidmaatschap en -gebruik onder Turkse en Marokkaanse Nederlanders sinds midden jaren negentig, terwijl het in alle andere groepen daalt (tabel 5.3). Gaapte er in 1995 nog een flinke kloof tussen het percentage ingeschreven gebruikers onder autochtonen en Turken/Marokkanen, in 2003 was dit verschil geheel verdwenen (maar vergelijk de nog wel bestaande verschillen in een ander onderzoek, tabel 5.3). Bovendien lag het percentage recente leners in dat jaar onder Turken en Marokkanen wat hoger dan onder autochtone Nederlanders, al is het verschil statistisch niet significant.

Om meer inzicht te geven in de verschillen tussen autochtonen en allochtone groepen maken we gebruik van het onderzoek naar de leefsituatie van allochtonen stedelingen (LAS) van SCP en CBS. Voor dit onderzoek zijn in 2004 en 2005 in de vijftig grootste gemeentes vier groepen allochtonen benaderd in de werkzame leeftijd (Marokkanen, Turken, Antillianen/Arubanen en Surinamers) en een referentiegroep van autochtonen (in elke groep ongeveer achthonderd respondenten). Er zijn onder meer vragen gesteld over vrije tijd, taakverdeling binnen het huishouden en het gebruik van voorzieningen, waaronder de bibliotheek.⁷

Tabel 5.3

Lidmaatschap van bibliotheken en recent lenen van boeken naar herkomst, 1995-2003
(in procenten)

	lidmaatschap			recent lenen van boeken		
	1995	1999	2003	1995	1999	2003
Turken en Marokkanen	27	33	38	21	25	27
Surinamers en Antillianen/Arubanen	34	37	33	28	24	18
overige allochtonen	41	37	35	30	25	24
autochtonen	43	42	38	33	32	25
allen	42	41	38	32	31	25

Bron: SCP (AVO'95-'03)

Tabel 5.4

Bibliotheekbezoek naar herkomst, bevolking van 50 grootste steden van 15 tot 65 jaar,
2004/2005 (in procenten)

	bibliotheekbezoek door bezoekers				
	afgelopen 12 maanden	een keer per week of vaker	eens per een of twee weken	eens per drie of vier weken	eens per maand of minder vaak
Turken	31	3	15	23	58
Marokkanen	34	8	20	15	57
Surinamers	30	6	9	17	67
Antillianen/ Arubanen	31	8	16	13	63
autochtonen	37	5	14	26	55

Bron: SCP (LAS'04/'05)

Aan de deelnemers van het onderzoek is gevraagd of en hoe vaak ze voor eigen gebruik naar de bibliotheek zijn geweest in de voorgaande twaalf maanden. Twee derde had dat niet gedaan, een derde een of meerdere keren. Van de bibliotheekbezoekers bezocht 60% de bibliotheek een keer per maand of minder vaak. 21% deed dit minstens eens per twee weken.

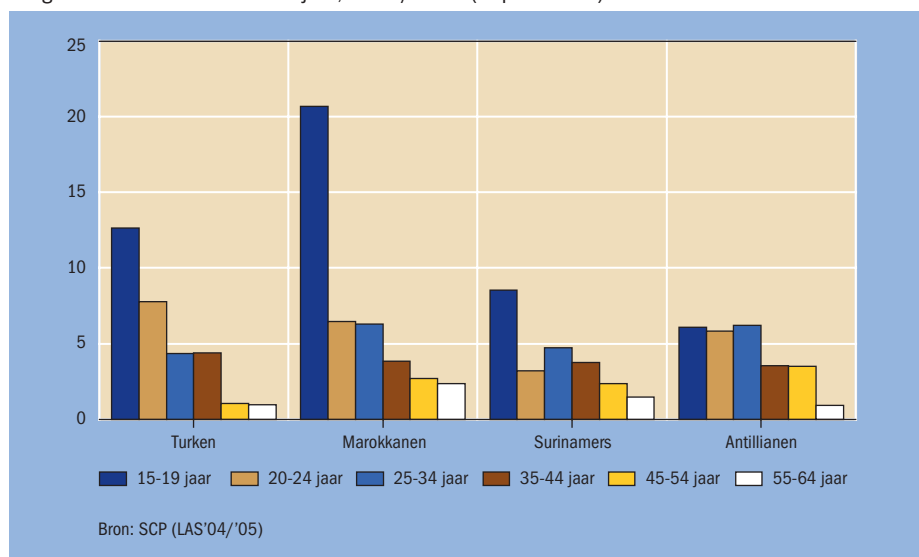
Van de verschillende herkomstgroepen waren de autochtonen en Marokkanen het vaakst op enig moment in de voorgaande twaalf maanden naar de bibliotheek geweest, en de Surinamers het minst vaak. Bij de regelmaat van bibliotheekbezoek komt een vergelijkbaar verschil naar voren: Marokkanen gaan het vaakst naar de bibliotheek (gemiddeld een keer per tweeënhalve week), Surinamers het minst vaak (gemiddeld een keer per vier weken). Bij sommige groepen is het verschil tussen mannen en vrouwen groter dan bij andere: bij Marokkanen gaan vrouwen nauwelijks

vaker naar de bibliotheek dan mannen, terwijl dat verschil bij Surinamers aanzienlijk is, net als bij de totale bevolking. Alleen onder Turken gaan mannen vaker naar de bibliotheek dan vrouwen.⁸

Uit het LAS-onderzoek komt ook naar voren dat allochtone jongeren vaker naar de bibliotheek gaan dan allochtone ouderen. Waar 62% van de 15-19-jarigen in de voorgaande twaalf maanden nog naar de bibliotheek was geweest, was dit bij de 55- tot 65-jarigen slechts 18%.

Figuur 5.14

Aantal bibliotheekbezoeken per jaar naar leeftijd en herkomst, allochtone inwoners van de 50 grote steden van 15 tot 65 jaar, 2004/2005 (in procenten)

Naar herkomst zijn er echter behoorlijke verschillen. Allochtonen vertonen duidelijk een ander patroon dan de totale stedelijke bevolking als het gaat om bibliotheekbezoek. Waar bij autochtone jongeren het bibliotheekgebruik laag ligt, en het in de middenleeftijd weer wat toeneemt, is het onder allochtonen andersom: onder hen, en met name onder Turkse en Marokkaanse jongeren, wordt de bibliotheek vaak bezocht onder de 25 jaar, maar boven die leeftijd zelden. Ongetwijfeld speelt leesvaardigheid, van de Nederlandse of de herkomststaal, een rol bij oudere Turken en (in iets mindere mate) Marokkanen. Dit probleem is echter voor Surinamers en Antillianen 'op leeftijd' veel minder groot (Turkenburg en Gijsberts 2007), terwijl ook onder hen het bibliotheekbezoek laag is. Van groter belang dan leesvaardigheid lijkt dus of men is opgegroeid in een 'leescultuur'.

Of Marokkaanse en Turkse kinderen onder de 15 jaar ook meer gebruik maken van de bibliotheek is met dit onderzoek niet in kaart te brengen. (Het zou interes-

sant zijn om te weten of er verschil is naar herkomst in het bibliotheekgebruik in de basisschoolleeftijd, waar het totale gebruik nog veel hoger ligt). Ook naar de reden waarom Turkse en Marokkaanse tieners de bibliotheek zo veel meer gebruiken dan autochtone tieners kan hier slechts worden gegist. Mogelijk hebben autochtone tieners vaker thuis toegang tot het internet,⁹ en is er voor hen daarom minder noodzaak om naar de bibliotheek te gaan. Mogelijk ook gebruiken allochtone tieners de bibliotheek vaker als een plek om te studeren. Allochtonen wonen gemiddeld in kleinere huizen, en zeker in Turkse en Marokkaanse huishoudens is het aantal vierkante meter per persoon aanzienlijk lager dan in autochtone huishoudens (Kullberg en Ras 2007). Dit kan een reden zijn waarom Turkse en Marokkaanse tieners vaker naar de bibliotheek komen. Wat wel duidelijk is, is dat deze groep de bibliotheek blijft gebruiken in een levensfase dat autochtone tieners massaal de bibliotheek de rug toekeren, en dat ze daarmee een interessante 'doelgroep' vormen. Met de verwachte verdere spreiding van Turkse en Marokkaanse allochtonen over de grotere steden buiten de G4 (zie hoofdstuk 3) is hun frequente bibliotheekgebruik juist voor bibliotheken in die grotere steden iets om specifiek op in te zetten.

Encyclopedie van kunst en cultuur

'Door zijn brede benadering van kunst en cultuur bekleedt de openbare basisbibliotheek een centrale positie binnen het plaatselijke culturele leven. Kunst en cultuur is wat mensen met elkaar verbindt, maar tegelijkertijd ook van elkaar onderscheidt. De openbare bibliotheek is van iedereen, en aldus ook een plaats waar de cultuuruitingen van mensen met een verschillende culturele achtergrond aan bod moeten kunnen komen. Via hun cultuuruitingen leren mensen elkaar kennen. Het aan elkaar laten zien van culturele prestaties leidt tot vreedzame confrontaties, wederzijds begrip en respect. De culturele functie van de basisbibliotheek strekt zich daarom ook uit over de niet-westerse cultuur'. (Richtlijn voor basisbibliotheken, p. 32)

De vormgeving van de culturele functie van de bibliotheek is in de regel tweeledig: door eigen aanbod en door samenwerking met culturele instellingen. In de samenwerking met musea, theaters en muziekpodia worden verbanden gelegd die tot wederzijdse verbreding van het bereik kunnen leiden, en die de bibliotheek in staat stellen het overige aanbod onder de aandacht te brengen bij groepen die daar niet noodzakelijk van op de hoogte waren. Ook in de bibliotheek worden activiteiten georganiseerd, van theatervoorstellingen tot exposities, die ruime gelegenheid bieden om de aandacht te vestigen op de collectie die aanwezig is rondom een bepaald thema.

In Noord-Brabant krijgen mensen op vertoon van hun bibliotheekpas korting bij culturele activiteiten zoals voorstellingen, tentoonstellingen en dagtochten. Dit project wordt uitgevoerd door de provinciale serviceorganisatie Cubiss, in samenwerking met Uit in Brabant en de provincie, en in opdracht van de Noord-Brabantse bibliotheekdirecteuren. Voor culturele instellingen is het een goede manier om hun aanbod onder de aandacht te brengen van de honderdduizenden bibliotheekleden in Noord-Brabant.

Resumé

Uitgesplitst naar een aantal kenmerken blijkt dat bibliotheekgebruik niet onder alle groepen even hard afneemt, en ook dat de daling onder sommige groepen al langer duurt dan onder andere groepen:

- de daling van lidmaatschap en lenen is sterker onder mannen dan onder vrouwen;
- de daling in het lenen zette al in 1983 in bij tieners (12-19 jaar) en jongvolwassenen, bij andere groepen begon deze later (1991/1995);
- de teruggang is sterker onder de hoogst opgeleiden; onder laag opgeleiden is hij minder sterk, maar hun gebruik ligt nog steeds op een lager niveau; het verschil tussen opleidingsniveaus wordt daarmee kleiner;
- er is sprake van een dalend gebruik in alle drie de inkomensgroepen, maar deze is sterker naarmate het inkomen hoger wordt (vgl. opleiding);
- in grote steden, middelgrote en kleinere gemeenten daalt het bibliotheekgebruik ongeveer even sterk;
- Turkse en Marokkaanse Nederlanders onttrekken zich als enige groep aan de dalende trend. Onder hen zijn lidmaatschap en recent gebruik toegenomen, hetgeen voor een deel te maken heeft met de leeftijdsopbouw van deze groepen (jonger) in vergelijking met die van autochtonen;
- Turkse en Marokkaanse Nederlanders vertonen ook een andere ontwikkeling van bibliotheekgebruik naar leeftijd: in afwijking van de autochtone bevolking is onder hen bibliotheekgebruik hoog onder tieners en bijna afwezig onder ouderen. Hier spelen onder ouderen problemen met de taal en het niet zijn opgegroeid in een ‘leescultuur’ een rol.

5.3 Verklarende factoren

De ontwikkelingen in het bibliotheekgebruik van bevolkingsgroepen hebben een aantal zaken aan het licht gebracht. Op de eerste plaats geeft het te denken dat op maar één groep na, Turkse en Marokkaanse Nederlanders, lidmaatschap en gebruik van de bibliotheek over de gehele linie dalen. Dit lijkt erop te wijzen dat er factoren aan het werk zijn – de digitalisering van media en informatie is een voor de hand liggende kandidaat – die de gehele bevolking ‘raken’. Wat hiervoor spreekt is bijvoorbeeld de sterkere daling onder groepen die als eerste de digitale media omarmden: de hoger opgeleiden en hogere inkomensgroepen, jongeren en jongvolwassenen.

Tegen digitalisering als enige verklarende factor spreekt dat de daling voor veel groepen al ruim voor 1995 inzette. Onder jongeren en jongvolwassenen daalt de bibliotheek al sinds 1983 in populariteit, terwijl het internet pas in de tweede helft van de jaren negentig een ‘thuismedium’ werd (en dan nog met beperkte transmissiecapaciteit via de telefoonlijn met modem). Ook de stijgende cijfers bij Turkse en Marokkaanse Nederlanders – die ook steeds meer online zijn – spreekt dit tegen. Andere diagnoses spreken over een al langer aan de gang zijnde ‘ontlezing’ (Knulst en Kraaykamp 1996) die onder meer verband houdt met de opkomst van televisie als vrijetijdsmedium en de gedaalde hoeveelheid vrije tijd in sommige bevolkingsseg-

menten, met name de middelste leeftijdsgroepen (zie daarvoor Breedveld et al. 2006 en www.tijdbesteding.nl).

Kortom: het is te eenvoudig om uit te gaan van een enkele verklarende factor achter de dalende populariteit van de bibliotheek. In deze paragraaf behandelen we meerdere elkaar mogelijk aanvullende verklaringen. Een aantal betreft specifiek de bibliotheeksector (invoering van het leenrecht, invoering lidmaatschapsgeld voor jongeren), andere strekken zich uit over het hele mediaveld. We geven steeds aan of ze met onderzoek onderbouwd zijn, of we doen een uitspraak over de plausibiliteit van de verklaring – waar onderzoek ontbreekt.

Generatiegewijze ‘ontlening’ en ‘ontlezing’

Als ‘ontlezing’ – het minder vaak en intensief gebruiken van gedrukte media¹⁰ als dragers van informatie en cultuur – bestaat, dan is het niet meer dan logisch dat dit de bibliotheken raakt. Maar of ontlezing inderdaad plaatsvindt, is omstreken. Boekverkopers en uitgevers wijzen terecht op stijgende aantallen gepubliceerde titels en verkoopcijfers in recente jaren. Onderzoekers (onder wie ook de auteurs van deze studie) brengen hier tegenin dat publiceren en verkopen niet gelijk staat aan feitelijk lezen. Cijfers uit zowel het AVO als het TBO, geproduceerd met verschillende meetmethoden en vraagstellingen, laten zien dat het lezen van gedrukte media, met name kranten, al sinds midden jaren zeventig en mogelijk langer met een tanende populariteit kampt (vgl. Knulst en Kraaykamp 1996; Huysmans et al. 2004; Huysmans 2007; www.tijdbesteding.nl).¹¹

In hoofdstuk 6 gaan we op deze ontwikkeling nader in. Wat voor de discussie hier van belang is, is dat het onderzoek aantoonde dat jongere generaties op een lager niveau van leesfrequentie en leestijd instappen dan oudere generaties en bij het ouder worden ook niet meer gaan lezen. Er lijkt daarmee sprake te zijn van een ‘generatiegewijze ontlezing’. We onderzoeken hier of er voor ‘ontlening’ van een vergelijkbaar generatie-effect sprake is.

Voor een dieper inzicht in generatieverschillen gebruiken we hier geboortecohorten, ingedeeld in groepen van telkens acht geboortejaren. Hetzelfde doen we met leeftijd: we groeperen telkens leeftijdsgroepen van acht jaar. Dit sluit aan bij de intervallen tussen de meetjaren, wat ons in staat stelt het lenen van bibliotheekboeken van opeenvolgende generaties te vergelijken naar leeftijd. We lichten dit toe aan de hand van de omkaderde cijfers in tabel 5.5. We zien dat van het geboortecohort 1942-1949, toen het tussen de 30 en 37 jaar oud was (in 1979), 30% in de afgelopen vier weken in de bibliotheek een boek had geleend om zelf te lezen. Volgen we het horizontale kader, dan zien we dat acht jaar later op de leeftijd 38-45 jaar (in 1987 dus) die deelname marginaal was gestegen tot 32%. Weer acht jaar later lag het deelnameniveau weer wat lager op 24%, om ten slotte (in 2003) op 54-61-jarige leeftijd op 20% uit te komen. Dit cohort volgt met andere woorden in grote lijnen het patroon dat voor de bevolking als geheel wordt gevonden (zie figuur 5.8).

Lezen we tabel 5.5 in verticale richting, dan krijgen we een indruk van de verschillen in bibliotheekgebruik voor opeenvolgende cohorten op dezelfde leeftijd (lees: in

ongeveer dezelfde levensfase). Beginnend bij dezelfde 30% voor het cohort 1942-1949 op 30-37-jarige leeftijd zien we dat van het daaropvolgende cohort 1950-1957 acht jaar later, toen het dezelfde leeftijdscategorie had bereikt, 31% een boek had geleend in de voorgaande vier weken. Weer acht jaar later was dat voor het daaropvolgende cohort 27%, en bij de laatste meting, toen het geboortecohort van 1966-1973 tussen de 30 en 37 jaar was, was dat gedaald tot 17%. Er is een vergelijkbaar beeld voor lidmaatschap.

Tabel 5.5

In afgelopen vier weken een boek geleend, naar leeftijd en geboortecohort, bevolking van 6-85 jaar, 1979-2003 (in procenten)

	6-13 jr	14-21 jr	22-29 jr	30-37 jr	38-45 jr	46-53 jr	54-61 jr	62-69 jr	70-77 jr	78-85 jr
t/m 1917								19	20	18
1918-1925							19	24	24	21
1926-1933						20	22	23	20	
1934-1941					26	23	22	21		
1942-1949				30	32	24	20			
1950-1957			27	31	33	25				
1958-1965		48	28	27	25					
1966-1973	71	54	21	17						
1974-1981	71	46	15							
1982 en later	69	40								

Bron: SCP (AVO'79-'03)

Het is duidelijk zichtbaar dat de jongste cohorten starten (op 6-13-jarige leeftijd) op een hoog niveau van gebruik. Mensen die na de invoering van de bibliotheekwet in 1975 de schoolgaande leeftijd hadden gingen in hun jeugd veel naar de bibliotheek. Maar de leengewoonte beklijft niet. In 2003 had van de groep mensen geboren tussen 1966 en 1973 (toen tussen de 30 en 37 jaar oud) 17% in de voorgaande vier weken een boek geleend, minder dan alle cohorten vóór hen op dezelfde leeftijd. In 1979 was dat voor dat cohort nog 71%, een terugloop die alleen overtroffen wordt door het cohort dat na hen komt, waar in 16 jaar tijd het betreffende percentage van 71 naar 15 is teruggelopen.

Er is bij alle cohorten een teruggang in bibliotheekgebruik zichtbaar, maar deze is bij de oudere cohorten, die nooit in groten getale gebruik hebben gemaakt van de bibliotheek, minder dramatisch dan bij de jongeren. Ook maken de cijfers duidelijk dat er voor geen enkel cohort een opleving te bespeuren is. De assumptie dat mensen weer lid worden van de bibliotheek als ze zelf kinderen krijgen wordt door deze cijfers tegengesproken (zie ook figuur 5.8). Mocht het optreden, dan is de terugloop van bibliotheekgebruik onder cohortgenoten zonder kinderen kennelijk zo groot, dat het niet zichtbaar wordt.

In diezelfde figuur 5.8 leek het ook alsof bibliotheekgebruik na het veertigste jaar redelijk constant was. Naarmate cohorten ouder worden, neemt echter bij allemaal het bibliotheekgebruik af. Dit betekent dat bibliotheekgebruik dus eigenlijk afneemt naarmate de jaren vorderen, maar dat de ouder wordende bevolking deze afname compenseert: het aandeel van ouderen dat naar de bibliotheek gaat daalt minder snel dan het aandeel jongeren, en doordat er op de totale bevolking relatief meer ouderen zijn blijft het netto gebruik redelijk constant. Gezien de voorspellingen over de samenstelling van de bevolking is te verwachten dat ook als het aandeel ouderen dat de bibliotheek gebruikt afneemt, de groei van deze groep in absolute aantallen een dergelijke afname nog wel enige tijd zal compenseren.

Podium voor ontmoeting en debat

‘Of het nu gaat om een gewichtig thema als integratie, sociale samenhang en burgerzin, of om een zeer menselijke behoefte aan contact, we kunnen niet zonder een plaats waar ontmoetingen tussen mensen en culturen kunnen plaatsvinden. Het maakt onderdeel uit van het wezen van de openbare bibliotheek om zo'n ontmoetingsplek te bieden. De maatschappelijke functie van bibliotheken omvat alle activiteiten die zijn gericht op het leggen van contact tussen individuen en tussen groepen. Het simpele feit dat bibliotheken openbare gebouwen zijn, creëert legio mogelijkheden voor zulke ontmoetingen, die door het inrichten van een leeszaal, of een leescafé met goede voorzieningen zoals een koffiehoeke, kunnen worden benut. De bibliotheek kan letterlijk ruimte maken voor het maatschappelijk debat door discussieavonden te organiseren. De sociale cohesie wordt versterkt door het organiseren van activiteiten die zijn gericht op integratie en inburgering, of het opwaarderen van een buurt’. (Richtlijn voor basisbibliotheken, p. 40)

Deze functie van de bibliotheek voert terug op het vroegste, toen de nadruk veel meer lag op gezamenlijk lezen en bespreken van boeken. In moderne bibliotheken is steeds meer aandacht voor de sociale functie. Van de gelegenheid om in de bibliotheek kranten en tijdschriften te lezen, met een kopje koffie erbij, wordt zeker in de grote steden veel gebruik gemaakt. Daarnaast profileert de bibliotheek zich ook als plaats voor discussie, door het organiseren van lezingen en bijeenkomsten, waar vaak een link met andere functies ligt.

Ook in de context van integratie en emancipatie wordt veel gedaan. Zo is in Den Haag in het Laakkwartier Het heft in eigen handen georganiseerd, samen met Importante, een emancipatieorganisatie. Vrouwen uit het Laakkwartier, een relatief onzichtbare groep, zijn in dit project geholpen hun zelfvertrouwen en assertiviteit te verbeteren. Deelnemers waren enthousiast, en het project resulteerde erin dat verschillende van hen aan een studie, vrijwilligerswerk of een eigen bedrijf begonnen.

Concurrentie van boeken lezen door andere media en internet?

Een van de verklaringen, aangevoerd voor het teruglopende bibliotheekgebruik, is dat het boek toenemend concurrentie krijgt van andere media, vooral internet.

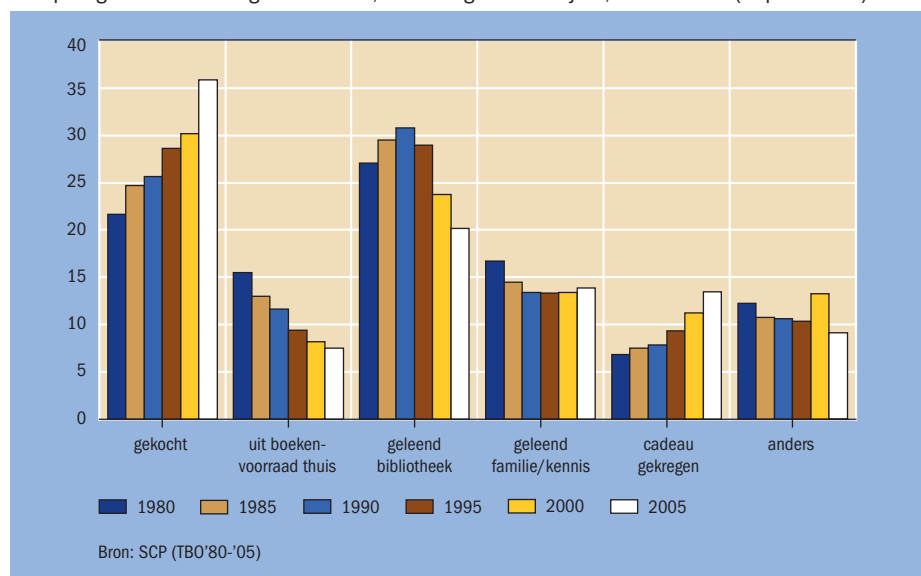
Uiteraard hangt dit samen met de vorige verklaring, maar het accent ligt anders. Dit onderwerp bespreken we in de hoofdstukken 6 en 7 uitvoerig. Hier volstaan we met observeren dat televisie en computer hun effect hebben gehad op lezen en informatiezoekgedrag, en daarmee op de bibliotheek. Deze effecten verschillen wel voor fictie en non-fictie, en zijn niet hetzelfde voor alle leeftijdsgroepen.

Meer kopen en schenken, minder lenen?

De daling in de uitleen van boeken wordt ook wel toegeschreven aan de toegenomen welvaart, waardoor mensen meer boeken zijn gaan kopen. Het laatst gelezen boek is inderdaad steeds vaker een gekocht of een gekregen boek, en komt steeds minder vaak uit de eigen boekenvoorraad of, sinds 1995, de bibliotheek (zie ook Hillebrink en Huysmans 2007b). De terugloop in het lezen valt daarom in de boekhandel minder op. De terugloop van de uitleencijfers in de bibliotheek wordt daarentegen versterkt: niet alleen lezen mensen minder, maar gelezen boeken worden bovendien minder vaak geleend.

Figuur 5.15

Oorsprong van het laatst gelezen boek, bevolking vanaf 12 jaar, 1980-2005 (in procenten)

Hierbij moet wel opgemerkt worden dat er, uitgesplitst naar opleidingsniveau, nog wel wat verschillen blijken te bestaan. Deze zijn echter niet eenduidig (tabel 5.6). Hoger opgeleiden kopen wel vaker zelf boeken dan middelbaar en lager opgeleiden, maar de stijging sinds 1980 is onder de hoger opgeleiden niet groter.

Tabel 5.6

Oorsprong laatst gelezen boek naar opleidingsniveau, bevolking vanaf 12 jaar (in procenten)

		1980	1985	1990	1995	2000	2005	2005 t.o.v. 1980 (in %)
laag	gekocht	20	22	22	23	23	28	40
	bibliotheek	26	25	27	28	22	19	-28
	cadeau	6	9	9	10	11	13	98
midden	gekocht	22	24	24	28	29	35	55
	bibliotheek	33	38	38	32	25	22	-33
	cadeau	6	6	6	9	11	14	144
hoog	gekocht	34	35	38	38	41	44	30
	bibliotheek	31	32	29	26	24	19	-39
	cadeau	6	4	8	9	11	14	117

Bron: SCP (TBO'80-'05)

Bij lager opgeleiden is de daling in de bibliotheek als oorsprong van het laatst gelezen boek het kleinst (28%), maar de toename in het kopen en cadeau krijgen van het laatste boek is het grootst bij de middelste groep.

Ontevredenheid met dienstverlening?

Een reden voor het afnemende gebruik van de bibliotheek kan ook liggen in een lage waardering van mensen voor de diensten of dienstverlening van de bibliotheek. Aan de hand van het onderzoek Kwaliteit van de Quartaire Sector (KQS) uit 2006 van het SCP is hier enig inzicht in te krijgen. Het onderzoek peilde de tevredenheid van burgers met door de overheid gefinancierde of in stand gehouden voorzieningen als zorg, onderwijs, wonen, justitie en politie, gemeentelijke dienstverlening, arbeid en ook de openbare bibliotheek.

De helft van de respondenten in dit onderzoek is in het afgelopen jaar wel eens in de bibliotheek geweest. Hen is gevraagd naar hun oordeel over verschillende aspecten van de dienstverlening van de bibliotheek die ze het meest bezoeken (tabel 5.7). Bibliotheekgebruikers zijn het meest te spreken over het personeel, en dan met name hun vriendelijkheid, en de bereikbaarheid van de bibliotheek. Minder positief is men over de openingstijden en de collectie. Deze resultaten ontlopen nauwelijks die van de klanttevredenheidsonderzoeken (KTO's) die in de branche worden uitgevoerd (zie www.bibliotheekonderzoek.nl; vergelijk ook Kasperkovitz 2006). Ook in die onderzoeken zijn bibliotheekgebruikers het meest te spreken over het personeel en minder over de openingstijden en de actualiteit van de collectie (VOB 2004). Een ander aspect dat onder deelnemers aan die onderzoeken op relatief beperkte waardering kan rekenen – waarschijnlijk omdat men er nooit aan heeft deelgenomen – is in het KQS-onderzoek niet opgenomen: de activiteiten die bibliotheken organiseren, en de informatievoorziening van bibliotheken hierover.

Tabel 5.7

Oordeel van bezoekers over aspecten van de openbare bibliotheekvoorziening, 2006 (in procenten)

	slecht / matig	goed	zeer goed / uitstekend
omvang van de collectie	19	62	20
beschikbaarheid van titels uit de collectie	22	63	15
kwaliteit van de boeken en de andere media (cd/dvd)	10	72	18
informatieverstrekking	8	70	23
deskundigheid van het personeel	9	66	25
vriendelijkheid van het personeel	10	60	31
bereikbaarheid	5	63	32
openingstijden	24	59	17
betalbaarheid (contributie, leengeld)	13	66	21
beschikbaarheid van internet in de bibliotheek	10	67	23
website van de bibliotheek	15	70	15
leestafel (inrichting, aantal kranten en tijdschriften)	9	63	27

Bron: SCP (KQS'06)

Er zijn kleine verschillen in het oordeel over de dienstverlening van de bibliotheek naar persoonlijke kenmerken. Vrouwen, die vaker en meer boeken lenen, zijn minder te spreken over de beschikbaarheid van titels. Lager opgeleiden (met gemiddeld een lager inkomen) beoordelen de betaalbaarheid vaker negatief. Oudere bibliotheekbezoekers zijn positiever dan jongere, met name over het personeel en de openingstijden. Ouders van kinderen onder de twaalf zijn minder positief over de bibliotheek, met name over de kwaliteit van de collectie en de openingstijden. In kleinere gemeentes is men minder te spreken over de collectie, met name de omvang daarvan, maar is het personeel kennelijk wel vriendelijker.

De respondenten in het KQS-onderzoek die de bibliotheek het afgelopen jaar niet bezocht hadden, is gevraagd wat daarvoor de belangrijkste reden was. Voor bijna de helft (39%) was dat dat ze zelf boeken kopen als ze willen lezen. 19% zei dat men het te druk had, en 17% had geen interesse in lezen. De prijs van de bibliotheek en de openingstijden weerhouden bijna niemand van een bezoek, ondanks dat gebruikers wel relatief negatief zijn over de openingstijden. Uit Brits onderzoek naar de rol van openingstijden kwam een vergelijkbaar verschil naar voren: hoewel er regelmatig grote ontevredenheid met openingstijden wordt gemeten, noemen niet-gebruikers die zelden als reden. Het weinige empirische onderzoek dat er naar gedaan is suggereert niettemin een negatief verband tussen beperktere openingstijden en aantallen uitleningen (Grindlay en Morris 2004b). Op plekken in Nederland waar de openingstijden zijn verruimd, worden vaak grotere bezoekersaantallen geboekt, al gaat die

verruiming veelal samen met een facelift van het betreffende filiaal en kan ook die voor de stijging verantwoordelijk zijn.

Mannen gaven iets vaker dan vrouwen als reden om niet naar de bibliotheek te gaan aan dat ze geen interesse in lezen hebben. Onder de 65 jaar koopt men liever boeken en heeft men het vaker te druk om naar de bibliotheek te gaan. Lager opgeleiden kopen minder vaak boeken, en hebben vaker geen interesse in lezen. Naar stedelijkheid zijn er geen noemenswaardige verschillen.

Voor zover er inzicht is in ontwikkelingen in de tevredenheid van bibliotheekgebruikers uit het KQS-onderzoek en de KTO's lijkt die redelijk stabiel te zijn. De tevredenheid met de bibliotheek die uit deze onderzoeken blijkt, verklaart niet waarom ledenaantallen en bibliotheekgebruik teruglopen. Een verklaring hiervoor kan liggen in de opzet van beide onderzoeken: het oordeel van mensen die de bibliotheek niet gebruiken komt er niet (KTO's) of beperkt (KQS) mee in beeld. Als de mensen die de bibliotheek gebruiken daarover goed te spreken zijn, zal de tevredenheid niet dalen, al gaat het om een steeds kleinere groep die dit antwoord geeft. De kleine groep die jaarlijks afhaakt is moeilijk in beeld te krijgen. Zeker bij het KTO, waar frequente bezoekers meestal een grotere kans hebben in het onderzoek aan het woord te komen, zou dit tot een vertekend beeld kunnen leiden. Grondig onderzoek naar het oordeel van niet-gebruikers en afhakers kan hier meer inzicht in bieden, maar dat is op het moment nog niet op landelijke schaal uitgevoerd.

Een andere, meer economisch getinte verklaring kan zijn dat het oordeel uiteindelijk minder bepalend is voor gebruik, maar dat het ervaren nut doorslaggevend is. Het is namelijk goed denkbaar dat mensen die de bibliotheek niet gebruiken er een even positief oordeel over hebben als mensen die dat wel doen, maar dat zij datgene wat de bibliotheek hen biedt elders eenvoudiger kunnen bemachtigen. Dat kan betekenen dat het aanbod van de bibliotheek (voor zover ze daarvan op de hoogte zijn) niet aansluit bij hun behoeftes, maar ook dat de restricties zodanig zijn dat een ander pad eenvoudiger is om bij hetzelfde doel te arriveren (zie hoofdstuk 7). Dat veel mensen aangeven de bibliotheek niet te gebruiken omdat ze hun boeken liever zelf kopen is hier een voorbeeld van. De leeservaring is uiteindelijk dezelfde, maar een gekocht boek kost minder moeite omdat het niet teruggebracht of verlengd hoeft te worden en men bij te laat terugbrengen geen boete oploopt. Het biedt daarnaast het voordeel dat het na lezen nog aanwezig is in huis voor eventueel herlezen en mooi staat in de boekenkast. Voor veel mensen lijkt dit tegen de hogere financiële kosten op te wegen.

Invoering leenrecht?

Het (bijna) gratis uitlenen van boeken is auteurs en uitgevers, die van de boekverkoop moeten leven, lang een doorn in het oog geweest. Hoezeer bibliotheken ook bijdroegen aan leesbevordering en daarmee aan de verkoopcijfers, het gevoel bleef bestaan dat er van oneerlijke concurrentie tussen bibliotheek en boekhandel sprake was. Na een lange discussie is daarom in 1995/1996 het leenrecht ingevoerd. Op elk

uitgeleend boek wordt een klein bedrag geheven dat aan de rechthebbenden wordt uitgekeerd.

Veel bibliotheken gingen deze kosten aan de klant doorberekenen door een financiële bijdrage per geleend boek te vragen. Misschien heeft dit bijgedragen aan de daling in de uitleencijfers. Leners die voordien een flinke stapel boeken mee naar huis namen om daar te selecteren wat men ging lezen, zouden deze selectie nu al zijn gaan maken vóór de gang naar de uitleenbalie. Hoe voor de hand liggend deze verklaring ook is, de cijfers uit figuur 5.4 staven haar niet. Als deze verklaring zou opgaan, zou men na 1995/1996 eerst een sterke daling hebben verwacht en daarna een consolidering van het aantal uitleningen. Nu zijn er voor de jaren 1996 en 1997 geen cijfers beschikbaar van het CBS, dus is er geen manier om zeker te weten of dat wel of niet gebeurd is. De ontwikkelingen van 1998 en verder suggereren echter een continue daling sinds midden jaren negentig, waarop de periode 1996 en 1997 geen uitzondering is geweest. Mogelijk heeft het effect de trend wel enigszins versterkt.

Invoering contributie jongeren?

Een verklaring voor het beperkte bibliotheekgebruik onder jongeren en jongvolwassenen, op jonge leeftijd grootschalige gebruikers van de bibliotheek, wordt wel gezocht in de tarifiering. Voor kinderen is bibliotheeklidmaatschap gratis, en vanaf het achttiende jaar moet er contributie betaald worden (in sommige bibliotheken vraagt men al eerder een gereduceerd tarief). Omdat die regelingen verschillen tussen bibliotheken is daar met de cijfers die thans beschikbaar zijn niet met enige zekerheid iets over te zeggen. Het is enerzijds aannemelijk dat kosten van lidmaatschap een rol spelen in het al dan niet lid worden, maar anderzijds zet de daling al rond het twaalfde jaar in, een leeftijd waarop bibliotheeklidmaatschap bijna overal nog gratis is. Zoals in hoofdstuk 6 duidelijk zal worden, lezen tieners vrij weinig en zijn ze veel op het internet te vinden. De toegevoegde waarde van de bibliotheek is voor hen daarom wellicht minder groot. Het hoge bibliotheekgebruik onder Turkse en Marokkaanse tieners is intrigerend in dit opzicht, en nader onderzoek daarnaar kan mogelijk bijdragen aan een beter inzicht in deze kwestie.

Minder subsidie?

In het eerste Koepelconvenant tussen rijk, provincies en gemeenten van eind 2001 kwamen de partijen overeen dat op het openbaar bibliotheekwerk tijdens de looptijd van de bibliotheekvernieuwing niet bezuinigd zou worden. Wanneer de landelijke cijfers van het CBS als maatstaf worden genomen, kan ook bezwaarlijk van een daling worden gesproken: van jaar tot jaar stijgen de subsidiebedragen voor het bibliotheekwerk (zie ook bijlage A). Dat laat onverlet dat er tussen gemeenten en provincies grote verschillen bestaan. In de *Monitor Bibliotheekvernieuwing 2005* is te lezen dat van 2004 tot 2005 in 29% van de responderende gemeenten de begrote uitgaven voor het bibliotheekwerk waren gedaald. In vijf van de twaalf provincies was dat eveneens het geval. In beide gevallen staat daar dus een meerderheid van gemeenten/provincies tegenover waarin de begrote uitgaven gelijk zijn gebleven of

gestegen (Kasperkovitz 2005). Waar wel is bezuinigd, heeft men personeel moeten ontslaan, op collectievernieuwing moeten bezuinigen, de openingstijden moeten terugbrengen en soms ook vestigingen moeten sluiten (in de landelijke cijfers is vanaf 2003 een bescheiden teruggang in het aantal vestigingen merkbaar; zie figuur 5.1). De daling in de gezamenlijke collecties (figuur 5.2) heeft hier mogelijk ook mee te maken, maar hoeft niet per se op bezuinigingen te duiden. Deze teruggang kan ook het gevolg zijn van rationeel collectiebeleid (het saneren en niet vervangen van incurante titels), en in de recente periode van schaalvergroting en fusies in bibliotheekland kan het ook het gevolg zijn van het samenvoegen en ‘ontdubbelen’ van collecties van voorheen aparte bibliotheekorganisaties.

Inspiratiebron van lezen en literatuur

‘Schrijven, lezen en spreken van dezelfde taal versterken de saamhorigheid. Door beheersing van vreemde talen zijn we in staat kennis te nemen van wat elders leeft en denkbeelden van anderen te toetsen aan eigen overtuigingen. Taal is bovendien het instrument van de literatuur en van de geesteswetenschappen.

Het vermogen kritisch te lezen, is de belangrijkste sleutel tot de verborgen schatten van de bibliotheek. Lezen is onmisbaar voor degenen die door het leggen van verbindingen tussen verschillende teksten hun nieuwsgierigheid willen bevredigen, of op zoek zijn naar nieuwe inzichten. Daarvoor bestaat geen betere omgeving dan een bibliotheek. Boeken en gedrukte informatie zijn de traditionele kernproducten van de bibliotheek. Daar kan geen enkele andere instituut tegenop’. (Richtlijn voor basisbibliotheken, p. 36)

Naast de collectie, uiteraard een belangrijke pijler van deze functie, ontwikkelt de bibliotheek ook veel gerichte dienstverlening rondom lezen en literatuur. Dit betreft vaak leesbevordering. Zo is er het makkelijklezenplein voor kinderen met een leeshandicap (en hun ouders en docenten), acties rond de boekenweek en het jaarlijkse Nederland Leest, waarin leden van de bibliotheken gratis een titel krijgen.

Een verrassend voorbeeld is het logeerkoffertje. Grootouders kunnen dit lenen in de bibliotheek als ze kleinkinderen te logeren krijgen. Het koffertje bevat prentenboeken, cd’s met liedjes, voorleesboeken en dat soort zaken. Het koffertje moet na twee of drie weken teruggebracht worden, maar bibliothecarissen stoppen er meestal ook nog wel wat verrassingen bij die men mag houden.

Daarnaast zegt bij subsidies de absolute hoogte van de bedragen niet zoveel. Allerlei prijsstijgingen moeten eerst verdisconteerd zijn. Zo kan de prijs van boeken zijn gestegen, evenals de prijs van arbeid (generieke loonsverhogingen in de CAO), en niet te vergeten de kosten van huisvesting – de centrale vestigingen in steden zitten vaak op A-lokaties, die de laatste jaren duurder zijn geworden. Nader onderzoek naar

gestegen kosten van huisvesting, arbeid en collectievorming is nodig om met grotere zekerheid te kunnen zeggen of de subsidies de afgelopen jaren gelijke tred hebben gehouden met de gestegen kosten. Duidelijk is wel dat die kosten niet zijn gedaald. In gemeenten waar de subsidies zijn bevroren of zelfs afgenomen lijkt het dus wel zeker dat de kwaliteit van de dienstverlening een veer heeft moeten laten.

Resumé

Een aantal mogelijke verklaringen voor het afgenomen bibliotheekgebruik in de laatste decennia is de revue gepasseerd. Opgesomd kunnen we hierover het volgende zeggen:

- er is onmiskenbaar een generatiegewijze terugloop in lezen en lenen. Dit duidt op concurrentie voor gedrukte media van andere media, in het bijzonder internet – al betreft dit bij boeken alleen het non-fictiesegment. Ook is er concurrentie voor de bibliotheek doordat mensen meer boeken kopen en schenken, en minder lenen; het is onzeker of de terugloop in subsidies in sommige gemeenten een rol speelt bij de afname in bibliotheekgebruik;
- de daling in lenen en lidmaatschap kan niet worden toegeschreven aan een toegenomen ontevredenheid met de dienstverlening. Gebruikers zijn wel tevreden; zij die niet meer komen, kiezen voor alternatieve manieren, maar hebben op zichzelf een positief beeld van de bibliotheek;
- de invoering van leenrecht in 1995/1996 heeft niet geresulteerd in een hardere terugloop in bibliotheekgebruik in die periode.

5.4 Conclusies

Bibliotheekgebruik loopt terug in alle meetbare vormen: lidmaatschappen, bezoek, lenen en het aantal boeken dat er geleend wordt nemen allemaal af sinds de jaren negentig. Dit ondanks een toename in de mediabudgetten van bibliotheken, een min of meer stabiel aantal vestigingen en een collectie die veel minder hard krimpt dan de uitleningen ervan. Ook het computergebruik in de bibliotheek vertoont een dalende lijn doordat steeds meer huishoudens over een computer en (breedband)-internetaansluiting beschikken.

Deze daling is sterker onder bepaalde groepen. Zo verliest de bibliotheek sneller terrein onder mannen, werkenden en hoger opgeleiden. Onder ouderen, lager opgeleiden en vrouwen is ook sprake van een afname, maar die is minder sterk. Alleen Turkse en Marokkaanse Nederlanders vertonen een tegengestelde trend. Niet alleen neemt het bibliotheekgebruik onder hen toe, ook is het onder tieners en jongvolwassenen opvallend hoog.

Op basis van de analyses zijn bij een aantal verklaringen voor de teruggang vraagtekens te zetten. De invoering van het leenrecht rond 1996 en de gedeeltelijke doorberekening daarvan in de leentarieven (een bijdrage per geleend boek) zal niet bevorderlijk zijn geweest voor de uitleen, maar er is geen duidelijk 'extra effect' waarneembaar. Ook het vermoeden dat een tanende tevredenheid met de biblio-

theek de daling van het gebruik verklaart, is niet met de cijfers in overeenstemming te brengen. Een toename in het kopen en cadeau krijgen van boeken (preciezer: het laatst gelezen boek) vertoont wel een duidelijke stijging die ten koste gaat van het lenen van boeken in de bibliotheek. Ook blijkt er generatiegewijs sprake te zijn van ‘ontlening’. Jongere generaties, die zijn opgegroeid met een omvangrijker bibliotheek dan generaties voor hen, gaan op jonge leeftijd vaker naar de bibliotheek, maar onder hen loopt het gebruik van de bibliotheek harder terug als ze volwassen worden, en zij gaan op volwassen leeftijd minder vaak naar de bibliotheek dan ouderen. Van een zogenaamd ‘terugkeereffect’, volwassenen die weer lid zouden worden van de bibliotheek als ze zelf kinderen krijgen, is in een analyse op het niveau van geboortecohort niets terug te vinden.

In het volgende hoofdstuk buigen we ons over het veranderende mediagebruik en informatiezoekgedrag van Nederlanders, als context voor de gevonden ontwikkelingen in bibliotheekgebruik in dit hoofdstuk. Deze analyses zullen helpen om in hoofdstuk 7 zichtbaar te maken in welke mate, en op welke wijze, de bibliotheek de dalende lijnen wellicht kan ombuigen.

Noten

- 1 Van de jaren 1996 t/m 1998 zijn geen cijfers online beschikbaar op StatLine. De cijfers uit 1998 zijn uit CBS-publicaties toegevoegd.
- 2 Een nadeel van het Tijdsbestedingsonderzoek is dat het zich richt op één concrete week. Uit klanttevredenheidsonderzoek blijkt dat maar 27% van de bezoekers de bibliotheek wekelijks bezoekt, terwijl 58% een keer in de twee of drie weken naar de bibliotheek gaat. Een deel van het regelmatige bibliotheekbezoek blijft dus buiten beeld. De klanttevredenheidsonderzoeken van de branche leiden echter door hun opzet tot een oververtegenwoordiging van regelmatige bezoekers.
- 3 Ook omdat niet te achterhalen is of deze niet-leden misschien op andermans pas toch materialen komen lenen.
- 4 Met uitzondering van 1975, toen het om vrij kleine aantallen respondenten ging.
- 5 Dit is gedaan om per leeftijd meer respondenten te hebben, en het is geoorloofd omdat de variatie tussen onderlinge jaren niet groot is.
- 6 Laag is tot 14.000 euro per jaar, hoog 35.000 of meer, gecorrigeerd voor inflatie, prijsniveau 2003.
- 7 De vijf groepen allochtonen zijn in ongeveer gelijke mate aanwezig in het onderzoek: 23% Turken, 22% Marokkanen, 19% Surinamers, 20% Antillianen en Arubanen en 16% autochtonen (na weging). De allochtonen zijn voornamelijk van de eerste generatie: 64% van de 4096 respondenten is niet in Nederland geboren. De respondenten bestaan uit evenveel mannen als vrouwen. Het onderzoek richtte zich alleen op mensen tussen de 15 en de 65 jaar. Ongeveer een kwart van de mensen in het onderzoek is jonger dan 25 jaar, en min of meer even grote groepen zijn tussen de 25 en 34, en tussen de 35 en 44. 12% van de respondenten is werkzoekend, en evenveel van zijn huisvrouw, 14% is scholier of student. De werkenden (49%) werken voornamelijk op lager en middelbaar niveau: 34 en 32% respectievelijk. 55% woont samen met een partner, al dan niet getrouwd, en 46% woont in een gezin met kinderen. 19% woont bij ouders, of andere familie. Autochtonen in het onderzoek zijn hoger opgeleid, zeker als huidige scholieren/studenten buiten beschouwing worden gelaten (zie de inhaalslag in opleidingsniveau onder allochtonen, hoofdstuk 3). Turken en Marokkanen hebben vaak alleen basisonderwijs (of geen diploma), Surinamers en antillianen hebben minder vaak dan autochtonen een hbo- of wo-opleiding en zitten meer in het middensegment.
- 8 In een Europees onderzoek bleek Turkije ook het enige land te zijn waarin mannen vaker naar de bibliotheek gaan dan vrouwen; zie het intermezzohoofdstuk met de internationale vergelijking.
- 9 In Turkse en Marokkaanse huishoudens komen computers en internetaansluitingen minder vaak voor dan in autochtone en Surinaamse en Antilliaanse huishoudens (AVO).
- 10 Deze definitie beperkt lezen dus tot het lezen van gedrukte media. Beeldschermen lezen blijft buiten beschouwing.
- 11 Een van de bezwaren tegen de meting van aan lezen bestede tijd in het Tijdsbestedingsonderzoek is dat die meting slechts een week in oktober betreft. De vakantietijd, waarin meer gelezen wordt, blijft buiten beeld, wat een onderschatting geeft van de feitelijke leestijd. Eerste, voorlopige analyses op het Tijdsbestedingsonderzoek van 2006, waarin door het hele kalenderjaar is gemeten, laten zien dat er in de vakantiemaanden juli en augustus inderdaad meer gelezen wordt dan in andere maanden (hoewel het leesniveau in de wintermaanden januari en februari nog hoger ligt). De analyses laten echter ook zien dat de maand oktober een goede benadering geeft van het gemiddelde leesniveau over alle twaalf maanden tezamen. Dit neemt het bezwaar tegen de oktobermeting in het oude Tijdsbestedingsonderzoek (t/m 2005) weg.

Intermezzo: de bibliotheek in het buitenland

Hoe uniek zijn de ontwikkelingen in bibliotheekgebruik in Nederland eigenlijk? Maken bibliotheken in andere landen vergelijkbare ontwikkelingen door, en zo ja, hoe gaan zij daar mee om? Misschien kunnen de ervaringen uit andere landen ter inspiratie dienen.

Doordat ook op Europees niveau bibliotheekstatistieken beschikbaar zijn, kunnen we zien hoe het Nederlandse bibliotheekbezoek zich verhoudt tot dat van onze burens. Figuur I.1 toont het percentage van de ondervraagde bevolking in 31 Europese landen dat aangaf in de voorgaande twaalf maanden naar de openbare bibliotheek te zijn geweest. Voor Nederland lijkt het percentage aan de hoge kant (60%), afgaande op wat we weten over lidmaatschappen en leenpercentages (zie hoofdstuk 5). Het is echter aannemelijk dat de factor (al is onbekend welke) die in Nederland zorgde voor een oververtegenwoordiging van bibliotheekbezoekers in het onderzoek, ook in andere landen heeft meegespeeld.

Bewoners van de Scandinavische landen gaan het vaakst naar de bibliotheek. Naarmate men zuidelijker en oostelijker in Europa komt, neemt het bibliotheekbezoek gemiddeld af (zie ook Huysmans 2006a). De voormalige Oostbloklanden vertonen geen vergelijkbaar patroon (het is de vraag of ze dat ooit wel deden), en zelfs tussen landen die tot voor kort onderdeel uitmaakten van een groter geheel bestaan soms grote verschillen, zoals tussen de Baltische staten, of Slovenië en Kroatië.

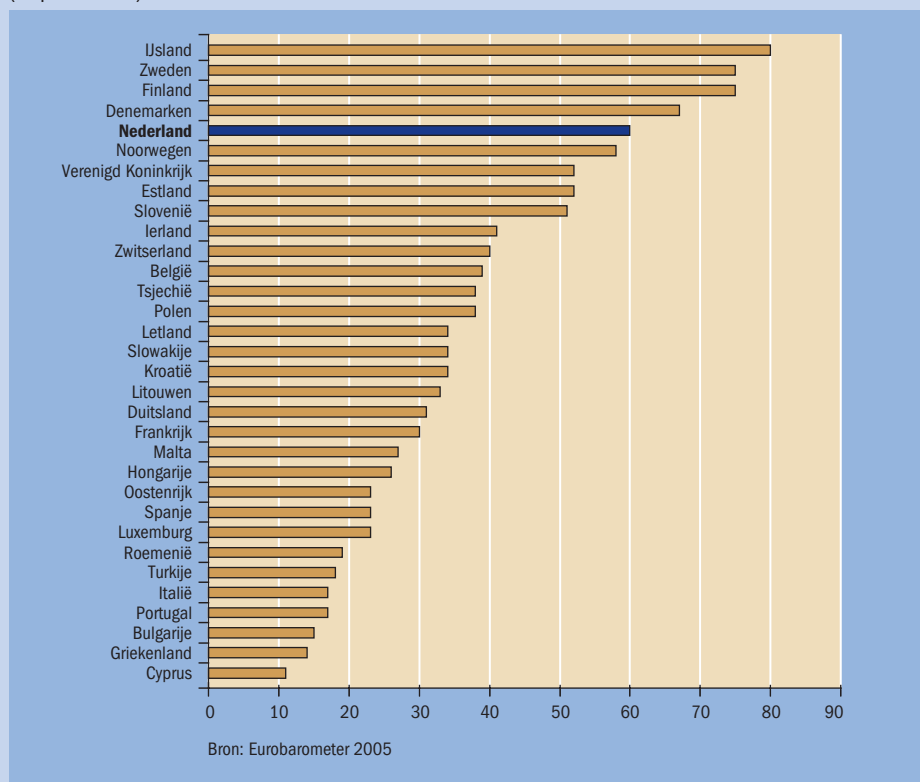
In heel Europa gaan vrouwen vaker naar de bibliotheek dan mannen¹, met uitzondering van Turkije. In Nederland blijken Turkse mannen ook vaker dan Turkse vrouwen naar de bibliotheek te gaan, en daarin op dezelfde wijze af te wijken van andere herkomstgroeperingen (zie § 5.2).

In bijna alle landen daalt het bibliotheekbezoek met de jaren. In de Scandinavische landen is dit effect het beperktst. Zo was in Zweden bijvoorbeeld nog 74% van de mensen boven de 55 naar de bibliotheek geweest, vergeleken met 81% van de Zweden tussen de 15 en 24. Alleen in het Verenigd Koninkrijk is een lichte opleving in bibliotheekbezoek tussen de 40 en 54 zoals die ook in Nederland bestaat.

In alle landen bezoeken plattelandbewoners de bibliotheek minder vaak, met uitzondering van het Verenigd Koninkrijk en IJsland, waar maar liefst 98% van de respondenten op het platteland naar de bibliotheek was geweest. Over de bijzondere kracht van de plattelandsbibliotheken in deze landen is helaas geen informatie beschikbaar. Verschil tussen middelgrote en grote steden is minder universeel, maar in de meeste landen gaan bewoners van de grote steden het meest naar de bibliotheek.

Figuur I.1

Bibliotheekbezoek in de afgelopen 12 maanden in 31 Europese landen, bevolking vanaf 15 jaar (in procenten)

Van een aantal landen zijn statistische gegevens bekend over bibliotheekgebruik. Het zal niet verrassen dat die landen vooral in de bovenste laag van figuur I.1 te vinden zijn. Het vergelijken van trends is lastig omdat het openbaar bibliotheekwerk in landen zeer verschillend georganiseerd is en aan uiteenlopende nationale ontwikkelingen onderhevig is.

In tabel I.1 zijn de beschikbare cijfers van een aantal landen onder elkaar gezet. Waar we ons door de beschikbaarheid van cijfers voor het in kaart brengen van het bibliotheekgebruik in Nederland al sterk moeten beperken tot uitleencijfers, geldt dat nog sterker voor een internationale vergelijking. Ook is bij vergelijking tussen landen uiteraard de nodige voorzichtigheid geboden vanwege de verschillende manier van meten.

Het eerste dat opvalt aan de cijfers is de grote variatie tussen landen. De gemiddelde Australiër ging in 2003 vijf keer per jaar naar de bibliotheek, de Finnen bijna dertien keer. In 2000 leenden Amerikanen gemiddeld ruim zes materialen per jaar, Nieuw-Zeelanders en Denen ruim twee keer zoveel. Ook in de omvang van de collectie in

verhouding tot de omvang van de bevolking zijn er substantiële verschillen. Het Verenigd Koninkrijk had in 2000 nog geen twee materialen per inwoner, Finland vier keer zoveel. Het verband tussen uitleningen en omvang van de collectie is duidelijk niet een op een: in Denemarken is de collectie per hoofd van de bevolking aanzienlijk groter dan in Nieuw-Zeeland, maar liggen de uitleningen op een vergelijkbaar niveau.

Nadere bestudering maakt duidelijk dat Finland in alle opzichten en alle jaren het hoogste scoort in deze vergelijking. Ook de digitale bibliotheek lijkt in Finland succesvol: in 2006 waren er ruim 50 miljoen webbezoeken aan de bibliotheek, bijna het dubbele van 2001, en meer dan 10 bezoeken per inwoner per jaar. Ook in een bredere vergelijking van bibliotheekstatistieken werd Finland al voorgesteld als land met de beste bibliotheken (Libecon 2004).² Nederland stond daarin op een gedeelte tiende plaats. Scandinavische landen scoren in de meeste gevallen hoger, Angelsaksische landen vaak aanzienlijk lager, met Nieuw-Zeeland als opvallende uitzondering wat uitleencijfers betreft.

De trends zijn niet universeel. Een aantal landen kent redelijk stabiele uitleencijfers. In Finland en Denemarken komt dat doordat de daling van de uitleningen van non-fictieboeken ongeveer even groot is als de toename in de uitleningen van andere materiaalsoorten. In Finland bleef sinds 2001 het aantal uitleningen fictie voor zowel kinderen als volwassenen min of meer stabiel, maar liepen de uitleningen non-fictie in een periode van vijf jaar terug met 8% voor de volwassenen en 14% voor de kinderen. De uitlening van andere materialen steeg echter dermate dat de daling in absolute aantallen bijna geheel gecompenseerd is. Ook in Denemarken en Zweden is de uitlening van andere mediasoorten de laatste jaren sterk toegenomen. In Zweden bestaat de collectie voor 93% uit boeken, en in relatie tot de omvang van de collectie worden audiovisuele media veel vaker uitgeleend. Werd een boek gemiddeld in 2006 1,4 keer uitgeleend, voor de audiovisuele materialen was dat 3,7 keer. De totale uitleningen lopen in Zweden echter wel gestaag terug, en Zweden houdt in dit opzicht al enkele jaren bijna gelijke tred met Nederland.

De grootste daling in uitleningen is zichtbaar in Engeland. Hoewel er van de laatste jaren nog geen cijfers beschikbaar zijn is de daling tot 2000 sterk, en zijn er geen signalen van een omslag van deze trend. Diverse auteurs (Moore 2003; Goulding 2006: 16-18) voeren deze daling terug op de sterke bezuinigingen op de Britse bibliotheeksector sinds de jaren tachtig, en wijzen op de vertraging die er optreedt: bezuinigingen vertonen pas na een paar jaar effect op uitleningen en bezoeken, en houden lang aan.

De Verenigde Staten is het enige land waar de bibliotheek in de lift lijkt te zitten: zowel de uitleningen als de bezoeken nemen al jaren toe. Er is nog geen verklaring voor het verschil met de andere landen waarover we cijfers hebben. Het ontbreken van gedetailleerdere cijfers of andere achtergrondinformatie bemoeilijkt een analyse van dit verschil. Wel is bekend dat de aan lezen bestede tijd ook in de VS terugloopt (National Endowment for the Arts 2007), wat de duiding van deze trend niet eenvoudiger maakt. Of de collectie in Amerikaanse bibliotheken navenant is gegroeid

is onbekend. Daar er in de omvang van de collectie een duidelijk verschil is tussen Scandinavische en Angelsaksische landen zal de Amerikaanse collectie vermoedelijk niet de grootste zijn. Nederland kan zich qua omvang van de collectie overigens tot de Angelsaksische groep rekenen.

In Vlaanderen is in 2004 een groot gebruikersonderzoek uitgevoerd (Glorieux et al. 2006). Trendgegevens zijn niet beschikbaar, maar het onderzoek geeft wel een gedetailleerd beeld van bibliotheekgebruik in Vlaanderen, dat in sommige opzichten verrassend afwijkt van dat in Nederland. Het onderzoek is uitgevoerd onder een steekproef van actieve, volwassen leden, die alleen een vragenlijst in handen kregen als ze zich in de onderzoeksperiode toevallig in de bibliotheek meldden. Onder hen bevonden zich relatief weinig ouderen. Alle leeftijdsgroepen onder de zestig waren onder de bibliotheekgebruikers oververtegenwoordigd ten opzichte van de Vlaamse bevolking. Ook onder werkenden was het bibliotheekgebruik hoger dan gemiddeld. Net als in Nederland lag het bibliotheekgebruik hoger onder hoger opgeleiden en vrouwen.³

De ontwikkelingen in bibliotheekgebruik in Nederland zijn in vergelijking met andere landen uiteraard uniek, omdat bibliotheeksectoren per definitie onderhevig zijn aan nationaal beleid. Er is echter een aantal ontwikkelingen die de landsgrenzen wel overstijgen, zoals de opkomst van het internet en de toegenomen individualisering. Internationaal vergelijkend bibliotheekonderzoek staat echter nog in de kinderschoenen, en als gevolg daarvan is er weinig bekend over mogelijke oorzaken voor gevonden verschillen.

De collectie van Nederlandse bibliotheken blijkt relatief klein, maar met de uitleningen daarvan zit Nederland in de middenmoot. De gestage daling van uitleningen is niet in alle landen terug te vinden. In Engeland vindt die al veel langer plaats, en is de terugloop ook veel groter. Maar veel landen kennen door een verschuiving in de soort uitgeleende materialen netto een redelijke stabiliteit in uitleningen, soms zelfs een stijging. Zo blijkt in Scandinavische landen een afname in de uitleen van boeken gecompenseerd te worden door een stijging in de uitleen van andere materialen. Waarom dat in die landen wel heeft plaatsgevonden en in Nederland nauwelijks, is onduidelijk. De afname in uitleningen blijkt in ieder geval niet zo onvermijdelijk als op basis van de Nederlandse situatie soms wordt aangenomen.

In het buitenland doen zich interessante bibliotheekvernieuwingen voor. We bespreken er twee, die aansluiten bij Nederlandse discussies.

Tabel I.1

Bibliotheekbezoeken, uitleningen en collectieomvang per hoofd van de bevolking voor een aantal landen

	1975	1980	1985	1990	1995	1996	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
bezoeken													
Australië*						4,6	4,9			5,0			
Finland			9,6	10,0	12,6	12,7	12,4	12,5	12,8	12,7	12,8	12,0	
Nieuw- Zeeland*							7,2	8,8	9,0	7,5	7,8		
Verenigde Staten				3,1	3,9	4,0	4,3	4,3	4,5	4,6			
uitleningen													
Denemarken							13,6	13,7	13,4	13,6	13,8	13,6	13,4
Engeland*	11,5	12,1	11,5	10,3	9,3		6,9						
Finland		15,1	16,4	17,1	20,1	20,5	19,7	19,9	20,5	20,8	21,0	20,1	
Nieuw-Zeeland*							13,8	13,4	12,5	12,7	13,0		
Verenigde Staten				5,6	6,4	6,5	6,4	6,5	6,8	7,0			
Zweden							9,0				8,7	8,4	8,3
Nederland	8,3	11,5	11,9	12,5	11,6		9,8	9,5	9,1	8,8	8,5	8,3	
collectie													
Australië*						2,1	2,1			2,1			
Denemarken							5,8	6,0	5,7	5,4	5,4	5,2	5,2
Engeland*	2,3	2,4	2,4	2,3	2,2		1,9						
Finland			6,5	7,5	7,9	7,9	7,9	8,0	7,9	7,9	7,9	7,8	
Nieuw-Zeeland*							3,2	3,1	2,9	3,0	3,0		
Zweden		4,7				5,2	5,2				5,0	4,9	4,8
Nederland	1,5	2,3	2,9	3,0	2,9		2,7	2,7	2,6	2,5	2,4	2,3	

* In deze landen beslaan de statistieken de tweede helft van het genoemde en de eerste helft van het volgende jaar. Dus de kolom 2000 gaat over 2000/2001.

Bron: www.wpla.org.au; www.bs.dk; Moore 2003; www.lianza.org.nz; www.ala.org; Kulturrådet 2007; CBS (StatLine). De Finse cijfers komen van het Finse ministerie van onderwijs.

Participatory networks: The library as conversation

Dit project wordt georganiseerd vanuit de universiteit van Syracuse in de Verenigde Staten, met steun van onder andere de American Library Association. Het gaat uit van het idee dat kennis gecreëerd wordt via conversatie, en dat bibliotheken, omdat ze zich met kennis bezighouden, dus ook met conversatie werken. Het programma is bijna volledig virtueel, en streeft naar een nieuwe invulling van de bibliotheek in de ontstane digitale context, met name de wending die Web 2.0 daarin aangebracht heeft. De taak van de bibliotheek en de bibliothecaris is in essentie het faciliteren van conversaties. Via beleid, actie, programma's en instrumenten kunnen *participatory librarians* de conversaties in hun gemeenschap verrijken, vastleggen, bewaren en verspreiden. Dit komt tegemoet aan de verwachtingen van burgers om te kunnen participeren in actuele discussies binnen hun gemeenschap. Deze verwachtingen hebben ook hun weerslag op de informatiebehoeften van burgers. De combinatie

van openbaar debat en informatievoorziening raakt aan een van de kerntaken van de bibliotheek. Het project bevindt zich nog in de beginfase, en men streeft naar een verzamelplaats van materialen, beleid, voorbeelden en software die kan bijdragen aan de herijking van het bibliotheekwerk vanuit het participerende, netwerkende idee. (<http://ptbed.org/>)

Idea stores

In het Londense stadsdeel Tower Hamlets zijn de bibliotheken opgegaan in *Idea stores*, netwerken van bibliotheken, instellingen voor volwasseneneducatie en informatieverstrekking. De overheid hoopt hiermee drie doelen te bereiken: bibliotheekvernieuwing, een levenlang leren en *community renewal* (sociale vernieuwing). *Idea stores* willen een plaats zijn waar mensen naartoe gaan om zich verder te ontwikkelen in alle aspecten van hun leven. Ze staan in winkelgebieden en zitten onder een dak met crèches, cafés en tentoonstellingsruimtes. De *Idea stores* komen voort uit een grootschalig onderzoek dat uitwees dat bewoners behoefte hadden aan een moderne, kwalitatief hoogstaande bibliotheek met een ruimer aanbod aan diensten; bibliotheekbezoek moest eenvoudig te combineren zijn met boodschappen doen. De nadruk in de nieuwe *Idea stores* ligt op gebruiksgemak, modernisering, brede openingstijden en een verbetering van de collectie, waarvoor het budget al is verdubbeld. Het project is mogelijk door een grote financiële investering door het stadsdeel, maar krijgt ook ondersteuning van charitatieve instellingen. De eerste *Idea store* is geopend in mei 2002. Inmiddels zijn er vier, met nog drie in ontwikkeling, allemaal in hetzelfde stadsdeel. Navolging door andere bibliotheken blijft echter uit, zelfs in andere delen van dezelfde stad. Waarom is onduidelijk.

Deze twee projecten richten zich expliciet op nieuwe aspecten van de bibliothecaire dienstverlening (of aspecten die de laatste decennia sterk naar de achtergrond zijn verdwenen), zoals de maatschappelijk functie van de bibliotheek, en de plaats die een bibliotheek inneemt in een gemeenschap en het individuele leven. In het *Libraries as conversation*-project gebeurt dat voornamelijk digitaal of virtueel, in *Idea stores* staat juist de fysieke plaats van de bibliotheek centraal (zie ook Koren 2004 en Council on Library and Information Resources 2005). In beide projecten hebben bibliotheken veel meer bij te dragen aan het leven van mensen dan de uitleen van boeken, namelijk verbinding. De projecten zoeken naar mogelijkheden om de openbare bibliotheek in een vernieuwde omgeving relevant te houden, en de bibliotheek aan die omgeving aan te passen. Daarbij maakt men gebruik van de traditionele kracht van de bibliotheek, en is er een sterke visie op wat de bibliotheek bij kan dragen.

Conclusies

In verschillende landen worden bibliotheken geconfronteerd met vergelijkbare ontwikkelingen als in Nederland. Middelen zijn vaak beperkt, de opkomst van het internet en ontleding vormen ook in andere landen de context waarbinnen de bibliotheek moet opereren. Er zijn sterke verschillen tussen Scandinavische en Angelsaksische

landen (waarvan cijfers beschikbaar waren) in intensiteit van het bibliotheekgebruik en omvang van de beschikbare collectie. Nederland zit enigszins tussen deze twee groepen in. Een daling van de uitleencijfers is echter niet overal zichtbaar, en als die er is, is ze meestal niet zo sterk als in Nederland.

Engeland, lange tijd het beste jongetje van de klas, kampt al jaren met omvangrijke terugloop in bibliotheekgebruik en is inmiddels bijna een schrikbeeld van wat langdurige bezuinigingen kunnen aanrichten. Hoewel dat verband niet onomstotelijk is aan te tonen zijn onderzoekers het er over eens dat de oorzaak toch onder andere in die hoek gezocht moet worden (Grindlay en Morris 2004a).

Uit Engeland komt echter ook een sprekend voorbeeld van bibliotheekvernieuwing, de *Idea stores*, die de bibliotheek verbindt met de omgeving, in nieuwe gebouwen en met een uitgebreid aanbod. Dit project toont net als de *Participatory networks* hoe bibliotheken hun plaats in de samenleving nieuwe invulling kunnen geven in de veranderende context. Ook de sterke impuls die de Scandinavische bibliotheken aan de uitlending van hun nieuwe media hebben weten te geven, kan een inspiratiebron zijn voor Nederlandse bibliotheken.

Noten

- 1 Hoewel de verschillen niet altijd statistisch significant zijn, is het percentage vrouwelijke bibliotheekbezoekers wel altijd hoger dan het percentage mannelijke bezoekers.
- 2 Het Libecon-project, een door de Europese Unie gestimuleerd project waarin bibliotheekstatistieken uit diverse EU-landen werden geharmoniseerd, is gestopt in 2004.
- 3 De Duitse gegevens zijn niet opgenomen in de tabel, omdat de aantallen niet zijn terug te voeren op de bevolking. Van de genoemde aantallen uitleningen en dergelijke is bekend over hoeveel bibliotheken het gaat (10.931), maar niet welk deel van de bevolking zij bedienen. De ontwikkelingen zijn echter positief: zowel het aantal uitleningen, de collectie als het aantal bezoeken is gestegen van 2000 tot 2006, en het aantal uitleningen per lener steeg in die periode van 36 naar 49 per jaar, maar onduidelijk is of ook het aantal bibliotheken waarover werd gerapporteerd is gestegen.

6 Veranderend mediagebruik

Hoofdstuk 5 heeft laten zien dat de kerntaak van de bibliotheek, het toegankelijk maken van informatie en cultuur voor iedereen – voornamelijk in de vorm van boeken en andere gedrukte media – met een tanende populariteit te kampen heeft. Behalve onder jongere Nederlanders van Marokkaanse en Turkse afkomst dalen de lidmaatschaps-, leen- en bezoekersaantallen onder alle lagen van de bevolking, zij het onder sommige groepen sneller dan onder andere. Enkele verklaringen voor de dalingen zijn daar besproken, waarbij de nadruk lag op de interne factoren, zoals collecties, openingstijden en leenrecht.

Eén verklaring hebben we bewaard voor een afzonderlijk hoofdstuk: het veranderende mediagebruik en veranderende informatiebehoeften van de Nederlander. Het is een externe factor – bibliotheken hebben er maar beperkt greep op – die de openbare bibliotheek niettemin in haar wezen raakt en waarop nog geen goed antwoord gevonden lijkt te zijn.

We behandelen in dit hoofdstuk een aantal aspecten van het veranderend mediagebruik van Nederlanders. We schetsen eerst de ontwikkelingen in de afgelopen dertig jaar. Daarin zijn drie duidelijke ontwikkelingen te signaleren: de geleidelijke teruggang in het lezen van gedrukte media, de opkomst van de televisie en die van het internet. We laten verschillen tussen leeftijdsgroepen zien in de snelheid en mate waarin deze veranderingen plaatsvinden. Afsluitend gaan we in op verschillen tussen leeftijdsgroepen in internetactiviteiten, wat ons voert naar de verschillende mediavoorkeuren als het gaat om informatie en ontspanning. Dit maakt de populariteit van het internet als medium voor informatie voor verschillende leeftijdsgroepen duidelijk.

6.1 Veranderend mediagebruik sinds de jaren zeventig

Geleidelijke teruggang in lezen van gedrukte media

Door technologische ontwikkelingen is het mediagebruik van Nederlanders de afgelopen decennia sterk veranderd. De totale tijd die mensen aan media besteden is sinds 1975 redelijk constant op ongeveer negentien uur per week, maar de verdeling van die tijd over de mediatypen is verschoven. Na de opkomst en brede acceptatie van de televisie zorgde de komst van de computer en het internet voor een tweede grote verschuiving. Beide ontwikkelingen hebben hun invloed gehad op het lezen van gedrukte media: boeken, kranten en tijdschriften.

Tabel 6.1 toont de tijdsbesteding aan lezen als hoofdactiviteit. Hierin wordt onderscheid gemaakt tussen zogenaamde participatie en tijdsbesteding. Participatie is het percentage mensen dat in de onderzoeksweek gelezen heeft, de tijdsbesteding het aantal uren per week dat daaraan opging. De tabel beperkt zich tot lezen als hoofdactiviteit; de mate waarin het gecombineerd wordt met andere activiteiten komt hier

niet in naar voren. Het multitasken van met name jongeren (Foehr 2006) kan bij diverse vormen van mediagebruik een factor zijn.

Tabel 6.1

Lezen als hoofdactiviteit, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005 (deelnemers in procenten, tijdsbesteding in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005 ^a
lezen: participatie	96	95	94	91	89	84	81
boeken	49	48	44	44	38	31	38
kranten	80	78	75	71	68	60	56
tijdschriften	84	80	79	72	72	66	60
lezen: tijdsbesteding	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	3,9	3,8
boeken	1,6	1,6	1,3	1,5	1,2	0,9	1,3
kranten	2,5	2,3	2,3	2,2	2,0	1,8	1,5
tijdschriften	2,0	1,8	1,7	1,4	1,4	1,2	1,0
lezen: tijdsbesteding participanten	6,4	6,0	5,7	5,6	5,2	4,7	4,7
boeken	3,3	3,3	3,1	3,4	3,2	3,1	3,4
kranten	3,2	3,0	3,1	3,1	2,9	2,9	2,7
tijdschriften	2,3	2,2	2,2	2,0	1,9	1,9	1,7

a Een verandering in meetmethode tussen 2000 en 2005 van het lezen van boeken geeft hoogstwaarschijnlijk een kunstmatige verhoging van het lezen van boeken, en dus van lezen als zodanig. Zie www.tijdbesteding.nl voor een onderbouwing van dit vermoeden.

Bron: SCP (TBO'75-'05)

Sinds 1975 wordt er minder gelezen in gedrukte media (boeken, dag- en nieuwsbladen, tijdschriften en huis-aan-huisbladen, reclamedrukwerk). Niet alleen loopt het percentage mensen dat in de onderzoeksweek een kwartier of langer aan het lezen was gestaag terug, van 96% in 1975 tot 81% in 2005, ook wordt er minder tijd aan lezen besteed, niet alleen door de hele bevolking – lezers en niet-lezers tezamen – maar ook door lezers alleen (tabel 6.1). In 1975 las men nog gemiddeld ruim zes uur per week, in 2005 was dat nog geen vier uur. Ook de (krimpende) groep lezers besteedt hier in 2005 minder tijd aan dan in 1975.

Bij de interpretatie van de cijfers in tabel 6.1 moet worden bedacht dat de opleving in het lezen van boeken tussen 2000 en 2005 door een verandering in meetmethode hoogstwaarschijnlijk geen werkelijke stijging betreft. Er is in 2005 in meer detail naar het lezen van boeken – in genres – gevraagd, waardoor het antwoordgedrag van de respondenten in het onderzoek een wijziging heeft ondergaan (zie voor meer informatie hierover www.tijdbesteding.nl).

Er zijn duidelijke verschillen tussen het lezen van boeken enerzijds en kranten en tijdschriften anderzijds. Bij boeken liep het percentage lezers minder hard terug. De cijfers over het lezen van kranten roepen soms de vraag op of gratis verspreide dagbladen als Metro en Sp!ts hier wel bij inbegrepen zijn. Die zijn opgenomen in deze cijfers, maar uit het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) komt geen groot effect van deze publicaties op het lezen van kranten naar voren. De tijd besteed aan het lezen van kranten en tijdschriften nam ook af, en harder dan bij het lezen van boeken. Bij de subgroep lezers is zelfs geen sprake van afname in de tijdsbesteding aan boeken. Mensen die boeken lezen, besteden daaraan nog evenveel tijd als vroeger, maar de groep is wel kleiner geworden.

Tabel 6.2

Boek gelezen in de afgelopen 12 maanden, naar genre, bevolking vanaf 12 jaar, 2000-2005 (in procenten)

	2000	2005
literair boek	25	26
jeugdboek	15	16
romantisch boek	29	23
spannend boek	39	44
stripboek/beeldroman	18	12
hobby/overige vrijetijdsboek	23	21
gezondheid, opvoeding, mens en maatschappij	21	20
kunst, cultuur, geschiedenis	19	12
tuinieren, doe-het-zelf	21	16
naslagwerk, (puzzel)woordenboek, atlas	26	19
andere onderwerpen	23	21
geen van deze gelezen/weet niet	12	12

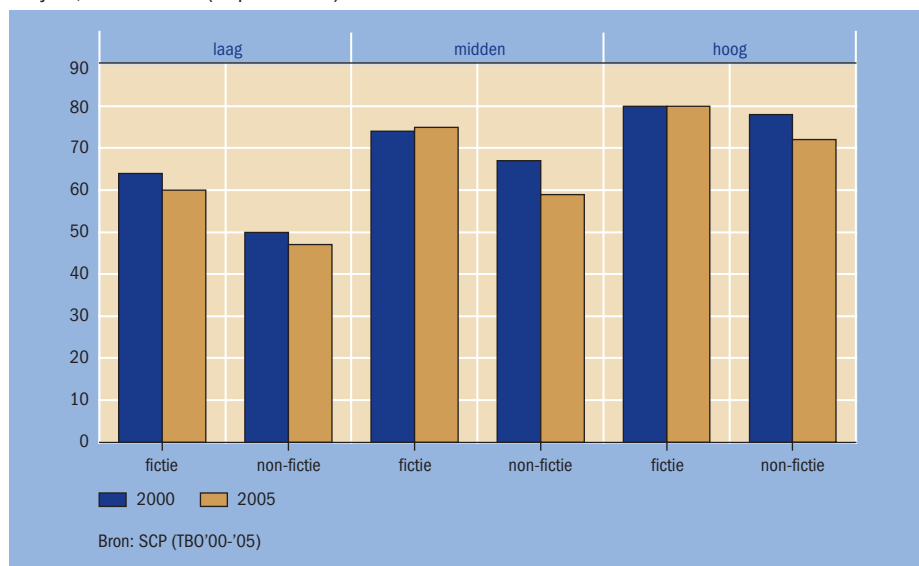
Bron: SCP (TBO'00-'05)

In de laatste twee metingen van het Tijdsbestedingonderzoek is gevraagd uit welke genres men in de afgelopen maanden een boek heeft gelezen (tabel 6.2). Het spannende boek wordt door veruit de meeste mensen gelezen, gevolgd door het literaire en het romantische boek. Twee meetjaren geven nog te weinig informatie om duidelijke trends te onderscheiden, maar met enige slag om de arm zijn er wel wat ontwikkelingen te zien. Er lijkt een sterke stijging plaatsgevonden te hebben in het lezen van spannende boeken, en een navenante daling in het lezen van romantische boeken en stripboeken. Het lezen van literaire en jeugdboeken is ongeveer gelijk gebleven. Non-fictieboeken worden in alle gevraagde genres in 2005 door minder mensen gelezen dan in 2000. Dit komt overeen met de uitleencijfers van de bibliotheken (zie tabel 5.1) en suggereert dat mensen voor hun informatie dus niet zozeer de bibliotheek, als wel het boek links laten liggen. Naslagwerken en atlassen hebben in recente jaren

geduchte concurrentie gekregen van Wikipedia en Google- of Yahoo!maps, en deze cijfers lijken dit te ondersteunen.

Figuur 6.1

Fictie en non-fictie gelezen in de afgelopen 12 maanden, naar opleidingsniveau, bevolking vanaf 12 jaar, 2000-2005 (in procenten)

Naar opleidingsniveau zijn er verschillen in het lezen van fictie en non-fictie (figuur 6.1). Van de mensen die in de voorgaande twaalf maanden van een of meer van de gevraagde genres een boek hadden gelezen, had ruim 70% fictie gelezen (73% in 2000, 72% in 2005), en rond de 60% non-fictie (64% in 2000, 59% in 2005). Hoger opgeleiden lezen zowel vaker fictie als non-fictie (figuur 6.1). Wel is het verschil met lager opgeleiden bij non-fictie groter dan bij fictie. Hoger opgeleiden lezen een kwart meer fictie dan lager opgeleiden, en bijna een derde meer non-fictie. Hoger opgeleiden hadden ook van een groter aantal van de gevraagde genres in de voorgaande twaalf maanden iets gelezen, 3,2 vergeleken met 2,2 voor lager opgeleiden, wat verklaart waarom hoger opgeleiden op beide soorten hoger scoren.

Aanvankelijke stijging in televisie kijken

De daling in de tijd van het lezen van boeken, kranten en tijdschriften sinds 1975 hangt ten dele samen met een toename in de tijd van televisie kijken (Knulst en Kraaykamp 1996; Huysmans et al. 2004). De televisiekijktijd steeg van 1975 tot 1995, maar is tussen 2000 en 2005 met anderhalf uur per week gedaald (zie tabel 6.3). De opkomst van de commerciële zenders in de jaren negentig heeft voor een kleine toename gezorgd in de totale televisiekijktijd, maar heeft vooral de kijktijd naar publieke zenders doen dalen.

Tabel 6.3

Televisie kijken, radio en muziek luisteren als hoofdactiviteit in de vrije tijd, bevolking vanaf 12 jaar, 1975-2005 (participatie in procenten, tijdsbesteding in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
televisie kijken: participatie	94	96	98	97	96	97	95
televisie kijken: tijdsbesteding	10,2	10,3	12,1	12,0	12,4	12,4	10,8
wv. publieke zenders	8,4	8,1	8,8	5,9	4,3	4,0	2,9
commerciële zenders				3,3	6,1	5,7	5,4
radio en muziek luisteren: participatie	68	60	52	50	41	38	28
radio en muziek luisteren: tijdsbesteding	2,2	1,8	1,4	1,2	0,8	0,7	0,5
tijdsbesteding radio en muziek luisteren van participanten	3,6	3,4	3,0	2,5	2,2	2,0	2,0

Bron: SCP (TBO'75-'05)

Ouderen hebben meer vrije tijd dan andere groepen en kijken dan ook het meest televisie. Jongeren en lager opgeleiden kijken het meest naar commerciële zenders (Huysmans et al. 2004; Breedveld et al. 2006; www.tijdbesteding.nl).

De teruggang in het luisteren naar de radio en muziek is groot (tabel 6.3). In 2005 was het percentage mensen voor wie dit op enig moment in de onderzoekswEEK de hoofdactiviteit was met 59% gedaald. De tijd die hieraan besteed wordt nam ook sterk af. Ook de mensen die nog wel naar de radio of naar muziek luisteren doen dat in 2005 veel korter dan in 1975. Nu is luisteren natuurlijk vaak een nevenactiviteit, en daardoor onzichtbaar in deze cijfers. Al het luisteren naar de radio in de auto of naar muziek tijdens de afwas is hier buiten beschouwing gelaten. Met de technologische ontwikkelingen in de afgelopen decennia is het veel eenvoudiger geworden om een radio of je eigen muziek bij je te hebben.

Sinds 1995 snelle stijging internetgebruik en nu ook daling tv-kijktijd

Dat er sinds 1995 minder televisie wordt gekeken is in belangrijke mate toe te schrijven aan de opkomst van het internet. In het stabiele mediatijdbudget is een duidelijke verschuiving zichtbaar tussen deze twee activiteiten. De opmars van computergebruik, en daarbinnen de laatste jaren die van het internet, is duidelijk zichtbaar in de tijdsbesteding van mensen (tabel 6.4). Tussen 1985 en 2005 is het percentage mensen dat minstens een keer per week een computer gebruikt (werk en school buiten beschouwing gelaten) van een kleine minderheid gegroeid tot een grote meerderheid. Sinds 2000 zit de groei daarvan volledig in de toename van het online-computergebruik. Het offline-computergebruik neemt sinds 2000 niet verder toe, en binnen de groep computergebruikers neemt het zelfs sterk af.

Computergebruikers zitten in 2005 ruim vijfenhalf uur per week in hun vrije tijd achter hun pc. Het leeuwendeel van die tijd wordt aan online-activiteiten besteed.

Ook hier zijn er sterke verschillen tussen jongeren en ouderen (zie www.tijdbesteding.nl voor nadere cijfers).

Tabel 6.4

Computergebruik in de vrije tijd als hoofdactiviteit, bevolking vanaf 12 jaar, 1985-2005
(participatie in procenten, tijdsbesteding in uren per week)

	1985	1990	1995	2000	2005
computergebruik: participatie	4	13	23	45	68
offline	4	13	23	37	36
online				24	60
computergebruik: tijdsbesteding	0,1	0,5	0,9	1,8	3,8
offline	0,1	0,5	0,9	1,4	1,3
online				0,5	2,5
computergebruik: tijdsbesteding participanten	3,5	3,7	4,0	3,9	5,6
offline	3,5	3,7	4,0	2,8	1,9
online				1,1	3,7

Bron: SCP (TBO'85-'05)

6.2 Tempo van veranderingen in mediagebruik bij jong en oud

De brede trends zoals in paragraaf 6.1 geschetst voor gedrukte, audiovisuele en digitale media lopen nogal uiteen naar leeftijd. In de SCP-studie *Achter de schermen* (Huysmans et al. 2004) is naar de achterliggende factoren uitgebreid onderzoek gedaan. De meest in het oog springende bevinding van die studie was het grote verschil in adoptie van nieuwe media door jongeren en ouderen. Oudere groepen blijven de publieke omroep en de gedrukte media grotendeels trouw en tonen relatief weinig interesse voor commerciële radio- en tv-zenders alsmede internet. Jongeren, die in een wereld met commerciële zenders en internet opgroeien, gebruiken die nieuwe media veel intensiever en besteden weer relatief weinig tijd aan publieke zenders en gedrukte media.

Sinds 2000, het laatste TBO-meetjaar waarop *Achter de schermen* was gebaseerd, hebben de ontwikkelingen zich versneld doorgezet. De hoeveelheid vrije tijd die jongeren achter de pc doorbrengen is gestegen tot het niveau van hun televisiekijktijd: aan beide media besteden ze ongeveer evenveel tijd. Het grootste deel van de computertijd wordt online doorgebracht. Een groot deel van die onlinetijd is 'sociale tijd', besteed aan instant messaging (msn'en). Daarin lopen de meiden voor op de jongens, die op hun beurt meer tijd besteden aan onlinegaming (zie ook Duimel en De Haan 2007).

Een andere ontwikkeling sinds 2000 is dat diverse oudere groepen zich meer op internet zijn gaan begeven. Zoals tabel 6.5 laat zien, blijft er een groot verschil bestaan in computertijd tussen jongeren en volwassenen van verschillende leeftijden. Offline gaat voor alle leeftijdsgroepen samen de meeste tijd op aan spelletjes, tekstverwerken en foto's. Online zijn communicatie (email en verschillende instant-messagingapplicaties), spelletjes en informatie zoeken de activiteiten waar de meeste tijd aan wordt besteed.

Tabel 6.5

Tijdsbesteding aan computeractiviteiten van computergebruikers als hoofdactiviteit in de vrije tijd, naar leeftijdsgroep, bevolking vanaf 12 jaar, 2005 (uren per week)

	allen	12-19 jaar	20-34 jaar	35-49 jaar	50-64 jaar	≥ 65 jaar
offline						
tekstverwerken enz.	0,48	0,35	0,20	0,42	0,86	0,87
games	0,71	1,61	0,60	0,31	0,57	1,06
film/dvd kijken	0,15	0,23	0,33	0,03	0,10	0,06
cd's, mp3's luisteren	0,10	0,17	0,10	0,12	0,07	0,00
foto's enz.	0,44	0,20	0,46	0,40	0,50	0,73
online						
e-mailen	0,65	0,17	0,58	0,93	0,77	0,53
chatten msn icq	0,98	4,16	0,86	0,16	0,27	0,03
games	0,58	1,53	0,50	0,41	0,42	0,14
uitzendingen kijken	0,11	0,04	0,11	0,14	0,07	0,28
radio luisteren	0,02	0,03	0,01	0,02	0,02	0,05
nieuws/kranten	0,12	0,03	0,10	0,10	0,23	0,14
internetbank/shop	0,17	0,04	0,14	0,20	0,25	0,20
gericht informatie zoeken	0,58	0,31	0,66	0,66	0,68	0,36
zomaar surfen	0,49	0,61	0,65	0,50	0,29	0,22

Bron: SCP (TBO'05)

De verschillen tussen leeftijdsgroepen zijn groot. Zo is e-mailen meer iets voor volwassenen en geven jongeren de voorkeur aan *instant messaging* (msn'en). Jongeren spelen ook het meest spelletjes, online en offline, hoewel 65-plussers ook nog relatief veel tijd besteden aan offlinespelletjes. De middelste leeftijdsgroepen zoeken vaker gericht naar informatie, en bankieren en winkelen het vaakst online.

Tabel 6.6 geeft weer hoe de totale mediatijd in percentages over de drie onderscheiden groepen media wordt verdeeld. Steeds is daarbij de uitsplitsing gemaakt naar generatie: een groep mensen die in een bepaalde periode is geboren. De tabel kan op drie manieren worden gelezen:

- horizontaal krijgt men te zien hoe in een generatie (hier weergegeven in groepen van tien geboortejaren) de balans tussen gedrukte, audiovisuele en digitale media verschuift;
- verticaal krijgt men in beeld hoe die balans in achtereenvolgende generaties in een en hetzelfde meetjaar eruit zag;
- en diagonaal, van linksboven naar rechtsonder, kan men leeftijdsgroepen in verschillende meetjaren volgen (het geboortecohort 1914-1923 was in 1975 even oud als het cohort 1924-1933 tien jaar later). Om dit te vergemakkelijken, zijn de blokjes van dezelfde kleur gemaakt.

Tabel 6.6

Mediagebruik naar geboortecohort, bevolking vanaf 12 jaar (in percentages van de totale aan media bestede vrije tijd, als hoofdactiviteit)^a

		1975	1985	1995	2005
gedrukte media	1914-1923	36	30	33	28
	1924-1933	34	34	32	33
	1934-1943	32	32	31	26
	1944-1953	35	29	30	26
	1954-1963	28	26	23	20
	1964-1973	.	18	16	16
	1974-1983	.	.	11	12
	1984-1993	.	.	.	8
tv, video/dvd, radio, audio	1914-1923	64	70	66	69
	1924-1933	66	66	66	62
	1934-1943	68	68	67	64
	1944-1953	65	70	67	59
	1954-1963	72	73	71	60
	1964-1973	.	80	76	63
	1974-1983	.	.	78	60
	1984-1993	.	.	.	49
computer en internet	1914-1923	.	0	0	3
	1924-1933	.	0	2	5
	1934-1943	.	0	2	10
	1944-1953	.	1	3	15
	1954-1963	.	1	6	19
	1964-1973	.	2	8	20
	1974-1983	.	.	11	28
	1984-1993	.	.	.	43

. Niet gemeten/niet van toepassing.

a In de bijlage bij dit hoofdstuk is een tabel opgenomen met daarin (in dezelfde opmaak) de aan de drie categorieën media bestede uren per week.

Bron: SCP (TBO 1975-2005)

Door de tabel horizontaal te lezen, wordt per generatie zichtbaar hoe de balans tussen gedrukte, audiovisuele en digitale media in de loop der jaren is verschoven. Voor de bibliotheken zijn uiteraard de gedrukte media primair van belang.

Bestudering van de cijfers leert een aantal dingen. Beginnend met het blok voor gedrukte media zien we dat het percentage vrije tijd dat aan die media wordt besteed per geboortecohort tussen 1975 en 1995 in grote lijnen gelijk bleef. Sindsdien is er een knik naar beneden merkbaar. Belangrijker echter zijn de verticale en diagonale vergelijkingen. Verticaal wordt zichtbaar dat mensen geboren vanaf het midden van de jaren vijftig relatief minder tijd aan gedrukte media zijn gaan besteden. De percentages nemen vanaf het cohort 1954-1963 flink af.

In diagonale vergelijking blijkt zonneklaar dat elke nieuwe generatie, wanneer deze (tien jaar later) op de leeftijd van de vorige is aanbeld, een veel minder groot deel van haar vrije tijd aan de gedrukte media besteedt. Een voorbeeld: het cohort 1954-1963 was in 1975 tussen 12 en 21 jaar oud en besteedde op die leeftijd 28% van de vrije tijd aan gedrukte media. Het daaropvolgende cohort 1964-1973 had in 1985 dezelfde leeftijdsgrenzen en besteedde nog maar 18% van de vrije tijd aan boeken, kranten en tijdschriften. Voor de daaropvolgende cohorten zijn de cijfers 11 en 8%. Ook in eerdere generaties is dezelfde trend te zien.

Voor audiovisuele media zijn de bevindingen iets anders. Horizontale lezing van tabel 6.6 leert dat ook voor deze media in de periode 1975-1995 de percentages per generatie ongeveer gelijk bleven. Sinds 1995 zijn ze, net als bij de gedrukte media, gedaald. Verticale vergelijking laat zien dat er (even afgezien van het oudste cohort) licht stijgende percentages zijn voor de jaren 1975-1995. Elke nieuwe generatie besteedde dus relatief een iets groter deel van haar mediatijd vooral aan de televisie. Het jaar 2005 toont een ander plaatje: daar blijkt het jongste cohort ineens nog maar de helft van zijn vrije tijd aan audiovisuele media te besteden, waar dat bij de cohorten ervoor een groter deel is. Diagonale lezing levert de meest intrigerende bevinding op. In elk van de reeksen zien we tussen 1995 en 2005 een daling, die in procentpunten uitgedrukt voor jongere cohorten steeds groter wordt.

Wat daarachter schuilgaat is uiteraard te zien in het cijferblok voor computer en internet, dat het plaatje completeert. Zowel horizontaal, verticaal als diagonaal stijgen de percentages vrije tijd die eraan worden besteed. Het geeft goed aan hoezeer de verhoudingen tussen de media in de twee decennia sinds de voorzichtige start van het offlinethuiscomputergebruik in 1985 zijn opgeschud. In alle cohorten is de tijdsbesteding aan digitale media (sinds 2000 eigenlijk alleen het onlinegebruik) sterk gestegen, maar veel sterker in de jonge dan in de oudere cohorten. Niettemin zijn de veranderingen ook in de oudere cohorten niet te negeren. Wie de betekenis van de verschuivingen bij diagonale lezing tot zich laat doordringen, ziet wat er aan de hand is: ook in oudere generaties heeft in het decennium tussen 1995 en 2005 een bescheiden revolutie plaatsgevonden in het gebruik van media in de vrije tijd.

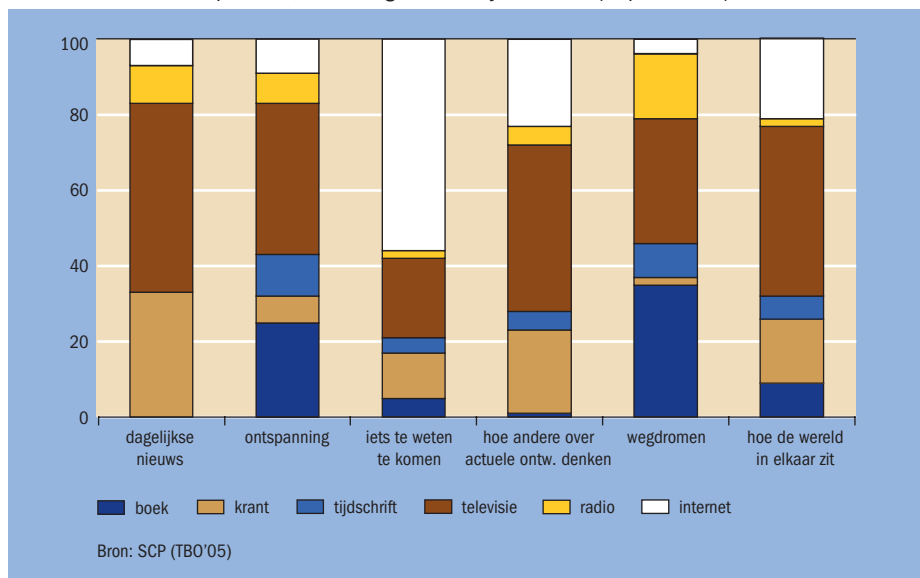
6.3 Motieven voor mediagebruik

Naast de hoeveelheid tijd die mensen aan media besteden is hier uiterst relevant voor welke doeleinden ze welke media verkiezen, en welke verschuivingen daarbij mogelijk zijn opgetreden. De opkomst van het internet, in de vorige paragraaf gedemonstreerd, zou effect kunnen hebben op een keur aan zaken. In hoofdstuk 3 was al te zien hoe breed het spectrum aan internetactiviteiten is (tabel 3.3). Wat uit die tabel ook spreekt is dat informatie zoeken, na communiceren, de hoofdactiviteit is op het internet: 90% van de internetters had het internet hiervoor in de drie maanden voor het onderzoek gebruikt.

In het TBO in 2005 is mensen gevraagd welk medium ze voor welk doel het liefst gebruiken. De resultaten daarvan zijn in figuur 6.2 te zien. Boeken worden vooral gebruikt voor recreatieve doeleinden: wegdromen en ontspanning. Als bron van ontspanning neemt het boek de tweede plaats in (na televisie), en om weg te dromen is het zelfs het meest genoemde medium (35%).

Figuur 6.2

Medium van voorkeur per doel, bevolking vanaf 12 jaar, 2005 (in procenten)

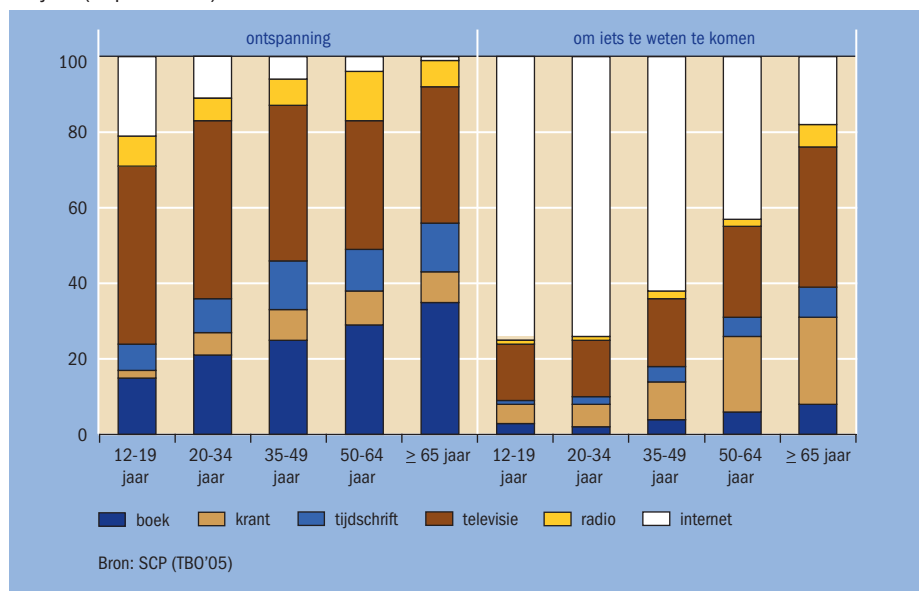
Voor informatie gebruikt men nog nauwelijks papieren bronnen; voor de meeste mensen is internet het aangewezen medium. 54% zoekt bij voorkeur op het internet als ze iets te weten willen komen, terwijl 21% hiervoor een papieren bron gebruikt, en dan meestal de krant. Zoals al eerder opgemerkt is de afname van uitleningen in non-fictie dus niet zozeer toe te schrijven aan het feit dat mensen voor hun informatie niet meer naar de bibliotheek gaan, als wel dat ze er geen boeken meer voor gebruiken. Mensen associëren de bibliotheek echter nog steeds voornamelijk met

boeken (OCLC 2005). De beperkte mate waarin gebruik wordt gemaakt van digitale informatiebronnen in de bibliotheek (zie tabel 5.1) laat zien dat de bibliotheek in de omslag van papier naar digitale bronnen de gebruikers (vooralsnog) niet in groten getale een nuttige dienst weet te leveren.

Als we het medium van voorkeur uiteenleggen naar leeftijdsgroep, toont zich een aantal significante verschillen. Voor de overzichtelijkheid beperken we ons hier tot de doelen ‘ontspanning’ en ‘om iets te weten te komen’ (figuur 6.3). Jongeren gebruiken het internet voor beide doelen vaker dan ouderen, maar dat verschil is veel groter als het erom gaat iets te weten te komen dan wanneer het ontspanning betreft. Nog geen 10% van de jongeren in het onderzoek gebruikte het liefst een boek, krant of tijdschrift als ze iets te weten willen komen, en bijna 80% gebruikt daarvoor het internet. Ook de veertigers gebruiken hiervoor voornamelijk het internet. Boven de 65 jaar gebruikt daarentegen maar 19% het internet om iets te weten te komen, en 38% een boek, krant of tijdschrift.

Figuur 6.3

Medium van voorkeur voor ontspanning en informatie naar leeftijdsgroep, 2005, bevolking vanaf 12 jaar (in procenten)

Als middel voor ontspanning is het boek onder alle leeftijdsgroepen aanzienlijk populairder, maar ook hier is een duidelijk verband met leeftijd: van de 12-19-jarigen gebruikt 15% hier bij voorkeur een boek voor, boven de 65 is dit gestegen tot 35%. Voor mensen onder de 20 jaar is het internet ook als bron van ontspanning een meer geliefd medium dan boeken.

6.4 Media als bronnen van informatie over specifieke thema's

Uit paragraaf 6.3 is gebleken dat het internet voor het zoeken naar informatie voor velen het medium van voorkeur is, zeker voor jongeren. In het TBO zijn vragen opgenomen over de bronnen die mensen gebruiken voor informatie over verschillende onderwerpen. Dit stelt ons in staat om gericht te kijken naar mediagebruik voor informatiedoeleinden en de ontwikkelingen hierin.

Tabel 6.7

Soorten en aantal gebruikte media voor informatie, bevolking vanaf 12 jaar, 1995-2005

	bron gebruikt (%)			gemiddeld aantal onderwerpen (van 17) bij gebruikers		
	1995	2000	2005	1995	2000	2005
krant, opinieblad, tijdschrift	94	93	86	10,1	10,0	9,8
radio, tv, teletekst	98	97	94	10,7	10,5	10,2
internet	-	23	38	-	2,6	3,9

Bron: SCP (TBO'95-'05)

In tabel 6.7 is te zien hoeveel procent van de mensen in het onderzoek een bepaald medium gebruikte om informatie te vinden over een van zeventien opgesomde onderwerpen (variërend van lokale politiek tot financieel nieuws, kunst en sport). Het gebruik van papieren en audiovisuele media terrein verliest duidelijk terrein aan het internet, dat voor een groeiend percentage van de bevolking een bron van informatie is. Ook het gemiddelde aantal onderwerpen waarvoor mensen te rade gaan bij gedrukte media en radio en televisie is afgenomen. Alleen voor het internet is hier sprake van een stijging. Bekijkt men de media niet gegroepeerd zoals in de tabel, maar afzonderlijk, dan was internet als informatiebron in 2005 de opiniebladen, overige tijdschriften en teletekst/kabelkrant al gepasseerd en zat het de radio op de hielen. Televisie en dagbladen zijn echter nog altijd meer gebruikte informatiebronnen (De Haan en Huysmans 2007).

Tabel 6.8

Soorten en aantal gebruikte media voor informatie, naar leeftijd, bevolking vanaf 12 jaar, 1995-2005

	bron gebruikt (%)			gemiddeld aantal onderwerpen		
	1995	2000	2005	1995	2000	2005
krant, opinieblad, tijdschrift						
12-19 jaar	85	80	65	5,9	6,0	5,5
20-34 jaar	95	95	85	10,1	9,9	8,0
35-49 jaar	96	94	89	11,6	11,0	9,9
50-64 jaar	95	95	91	10,3	10,9	10,1
≥ 65 jaar	96	95	89	10,3	9,3	9,0
radio, tv, teletekst						
12-19 jaar	95	94	89	8,9	8,9	7,6
20-34 jaar	98	98	95	11,9	12,1	11,4
35-49 jaar	97	97	95	11,0	11,4	11,0
50-64 jaar	98	98	96	10,0	9,7	10,1
≥ 65 jaar	99	98	96	9,9	8,4	9,3
internet						
12-19 jaar	-	42	55	-	2,4	3,2
20-34 jaar	-	32	57	-	2,9	4,7
35-49 jaar	-	29	45	-	2,8	4,0
50-64 jaar	-	12	27	-	1,9	3,3
≥ 65 jaar	-	4	7	-	1,3	1,7

Bron: SCP (TBO'95-'05)

Ook hier zijn er grote verschillen naar leeftijd (tabel 6.8). Het gebruik van papieren media loopt vooral onder jongeren sterk terug: in 1995 gebruikte nog 85% een krant, tijdschrift of opinieblad voor informatie over een van de zeventien genoemde onderwerpen, in 2005 was dit nog maar 65%. Bij oudere leeftijdsgroepen is er ook wel een terugloop, maar die is veel beperkter. De opmars van internet als gebruikte bron van informatie vertoont het tegenovergestelde verband met leeftijd, hoewel het punt van omslag daar inmiddels al wel bij de 50 jaar ligt; pas daarboven is de groep mensen die internet als informatiebron gebruikt opvallend kleiner. Ook als we kijken naar het aantal onderwerpen waarover op het internet informatie wordt gezocht zijn de verschillen tussen de leeftijdsgroepen onder de 50 jaar niet zo groot. Dit komt deels doordat jongeren in het algemeen over minder onderwerpen informatie zoeken. De interesse voor informatie over verkeer en consumentenzaken (om twee van de zeventien gevraagde onderwerpen te noemen) zal vermoedelijk met de jaren toenemen. Gevolg is dat mensen tussen de 20 en 65 gemiddeld ook op het internet over meer onderwerpen informatie zoeken dan tieners.

6.5 Conclusies

Openbare bibliotheken zijn zich op internet gaan begeven om hun kerntaak nieuwe vorm en inhoud te geven. Veel bibliotheken bieden hun leden op afstand toegang tot de catalogi, zodat thuis al het nodige zoekwerk gedaan kan worden. Dat neemt niet weg dat voor veel burgers, zeker in de jongere generaties, de bibliotheek niet meer de toegangspoort is tot informatie en cultuur. Dat is nu hun pc of laptop met internet-aansluiting en Google.

In dit hoofdstuk is getoond wat er in de afgelopen dertig jaar is veranderd in het bredere mediagebruik, als context voor een beter begrip van de terugloop in het bibliotheekgebruik zelf. We vatten de bevindingen in een aantal punten samen.

- Voor de bevolking als geheel is de tijdsbesteding aan media in de vrije tijd sinds midden jaren zeventig opvallend constant gebleven. Binnen dat tijdsbudget ging een geleidelijke teruggang in het lezen van gedrukte media tot 2000 gepaard met een stijging in de televisiekijktijd en (vanaf midden jaren tachtig) van computergebruik. Sinds 2000 zien we een snelle toename van onlinecomputergebruik, die nu vooral ten koste lijkt te gaan van het televisiekijken.
- Grote verschillen zijn er vooral naar leeftijd. De vergelijking van jongere en oudere leeftijdsgroepen leert dat de nieuw opkomende media telkens het eerst en het meest innig worden omarmd door jongeren.
- Deze leeftijdsverschillen komen vooral (maar niet uitsluitend) tot stand doordat jongere generaties vernieuwingen vanzelfsprekender in hun activiteitenpatronen opnemen dan oudere generaties. De afnemende populariteit van de al langer bestaande media gaat voor een groot deel generatiegewijs. Kijkt men naar de verhoudingen in tijdsbesteding aan oude en nieuwe media, dan blijven deze binnen generaties met het ouder worden opvallend constant.
- Er bestaat een duidelijke taakverdeling tussen media in het tegemoetkomen aan behoeften van gebruikers. Boeken zijn nog altijd populair voor ontspanning en wegdromen uit de realiteit. Voor informatie gebruiken de meeste mensen het internet.
- Gedrukte media worden voor informatiedoeleinden minder gebruikt dan tien jaar geleden, en het internet steeds meer. Jongeren én mensen van middelbare leeftijd gebruiken voor steeds meer onderwerpen het internet als informatiebron.

Door trends in mediagebruik te schetsen en begripsmatig in te kaderen hebben we gepoogd aan te geven hoe mensen hebben gereageerd op vernieuwingen in het media-aanbod. Die vernieuwingen hebben zich eerst en vooral afgespeeld buiten het publieke en in het commerciële domein (commerciële televisie, een belangrijk deel van het internet) en dus ook buiten de invloedssfeer van de openbare bibliotheken. Het is dan ook niet vreemd dat de balans in tijdsbesteding is verschoven in het nadeel van de bibliotheek, wier dienstverlening nog altijd vooral ten dienste staat van dat publieke domein. De analyses in dit hoofdstuk geven echter ook aanknopingspunten

voor de stelling dat een verdere daling in het gebruik van de toegangspoort die de bibliotheek is, geen onvermijdelijk automatisme is. In hoofdstuk 7 zal deze gedachte nader worden uitgewerkt in wat daar het ‘wenselijke scenario’ zal worden genoemd.

Bijlage bij hoofdstuk 6

Tabel B6.1

Mediagebruik als hoofdactiviteit naar geboortecohort, bevolking vanaf 12 jaar, 1975-2005
(in uren per week)

		1975	1985	1995	2005
lezen	1914-1923	7,7	8,1	9,1	8,3
	1924-1933	6,2	6,9	8,0	9,0
	1934-1943	5,3	5,6	6,8	6,7
	1944-1953	5,6	4,9	5,2	5,2
	1954-1963	4,5	4,2	3,8	3,6
	1964-1973		3,0	2,5	2,3
	1974-1983			1,9	1,7
	1984-1993				1,4
tv, audio	1914-1923	13,8	18,7	17,9	21,0
	1924-1933	12,3	13,6	16,1	16,7
	1934-1943	11,1	12,1	14,8	16,7
	1944-1953	10,2	11,7	11,9	11,8
	1954-1963	11,5	11,6	11,6	10,6
	1964-1973		13,3	11,8	8,9
	1974-1983			13,3	8,8
	1984-1993				9,3
computer	1914-1923		0,0	0,1	0,9
	1924-1933		0,1	0,5	1,3
	1934-1943		0,0	0,4	2,6
	1944-1953		0,2	0,6	3,0
	1954-1963		0,1	1,0	3,4
	1964-1973		0,4	1,3	2,9
	1974-1983			1,9	4,1
	1984-1993				8,2

Bron: SCP (TBO '75, '85, '95, '05)

7 De toekomst van de openbare bibliotheek

De titel van dit hoofdstuk doet het wellicht voorkomen alsof de toekomst van de bibliotheek is verzekerd. Maar heeft de openbare bibliotheek wel een toekomst? Deze vraag moet gesteld worden. De openbare bibliotheek kan, als product van de verlichting, worden gezien als een bij uitstek ‘modern’ instituut – modern dus in de met de verlichting verband houdende betekenis. Als men de huidige tijden met sommige theoretici als ‘laatmodern’ of zelfs ‘postmodern’ aanmerkt, is de bibliotheek een oude, grijze dame. De geschiedenis kent vele voorbeelden van organisaties die lange tijd zeer succesvol waren, maar uiteindelijk niet meer in de veranderende tijdgeest pasten en verdwenen. Waarom zou dit lot niet ook de openbare bibliotheek beschoren zijn? We verkennen in dit hoofdstuk twee mogelijke toekomstbeelden van de bibliotheek over tien jaar, en de gevolgen voor de normatieve opdracht van de bibliotheek. Dit leidt ons tot de onwenselijke gevolgen die een verder afkalvend bibliotheekgebruik voor de maatschappij kan hebben. Van daaruit komen we in het volgende hoofdstuk tot handreikingen voor de branche om haar maatschappelijk relevante taak in de veranderende omgeving op een nuttige manier te kunnen invullen.

In dit hoofdstuk zetten we eerst de trends op een rij die uit de voorgaande hoofdstukken naar voren komen (§ 7.1). Dit vormt het uitgangspunt voor de toekomstverkenning in dit hoofdstuk. Paragraaf 7.2 bevat het resultaat van een analyse van sterktes en zwaktes, kansen en bedreigingen (in jargon ‘SWOT-analyse’) van het huidige bibliotheekstelsel. Daarmee is de uitgangssituatie voor de toekomstverkenning geschetst. Vervolgens (§ 7.3) presenteren we een analytisch model voor de toekomstverkenning. Dit model benoemt de variabelen die bepalen of een gebruiker kiest voor de diensten van de bibliotheek of voor een dienst van een alternatieve aanbieder, zoals een boekhandelaar of een website. Centraal in dat model staan twee variabelen: de kosten (in termen van geld, tijd en energie) voor gebruikers van de bibliotheek of van alternatieve dienstverleners, en de baten (de mate waarin bibliotheken en hun ‘concurrenten’ aan de doelen van gebruikers tegemoet weten te komen).

In paragraaf 7.4 gaan we ervan uit dat de huidige ontwikkelingen, zoals we die in hoofdstuk 5 en 6 hebben beschreven, in het huidige tempo doorzetten, en dat de openbare bibliotheken er niet in zullen slagen voldoende op de veranderende omgeving in te spelen. De balans tussen kosten en baten verschuift in dit toekomstbeeld in het nadeel van de bibliotheek. Bij het tweede toekomstbeeld (§ 7.5) schetsen we de mogelijke toekomst van de bibliotheek als de gesignaleerde trends in een veel sneller tempo doorgaan, en het bibliotheekgebruik niet geleidelijk maar hard afneemt. We verkennen daarmee de situatie waarin de meeste vormen van bibliothecaire dienstverlening door andere partijen worden overgenomen. Hoewel dat niet

een zeer waarschijnlijke toekomst is, zeker niet in een periode van tien jaar, is een dergelijke verkenning nuttig om bloot te leggen wat de gevolgen kunnen zijn als de openbare bibliotheek geheel verdwijnt.

Op basis van deze twee toekomstbeelden bespreken we in paragraaf 7.6 de onwenselijke gevolgen van een verdere afname van bibliotheekgebruik, en daarmee het draagvlak van de institutie. We gaan uit van de missie van de openbare bibliotheek, zoals in hoofdstuk 2 geschetst en geoperationaliseerd in negen criteria van goed functioneren.

Bij beide toekomstbeelden behandelen we afzonderlijk de vijf kernfuncties die in de Richtlijn voor basisbibliotheken van december 2005 zijn verwoord, te weten:

- een warenhuis van kennis en informatie;
- een centrum voor ontwikkeling en educatie;
- een encyclopedie van kunst en cultuur;
- een inspiratiebron van lezen en literatuur;
- een podium voor ontmoeting en debat.

In de slotparagraaf 7.7 bespreken we de gevolgen van een toekomst waarin de bibliotheek niet meer bestaat, en leggen we de basis voor de handreikingen voor het beleid in hoofdstuk 8.

7.1 De zes belangrijkste trends

Als decor voor de toekomstbeelden die gaan volgen, benoemen we de ontwikkelingen die ons inziens voor de toekomst van de openbare bibliotheek doorslaggevend zullen zijn. Die zijn vooral te vinden in de vernieuwingen aan de media-aanbodzijde (hoofdstuk 4) en het tempo waarmee deze door bevolkingsgroepen in hun alledaagse leefpatronen worden geïntegreerd (hoofdstukken 5 en 6). De demografische en sociaal-culturele trends (hoofdstuk 3) zijn zeker ook relevant, maar gezien hun vaak langere voorgeschiedenis kunnen ze worden beschouwd als het decor waartegen de volgende zes trends zich afspelen.

1 Van beperkt aanbod en beperkte toegang tot informatie naar overvloedig aanbod en ruime toegang

Deze ontwikkeling vond aanvankelijk mede dankzij bibliotheken plaats, maar in recente jaren vooral door commerciële omroepmedia en internet. Er is meer informatie te verkrijgen op het ‘open web’, waarvoor geen professionele bemiddeling (door een bibliothecaris of anderszins), en dus ook geen collectievorming, nodig is.

2 Van analoge naar digitale media en informatie

Content komt in toenemende mate los van de drager; de inhoud is wat wordt verkocht of uitgeleend, niet de drager. Dit leidt tot de noodzaak andere verkoop- en uitleenmodellen te ontwikkelen. Zo wordt het ook belangrijk om de talloze titels die maar weinig worden afgenomen digitaal op de plank te houden (*the long tail*,

zie § 4.5). Bij een manifeste vraag kunnen deze titels in zeer kleine oplage of zelfs per stuk worden gedrukt en uitgegeven (*printing/publishing on demand*).

- 3 *Van publiekrechtelijke naar privaatrechtelijke werking van de media- en informatiemarkt*
In veel Europese landen heeft de overheid een minder sturende rol op het gebied van media en informatie, mede als gevolg van de regelgeving van de Europese Unie. De openbare toegankelijkheid van content is daarmee minder goed gewaarborgd – wat niet automatisch inhoudt dat die ook minder wordt. Wel hebben private aanbieders (uitgevers) de neiging hun content zo goed mogelijk af te schermen van algemene verspreiding, wat de openbare bibliotheken in hun publieke missie hindert.
- 4 *Van gerichtheid op het algemene publiek naar op het individu toegesneden dienstverlening*
De individuele gebruiker wordt regelmatig benaderd met aanbiedingen op basis van zijn eigen eerdere koop- of leengedrag en dat van anderen¹ en heeft daar over het algemeen geen problemen mee. Het waarborgen van de privacy van de gebruiker, iets waarvoor openbare bibliotheken zich altijd hebben sterk gemaakt, wordt door bibliothecarissen belangrijker gevonden dan door bibliotheekgebruikers (OCLC 2007), getuige de vele informatie over zichzelf die men met anderen deelt op netwerksites als Hyves en Facebook. Het mag zo zijn dat men de mogelijke consequenties van deze vrijgevigheid niet overziet. De zeer sterke beperkingen die bibliotheken zichzelf opleggen, uit vrees voor privacyschending van hun klanten, gaat waarschijnlijk echter een stuk verder dan nodig is, zowel uit juridisch oogpunt als gezien de verwachtingen van hun klanten.²
- 5 *Van gebruik van gedrukte en audiovisuele naar digitale media*
Deze tendens vindt *a fortiori* – maar zeker niet uitsluitend – plaats onder jongere generaties en hoger opgeleiden. Digitale media onderscheiden zich steeds minder scherp van de gedrukte en audiovisuele media, omdat zij die in zich opnemen. Met andere woorden, geschreven en audiovisuele content vindt steeds vaker via digitale kanalen zijn weg naar de gebruiker.
- 6 *Van allocutie naar consultatie en conversatie*
Allocutie behelst het ‘omroepmodel’ waarin content stroomt van een centrale instantie naar veel verspreide ontvangers, waarbij de centrale instantie thema, tijdstip en tempo van de informatieoverdracht bepaalt (zie Bordewijk en Van Kaam 1982; Van Dijk 2001). Bij consultatie stroomt content ook van een centrale instantie naar gebruikers, maar zijn het de gebruikers die thema, tijdstip en tempo van de informatieoverdracht bepalen (het bezoeken van websites, downloaden van content). Bij conversatie stroomt content tussen gebruikers onderling (sociale netwerksites, *peer-to-peer*-uitwisseling van content, links delen). Wat tegenwoordig Web 2.0 heet, is een combinatie van consultatie en conversatie (bv. Wikipedia, Youtube, Flickr, LibraryThing).

Implicaties voor de openbare bibliotheken

Wat zijn de implicaties van deze zes trends voor de openbare bibliotheken? Door digitalisering en andere ontwikkelingen (vooral individualisering) is de oriëntatie

van met name jongere generaties gebruikers op media en informatie fundamenteel aan het veranderen. De meerwaarde van een geordende collectie van fysieke informatie- en cultuurdragers daalt. Die collectie wordt steeds meer als een beperkte uitsnede uit het totaal beleefd, in vergelijking met het snel groeiende aanbod buiten de bibliotheek.

Hoe men deze ontwikkeling ook waardeert – dit is de les die uit de dalende uitleencijfers moet worden getrokken. Terwijl gebruikers vroeger meerwaarde ervoeren in een institutie die het aanbod aan informatie en cultuur voor hen organiseerde, raken zij er nu steeds meer aan gewend het aanbod zelf, op hun eigen wijze, te organiseren (zij het misschien lossier, incompleter en vergankelijker) en naar hun hand te zetten.

Vanuit haar publieke opdracht staat de openbare bibliotheek nu voor de taak de gebruikers op te zoeken en te assisteren bij de wijze waarop zij hun eigen content organiseren, in plaats van ervan uit te gaan dat gebruikers op de content van de bibliotheek blijven afkomen. Pas als gebruikers de bibliotheek in het vizier krijgen, is de voorwaarde geschapen om hen in contact te brengen met de fysieke én de digitale collectie.

Classificatie van content

Pars pro toto kunnen de consequenties van de zes trends worden beschreven als de overgang van *hiërarchische decimale classificatiesystemen*, via de *connectiewolk van de Aquabrowser*, naar de *tag clouds* van nu (figuur 7.1). In de eerstgenoemde variant van informatie organiseren worden de metadata bij de collectie door experts aan het materiaal toegevoegd. Een professioneel classificatiesysteem dient ter fysieke ordening van boeken en andere materialen op boekenplanken (Shirky 2005). In de Nederlandse openbare bibliotheken wordt het SISO-systeem gehanteerd. Een viercijferige code plus de eerste vier letters van de auteursnaam geven de ordening van materialen aan.

De Aquabrowser, gebruikt door de digitale openbare bibliotheek (www.bibliotheek.nl), maakt associatief zoeken mogelijk. Op basis van – nog steeds door bibliothecarissen – aan de collectie toegekende metadata wordt geautomatiseerd een ‘wolk’ van gerelateerde zoektermen en spellingsvarianten gegenereerd. Door op de omliggende zoektermen te klikken, verschijnen een nieuwe zoekwolk en nieuwe treffers bij deze term.

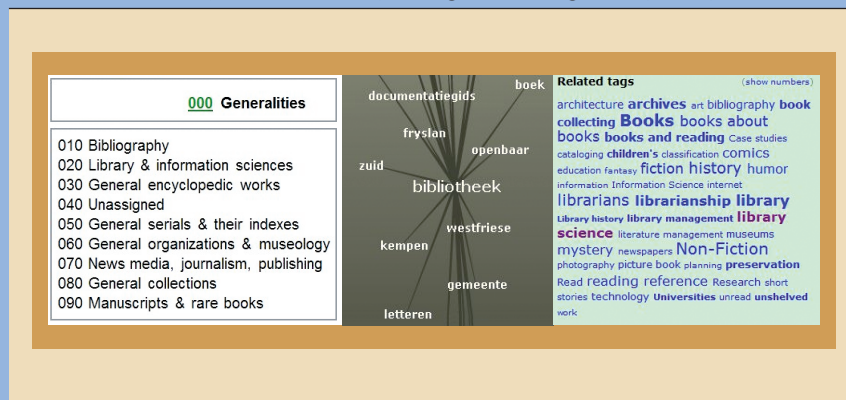
Tag clouds zijn de jongste loot aan de classificatiestam. Fundamenteel verschil met de andere twee is dat de metadata niet door experts, op basis van een onderling afgesproken systematiek, aan een collectie worden toegekend. Dat doen de gebruikers van een site zelf, die meestal ook degenen zijn die de content (afbeeldingen, filmpjes, muziek, maar ook teksten) aan een site toevoegen. Na enige tijd laat zich geautomatiseerd een wolk van gerelateerde zoektermen genereren, waarbij de grootte van de zoekterm de relatieve belangrijkheid aangeeft (d.w.z. dat velen dit trefwoord in combinatie met het opgegevene hebben toegekend) (Mathes 2004).

Alle systemen hebben hun voor- en nadelen. Het belangrijkste nadeel van de *tag clouds* (zeker in de ogen van bibliothecarissen) is het chaotische karakter. Er ontbreekt immers een autoriteit die er met de stofkam doorheen gaat. Zo wordt bijvoorbeeld niet gecontroleerd op spel- en tikfouten en komen bijna synonieme trefwoorden voor (‘boek’, ‘boeken’, ‘boekband’). Dit nadeel wordt gedeeltelijk tegengegaan door de gecombineerde kennis van velen: mits er voldoende mensen trefwoorden toekennen, scheidt het kaf zich vanzelf van het koren (Shirky 2005).

Hoe dit ook zij, duidelijk is dat *tag clouds*, en in bredere zin *user generated metadata* in opmars zijn. Anders gezegd: content organiseren en uitwisselen is in toenemende mate een sociaal proces aan het worden dat zich tussen gebruikers onderling afspeelt. Zij zijn in de gedigitaliseerde wereld minder op centrale, informatieorganiserende en –leverende instanties gericht. Experts als bibliothecarissen en instituties als de bibliotheek spelen in dit proces van sociale organisatie van content een bescheidener rol dan voorheen.

Figuur 7.1

Classificatie van content: hiërarchische decimale classificatie (links, uitsnede), Aquabrowser trefwoordenwolk (midden, uitsnede), user-generated tag cloud (rechts)

Bron: Dewey decimal classification system, www-lib.neamorth.edu.on.ca/dewey/ddc.htm;

Aquabrowser: www.bibliotheek.nl; 'Library' tag cloud: www.librarything.com; alle geraadpleegd op 3 januari 2008

7.2 Sterktes en zwaktes, kansen en bedreigingen

Wat is de uitgangspositie van de openbare bibliotheek in onze verkenning van de toekomst? In deze paragraaf werken we de bevindingen tot dusver uit in een analyse van de sterke en zwakke punten van de bibliotheek, en de bedreigingen en kansen die er voor de nabije toekomst bestaan. We hebben hiervoor een SWOT-analyse uitgevoerd (de afkorting staat voor 'strengths and weaknesses, opportunities and threats'), een veel-gebruikte methode om de situatie van een organisatie, persoon of, in dit geval, branche in kaart te brengen. Interne factoren zijn de sterke en zwakke punten van de branche, externe factoren vallen uiteen in kansen en bedreigingen. De analyse is gebaseerd op de resultaten van de voorgaande hoofdstukken en de gesprekken die met experts uit de branche zijn gevoerd (zie ook hoofdstuk 8). We bespreken de vier elementen voor de bibliotheek in het algemeen en onderscheiden naar kernfunctie. In tabel 7.1 zijn de resultaten van de analyse beknopt weergegeven.

Tabel 7.1

SWOT-analyse openbare bibliotheek

	intern	extern
positief	sterke punten <i>algemeen</i> groot aantal gebruikers, breed bekend, laagdrempelig, het gebouw als plaats <i>kennis en informatie</i> traditionele expertise in informatie leveren <i>kunst en cultuur</i> bestaande collectie, bekend bij specifieke groep gebruikers <i>lezen en literatuur</i> ontspanning en wegdromen; leesplezier is de voornaamste reden voor bibliotheekbezoek ontmoeting en debat <i>de grote aantallen bezoekers</i> ontwikkeling en educatie intensief gebruik onder basisscholieren, goede contacten met basisscholen	kansen <i>algemeen</i> vergrijzing (van gebruikers en van personeel) <i>long-tail</i> -dynamieken immigratie kennis en informatie mensen helpen hun weg te vinden in overvloed aan informatie; mediawijsheid bevorderen <i>kunst en cultuur</i> centrale positie in het culturele veld <i>lezen en literatuur</i> goede uitgangspositie voor ontwikkeling tot expertisecentrum <i>ontmoeting en debat</i> maatschappelijke aandacht voor sociale cohesie <i>ontwikkeling en educatie</i> een leven lang leren, lissabondoelstelling
negatief	zwakke punten <i>algemeen</i> teruglopende uitleningen en ledenaantallen afhaken in de jeugd; terugkomen op latere leeftijd niet aantoonbaar beperkte openingstijden ‘boekig’ imago; functieverbreiding wordt als branchevreemd ervaren <i>kennis en informatie</i> het gebruik van bestaand digitaal aanbod is zeer beperkt <i>lezen en literatuur</i> beperkte beschikbaarheid van ‘sprinters’ <i>ontmoeting en debat</i> de omvang en maatschappelijke impact van deze functie moeilijk in kaart te brengen <i>ontwikkeling en educatie</i> beperkt gebruik middelbare scholieren, vgl. moeilijkere contacten met middelbare scholen	bedreigingen <i>algemeen</i> individualisering, hoog verwachtingsniveau van de klant teruglopende gebruikersaantallen vergrijzing van het personeel ontwikkeling van concurrerende digitale diensten <i>kennis en informatie</i> internet als snelle, makkelijk, veelgebruikte informatiebron uitgevers niet bereid tot doorlevering van digitale content aan gebruikers thuis <i>lezen en literatuur</i> stijging in het kopen van boeken grotere nadruk op actuele titels jongere generaties lezen telkens minder het e-boek rechtenvrije teksten op internet beschikbaar <i>ontmoeting en debat</i> ontwikkeling van virtuele ontmoetingsplatforms op internet (ook voor uitwisseling van content)

Bron: SCP

Sterke punten

Het meest omvangrijke sterke punt van de bibliotheek is zonder twijfel de grote groep mensen die gebruik maakt van haar diensten. Miljoenen mensen zijn lid van de bibliotheek, lenen er boeken of komen er om een andere reden over de vloer. De bekendheid van de bibliotheek onder de bevolking is groot. Daarbij bevindt de

bibliotheek zich in veel plaatsen in een centraal gelegen gebouw, dat dankzij het neutrale imago een laagdrempelige status heeft.

Een aantal aspecten van de traditionele invulling van het bibliothecarismevak vormt binnen specifieke functies een sterk punt. De expertise in 'lezen en literatuur' en 'kunst en cultuur' behoort daar zeker toe. De vaardigheden en kennis van de bibliothecaris zijn echter ook van waarde binnen de functie 'kennis en informatie'. Informatieprofessionals in de bibliotheek begeleiden mensen naar betrouwbare informatie, en hoewel dat nu eerder in een situatie van overvloed dan schaarste gebeurt, is die kerntaak nog steeds in potentie een sterk punt. De aanwezige collectie is ook in veel opzichten een sterk punt. Dit geldt natuurlijk voor de fictiecollectie, voor volwassenen en kinderen, maar ook voor de collectie over kunst en cultuur en andere non-fictie.

De bibliotheek onderhoudt samenwerkingsrelaties met onderwijsinstellingen, met name het basisonderwijs. Nieuwe samenwerking wordt in veel plaatsen gezocht met voorschoolse instellingen en volksuniversiteiten om ook mensen buiten het voltijdse onderwijs van dienst te zijn. Hiervoor is het fysieke gebouw vaak een belangrijke pijler. Voor 'ontmoeting en debat' speelt het gebouw als ontmoetingsplaats voor miljoenen mensen een positieve rol.

Zwakke punten

Het teruglopende gebruik, in termen van uitleningen en lidmaatschappen, de enige termen waarvan gedetailleerde trends in kaart zijn te brengen, vormt een zwakte voor de bibliotheek. Deze terugloop bestaat onder nagenoeg alle bevolkingsgroepen (hoofdstuk 5). Na het intensieve bibliotheekgebruik op de basisschool laten vele jeugdigen op de middelbare school de bibliotheek voor wat die is, en is er op latere leeftijd slechts een lichte opleving te bespeuren rond de leeftijd waarop men zelf kinderen krijgt. Onder de groeiende groep senioren, die relatief veel lezen, loopt het bibliotheekgebruik eveneens wat terug.

Openingstijden worden als beperkt ervaren, en zeker in kleinere gemeenten is het lastig om daar binnen de bestaande financiële kaders substantiële verruiming in aan te brengen. Aan de vraag naar actuele boeken, de 'sprinters', is vaak moeilijk tegemoet te komen. De bibliotheek heeft nog altijd een 'boekig' imago, en hoewel er binnen de branche gewerkt wordt aan functieverbreding, wordt deze zowel binnen als buiten de branche nogal eens als branchevreemd ervaren.

De digitale informatiebronnen die in de bibliotheek aanwezig zijn, worden nog te weinig gebruikt. Dat databestanden alleen in het gebouw geraadpleegd kunnen worden is een serieuze beperking. De aanwezigheid van de bibliotheek op het internet is voor gebruikers niet altijd even zichtbaar. Een aantal gesprekspartners schrijft dit in ieder geval ten dele toe aan de relatief beperkte ICT-competenties van het huidige personeel. De rol die de bibliotheek daardoor speelt in het informatieveld lijkt af te nemen, zeker onder jongeren, die veel gebruik maken van digitale bronnen.

De beweging naar andere functies dan boeken uitlenen is moeilijk in kaart te brengen, omdat er weinig gegevens zijn over aanbod en gebruik van die andere

functies. Dit is een zwakte bij het legitimeren van de bibliotheek, en het profileren daarvan als een instelling die meer doet dan alleen maar boeken uitlenen.

Kansen

De vergrijzing vormt in de eerstkomende tien jaar een kans voor de bibliotheek, omdat oudere autochtone Nederlanders meer lezen en meer vrije tijd hebben. Hoewel het bibliotheekgebruik ook onder hen afneemt, is die afname minder sterk dan onder jongere generaties. Daar de oudere groep de komende jaren een steeds groter deel van de Nederlandse bevolking gaat uitmaken (zie hoofdstuk 3), vormt het een interessante doelgroep met nog veel onbenut potentieel.

De zogenoemde *long tail*-dynamieken als gevolg van digitalisering (hoofdstuk 4) vormen een kans voor de bibliotheek om juist aan de vraag naar obscure en moeilijk te vinden materialen te voldoen. Bibliotheken zouden op vergelijkbare wijze als internetboekhandels en antiquariaten in de vraag naar andere dan top-10-boeken succesvolle dienstverlening kunnen ontwikkelen. Aangezien de prijzen van tweedehands boeken op sites van antiquariaten doorgaans vrij laag zijn, is het wel zaak concurrerend te zijn door tegen kostprijs te werken.

De immigratie vormt voor de bibliotheek een interessante kans. Onder mensen van Marokkaanse en Turkse afkomst blijkt het bibliotheekgebruik toe te nemen, in tegenstelling tot onder andere groepen (hoofdstuk 5). Onder hen is met name de groep jongeren veel in de bibliotheek te vinden. De achterliggende oorzaken hebben we niet onomstotelijk kunnen identificeren. In de branche overheerst de indruk dat Marokkaanse en Turkse ouders de bibliotheek ervaren als een 'veilige' plek voor hun kinderen, met name hun dochters. Mogelijk gaat dit ook op voor nieuwe groepen immigranten (van bijvoorbeeld Afghaanse, Iraakse en Afrikaanse herkomst). Die vormen dan ook groepen waarvoor de bibliotheek in de toekomst van belang kan zijn.

Hoewel de rol van de bibliotheek als toegangspoort tot kennis en informatie door de externe concurrentie onder druk staat, vormt de traditionele expertise van de bibliotheek in het zoeken van betrouwbare bronnen ook in deze tijd van overvloedige informatie een kans. De bibliotheek kan mensen helpen hun weg te zoeken in deze overvloed, en hun mediawijsheid bevorderen.

Door haar meestal centrale ligging en haar brede bekendheid is de mogelijke samenwerking met culturele instellingen een kans voor de bibliotheek. Het gebouw biedt vaak gelegenheid voor exposities en tentoonstellingen, waar mogelijk in samenhang met de collectie. Ook voor samenwerking rond ontmoeting en debat liggen hier kansen, zeker gezien de maatschappelijke aandacht voor sociale cohesie. Door de brede collectie en algemene associatie met lezen bevindt de bibliotheek zich in een goede positie om zich verder te ontwikkelen als kenniscentrum voor lezen en literatuur. Dankzij de Lissabondoelstellingen is er meer aandacht voor een leven lang leren, waardoor er ook nieuwe samenwerkingsmogelijkheden ontstaan.

Een aantal van deze kansen vereist aanpassing of actualisering van de competenties en vaardigheden van het personeel. Gezien de verwachte substantiële uitstroom

van personeel dat de komende jaren met pensioen gaat, kan de bibliotheek nieuwe mensen werven die deze kansen kunnen aangrijpen.

Bedreigingen

Het teruglopende gebruik, in de meetbare vorm waar subsidiegevers zich ook vaak op richten (lidmaatschap en uitleencijfers), kan de inkomsten van de bibliotheek bedreigen. Dankzij het grote aantal leden kan de bibliotheek ook haar andere functies vervullen. Als die omvang slinkt, wordt de bibliotheek ook een minder interessante samenwerkingspartner voor andere culturele instellingen, en kan ze minder mensen bereiken met activiteiten zoals exposities en voorstellingen.

De gemiddelde leeftijd van het bibliotheekpersoneel is vrij hoog vergeleken met andere branches. De uitstroom naar (pre)pensioen die binnen enkele jaren begint, vergt waarschijnlijk extra inspanning om nieuw, geschikt personeel te vinden. Gezien de personeelstekorten in andere branches kan de concurrentie op de arbeidsmarkt dan ook een probleem vormen.

De verwachtingen van gebruikers veranderen, men raakt meer en meer aan maatwerk en keuzemogelijkheden gewend. Een bezoek aan de bibliotheek moet bovendien in drukke levens worden ingepast. Als alternatieve routes om een boek of informatie te bemachtigen eenvoudiger zijn, zal de gebruiker daar zijn toevlucht zoeken. Externe partijen kunnen (digitale) diensten gaan ontwikkelen, en Web 2.0-applicaties kunnen ontstaan die kerntaken van de bibliotheek raken, zoals dat in de informatievoorziening nu al zichtbaar is.

De rechtendiscussie omtrent digitale content beperkt de rol die de bibliotheek kan spelen als informatiekanaal. Door bestaande afspraken met uitgevers is het toegankelijk maken van de digitale informatie waar de bibliotheek over beschikt voor gebruikers thuis maar zeer beperkt mogelijk. Dit bedreigt de uitvoering van de kennis- en informatiefunctie in het digitale tijdperk door de bibliotheek. Ook worden rechtenvrije teksten in toenemende mate via het internet ontsloten.³

Jongere generaties lezen telkens minder dan de generaties voor hen. Daarnaast lijkt er door actieve marketing in het boekenveld een grotere nadruk op actuele titels te bestaan dan enige tijd geleden, al zijn longitudinale marktcijfers om deze indruk te onderbouwen niet voorhanden. Omdat bibliotheken niet in staat zijn ieder boek uit de top-10 in grote aantallen op de plank te hebben, zullen lezers daarvoor hun heil elders zoeken en niet noodzakelijk terugkomen naar de bibliotheek als ze iets buiten de top-10 willen lezen.

Hoewel nog allerminst duidelijk is of het e-boek een succes zal worden, is het een potentiële bedreiging voor de bibliotheek. Er kan een directe relatie ontstaan tussen uitgever en eindgebruiker, waarin de bibliotheek geen rol meer heeft (of het zou, net als bij de 'Digileendienst' voor muziek, om het digitaal uitlenen van boeken moeten gaan, die na verloop van tijd weer van de e-boek-reader verdwijnen, maar ook dat kunnen uitgevers zelf gaan doen.). Ook als een tussenpartij hierin nog een zinvolle rol kan hebben, is het de vraag of bibliotheken snel en effectief op zulke ontwik-

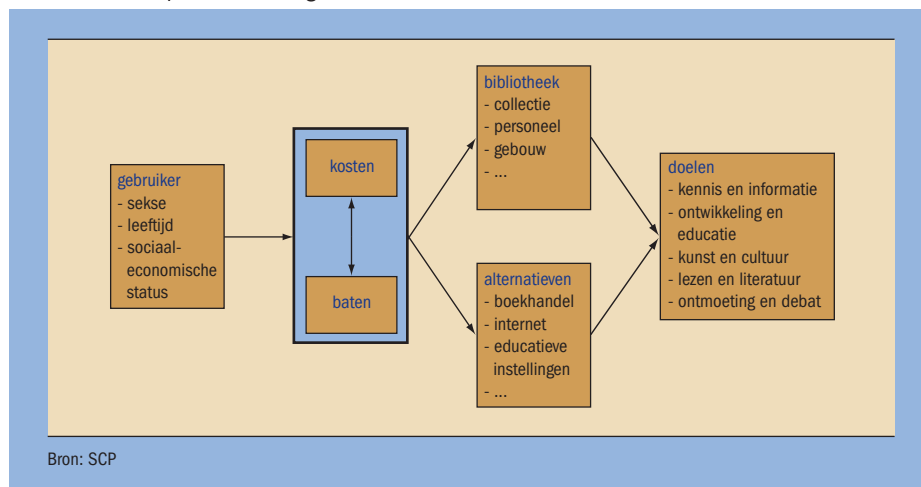
kelingen kunnen inspelen. Het is op dit moment niet goed mogelijk een inschatting te maken van de adoptiesnelheid van het e-boek. Die zal afhangen van het marktmodel dat de boekenbranche gaat introduceren. In de mobiele telefonie en de game-industrie heeft een marktmodel waarin de verkoop van abonnementen en software (games) de verliesgevende hardware compenseert, geleid tot een snelle aanvaarding door de gebruikers. Het is verder uiterst onzeker in welke mate de het e-boek het gedrukte boek uit de markt zal drukken. Het meest waarschijnlijk is een scenario waarin e-boek en gedrukt boek naast elkaar blijven bestaan.

7.3 Kosten en baten voor de gebruiker

Als basis voor onze schets van de toekomst van de openbare bibliotheek gebruiken we een analytisch model dat de gebruiker centraal stelt. De assumptie daarbij is dat mensen voor het bereiken van bepaalde doelen de bibliotheek als middel gebruiken, maar dat er voor veel, zo niet alle, doelen ook alternatieven bestaan. Er zijn verschillende factoren die de keuze tussen de bibliotheek en alternatieven beïnvloeden, gevisualiseerd in figuur 7.2. We bespreken het van rechts naar links, dus tegen de richting van de pijlen in.

Figuur 7.2

Model van keuzeproces van de gebruiker

De keuze voor de bibliotheek of een alternatieve dienstverlener komt tot stand op basis van een afweging die de gebruiker maakt tussen kosten en baten. Dit is de kern van het model, die ook de basis vormt voor het onderscheid in waarschijnlijke en wenselijke toekomst. De kosten zijn de inspanningen die de gebruiker in termen van geld, tijd en energie moet leveren. Zo hangt er tenminste voor volwassen gebruikers een prijskaartje aan het bibliotheeklidmaatschap en wordt er vaak ook per boek, cd of dvd een bescheiden bijdrage gevraagd. Om boeken te lenen moeten gebruikers zich

naar de bibliotheek verplaatsen. Dat kost tijd, energie en misschien ook geld voor vervoer en parkeren. Als men aan kantoortijden gebonden is, zijn de openingstijden van de meeste bibliotheekfilialen een ernstig beperkende factor. Bezoek is dan feitelijk alleen mogelijk tijdens die ene avondopenstelling per week. Ook de kosten van verlenging van geleende materialen spelen mee. Om ze te verlengen moet men binnen drie weken weer bij het filiaal langs gaan en kosten maken. Digitaal verlengen biedt uitstel, maar geen afstel: de materialen moeten hoe dan ook een keer terug.

Aan alternatieven voor de bibliothecaire dienstverlening zijn uiteraard eveneens kosten verbonden, soms lager, soms hoger. Maar de kosten zijn niet de enige factor. Gebruikers zijn bereid tot hogere kosten wanneer de opbrengst ook hoger is dan die van een alternatief. Zo kiezen sommigen ervoor boeken te kopen in plaats van te lenen. De kosten zijn weliswaar hoger, maar de baten wegen daar tegen op: men kan het boek nog eens herlezen, het staat fraai in de boekenkast, en het verkeert bij eerste gebruik nog in maagdelijke staat.

We moeten benadrukken dat het hier niet gaat om feitelijke maar om gepercipieerde kosten en baten. De afweging wordt bepaald door de verwachting die mensen hebben van de kosten en de baten. De tijd die een bezoek aan de bibliotheek kost, zal in reële situaties niet volledig overeenkomen met de verwachtingen die een mogelijke gebruiker van tevoren heeft. Bij de baten geldt dit evenzeer: de verwachting dat bijvoorbeeld een nieuwe bestseller wel uitgeleend zal zijn, kan iemand ervan doen afzien naar de bibliotheek te gaan, terwijl het boek er misschien wel staat. Eerdere ervaringen voeden deze percepties. Goede ervaringen met de collectie en het personeel van het dichtstbijzijnde bibliotheekfiliaal zijn bevorderlijk voor hernieuwd bezoek. Frustraties over uitgeleende boeken, een verouderde collectie en een onvriendelijke bejegening hebben omgekeerd een negatieve uitwerking. Naast eigen ervaringen spelen ook impressies een rol, de verhalen die men hoort van andere bibliotheekgebruikers, en het beeld dat men van de bibliotheek heeft, waarvan niet altijd exact is aan te geven waar dat vandaan komt en waardoor het wordt beïnvloed.

Helemaal links in het model staan de kenmerken van de gebruiker weergegeven. Deze kenmerken kunnen van invloed zijn op de balans tussen kosten en baten. Mensen op hoge leeftijd kunnen er tegen opzien naar de bibliotheek te gaan, bijvoorbeeld als ze slecht ter been zijn of een verminderd gezichtsvermogen hebben, terwijl die afstand voor jongere burgers in de regel geen probleem vormt. De sociaaleconomische positie is uiteraard van belang: voor wie meer geld heeft zullen de kosten minder een belemmering zijn dan voor de sociale minima.

Zoals gezegd beschrijven we de twee toekomstbeelden apart per kernfunctie, omdat verschillende gesignaleerde ontwikkelingen niet voor alle kernfuncties hetzelfde, of een even groot effect hebben. Zo bleek al dat de functie 'kennis en informatie' door de digitalisering flink onder druk is komen te staan, maar de functie 'lezen en literatuur' daarentegen had veel minder daaronder te lijden dan onder een generatiegewijze afname in het lezen. Beide factoren, digitalisering en afname in het lezen, pakken ook nog eens verschillend uit voor mensen van variërende sociale achtergronden.

7.4 De waarschijnlijke toekomst: gestaag afnemend draagvlak

Onze schets van de waarschijnlijke toekomst van de openbare bibliotheek staat in het teken van een gestage afkalving van het gebruik. In de branche en bij beleidsmakers bestaat het idee dat de bibliotheek er vooralsnog niet in slaagt de vernieuwing krachtig genoeg ter hand te nemen. Het gevoel van urgentie is groot, maar er zijn factoren in het spel die – zoals bij elke cultuuromslag – remmend werken op vernieuwing en zich lastig laten wegnemen. Uit gesprekken met experts (§ 8.2) kwam, anders dan verwacht, naar voren dat meer geld niet de voornaamste oplossing is. De meeste experts beschouwen het trage tempo in de bibliotheekvernieuwing als een mentaliteitskwestie. De nieuwe trends worden wel geregistreerd en als belangrijk en soms bedreigend aangemerkt, maar dit leidt tot onvoldoende verandering in de dagelijkse praktijk, mede doordat het bibliotheekpersoneel niet altijd over de meest actuele ICT-kennis en ervaring beschikt.

Gezien de voortgaande veranderingen in de digitale omgeving, lijkt het ons waarschijnlijk dat het draagvlak voor de bibliotheek over tien jaar nog verder is afgenomen. We zullen deze ontwikkeling uiteenrafelen voor de vijf afzonderlijke kernfuncties.

Kennis en informatie

Van alle kernfuncties van de openbare bibliotheek staat deze het meest onder druk. De analyses van het veranderende media- en informatiegebruik laten zien dat voor veel mensen het internet in relatief korte tijd een centrale plaats als nieuws- en informatiebron is gaan innemen, vooral onder jongeren. Vooralsnog zijn televisie en dagbladen belangrijkere informatiebronnen dan internet, maar bij de laatste meting van het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) in 2005 zat het internet de radio al op de hielen. Qua tijdsbesteding is de ontwikkeling van internet spectaculair, van een half uur per week in de vrije tijd in 2000 naar vijf keer zoveel vijf jaar later. In de structuur van figuur 7.1 is deze ontwikkeling als volgt onder te brengen.

– Alternatieven

In de afgelopen vijftien jaar zijn met internet de alternatieven voor de non-fictiedienstverlening van de openbare bibliotheek sterk toegenomen. Ook buiten het internet is het aanbod aan informatie sterk gegroeid, onder meer door commerciële radio- en televisiezenders en gratis dagbladen (een enkele ook via de bibliotheken verspreid). De functie van de openbare bibliotheek als intermediair tussen leveranciers en afnemers van kennis en informatie is hierdoor ten dele komen te vervallen.

– Bibliotheek

De digitale dienstverlening die de gezamenlijke openbare bibliotheken hebben (de sites en diensten Bibliotheek.nl, Leesplein.nl, Literatuurplein.nl, Schoolbieb.nl, Muziekweb.nl, Al@din en de Aquabrowser) hebben nog niet de gebruikersaantallen getrokken waarop werd gehoopt. Van de dienst Zoek&Boek, begin 2007 geïn-

roduceerd, is het eigenlijk nog te vroeg om iets te kunnen zeggen over mogelijk succes. Via deze dienst kunnen boeken, cd's, dvd's en bladmuziek online worden aangevraagd en – ook als ze van elders moeten komen – in de eigen bibliotheek afgehaald en geretourneerd. Cijfers van de Vereniging van Openbare Bibliotheken (VOB) laten een bescheiden aantal leveranties zien in de eerste drie kwartalen van 2007, de periode waarin de dienst werd uitgerold (feitelijk is de uitrol bij het ter perse gaan van dit rapport nog niet voltooid). In het eerste kwartaal ging het om 2817 leveringen, in het tweede kwartaal waren dat er 8273 en in het derde kwartaal 10.706.

Als gevolg van deze ontwikkelingen is de balans tussen kosten en baten van bibliotheek en alternatieven verschoven in het nadeel van de bibliotheek.

– Kosten

In de bibliotheek aanwezige bronnen van kennis en informatie raadplegen is meestal gratis (voor het internetgebruik wordt vaak wel een bescheiden tarief in rekening gebracht). Een internetaansluiting thuis is aanzienlijk duurder, maar deze wordt in afnemende mate gezien als een investering en steeds meer als onderdeel van de standaardinfrastructuur van een huishouden. Bovenop deze vaste kosten zijn de variabele kosten voor kennis en informatie op internet zoeken praktisch nihil. Verder speelt het gemak mee dat mensen vanuit huis kunnen opereren. De kosten om naar de bibliotheek te gaan (ook gezien de beperkte openstelling) zijn evident hoger, ook al is er vaak wel een vestiging in de nabije omgeving. Voor ouderen en lager opgeleiden zijn de kosten om vertrouwd te raken met digitaal zoeken naar informatie naar verwachting hoger dan voor jongeren en hoger opgeleiden, wat de balans verschillend doet uitvallen.

– Baten

De bibliotheek heeft een goed imago onder de bevolking: een nuttige en bijna vanzelfsprekende instelling en een betrouwbare bron van kennis en informatie. Maar de aldaar beschikbare content is ook steeds meer buiten de bibliotheekmuren beschikbaar. Met name openbaar-bestuurlijke informatie is vrij verkrijgbaar op het internet en er ontstaan steeds meer thematisch georiënteerde websites van publieke instellingen die vanuit hun missie ook streven naar betrouwbaarheid. Daar waar bibliotheken op internet echt een meerwaarde kunnen bieden – commerciële databanken raadplegen – blijken licenties voor thuisgebruik door bibliotheekleden te duur of schrikken uitgevers terug voor de combinatie van het grote aantal potentiële gebruikers en de mogelijkheid van illegale verspreiding van hun content via internet. Daarnaast is op internet veel materiaal beschikbaar dat in de bibliotheek ontbreekt, vooral actuele ontwikkelingen op populair-cultureel gebied. De kritische gebruiker verwacht die actuele informatie ook aan te treffen en snel te kunnen krijgen. De 24-uursbeschikbaarheid van snel leverbare informatie op internet heeft ertoe geleid dat de gebruiker nu ook verwacht door de bibliotheek veel sneller geholpen te worden aan de benodigde informatie en kennis.

De waarde van een (idealiter!) goed gesorteerde en ontsloten (boeken)collectie op praktisch elk kennisgebied is in een tijdperk van informatieovervloed anders dan in een tijd van informatieschaarste. Theoretisch zou de ordenende en contextualiserende functie van de bibliotheek voor velen een welkome aanvulling moeten zijn op het ongeordende en fragmentarische aanbod op internet. Niet iedereen beschikt immers over voldoende internetzoekvaardigheden. Toch lijkt het er vooralsnog niet op dat de bibliotheek een adequaat antwoord heeft gevonden op de uitdagingen die het internet met een encyclopedie als Wikipedia, een atlas als Google Maps, een videofragmentenbibliotheek als YouTube en een zoekdienst als Google heeft gesteld. De (nog te onderzoeken) vraag is verder of het grotere gemak van digitaal zoeken – full-text dan wel met combinaties van velden – het zoeken met de bestaande classificatiesystemen (SISO, Dewey enz.) in de beleving van gebruikers niet omslachtig maakt.

Als de bibliotheek, zoals de diagnose in het veld toch wel luidt, niet goed weet aan te sluiten bij het veranderende informatiezoekgedrag van haar gebruikers, zal de balans in kosten en baten de komende jaren verder verschuiven in het nadeel van de bibliotheek. Jongere en hogere statusgroepen zullen de bibliotheek sneller links laten liggen dan oudere en lagere statusgroepen.

Ontwikkeling en educatie

De openbare bibliotheek beoogt iedereen te helpen zichzelf verder te ontwikkelen, of men nog dagonderwijs volgt of niet. Vooral groepen die het onderwijs hebben verlaten zijn in theorie aangewezen op de bibliothecaire dienstverlening. De gebruikscijfers geven een ander beeld: een hoog gebruik onder basisscholieren en een dalend gebruik onder tieners in het secundair onderwijs. Cijfers van de vob geven aan dat de samenwerking met vroeg- en voorschoolse, basis- en voortgezet onderwijs behoorlijk intensief is. In 2005 werkten bibliotheken met respectievelijk 80%, 90% en 85% van deze instellingen samen. Voor voor- en voerschoolse educatie (vve) en voortgezet onderwijs lagen die percentages beduidend hoger dan in 2004.

Het bibliotheekgebruik is op de leeftijd van het tertiair onderwijs het laagst, waarna het weer iets begint te stijgen. Steeds meer bibliotheken werken samen met volksuniversiteiten, waarmee volwassenen in beeld komen. De Lissabondoelstellingen van de Europese Unie voor 'een leven lang leren' betekenen een kans voor de bibliotheek als nuttige samenwerkingspartner voor het onderwijs, en het is aannemelijk dat deze vorm van samenwerking op meer plaatsen wordt uitgebouwd. Ook de oriëntatie op voorschoolse kinderen neemt een grotere omvang aan, en ook daar zal in de komende jaren waarschijnlijk meer samenwerking met instellingen ontstaan. Onzeker is wat de invloed zal zijn van de komende invoering van gratis schoolboeken in het voortgezet onderwijs. Mogelijk gaan scholen in de toekomst vaker zelf lesmateriaal ontwikkelen. Bibliotheken kunnen daar ondersteuning bij bieden. De ontwikkeling van deze functie hangt verder samen met de plaats die kennis en informatie en lezen en literatuur de komende jaren gaan innemen.

– Alternatieven

Er zijn geen signalen dat de schoolbibliotheek de taak van de openbare bibliotheek dreigt te verdringen. Er is eerder sprake van aanvulling, en in sommige gevallen nuttige samenwerking. Dat tieners hun informatie in toenemende mate op internet zoeken, werkt hier natuurlijk ook door.

– Bibliotheek

De bibliotheek is zich sterk bewust van haar potentieel als samenwerkingspartner met onderwijs- en andere instellingen. De kansen op een geslaagde samenwerking zijn nog groter omdat de voornaamste samenwerkingspartners (ook) een krap budget hebben. Dienstverlening voor het voortgezet onderwijs kan zich onder andere richten op bevordering van mediawijsheid.

De balans tussen kosten en baten ziet er als volgt uit.

– Kosten

Lidmaatschapskosten voor jeugdleden, soms al vanaf 12 jaar, spelen ongetwijfeld een rol in het sterk afnemende gebruik onder tieners, maar dat is zeker niet de enige factor. Er zijn indicaties dat grote groepen tieners hun lidmaatschap niet meer verlengen al ruim voor zij lidmaatschapsgeld moeten gaan betalen. De kosten van tijd en moeite spelen bij hen ook mee. Voor institutionele partners kan de bibliotheek juist vanuit kosten oogpunt een aantrekkelijke samenwerkingspartner zijn. De rol die tijd en moeite daarin spelen zijn nog onduidelijk.

– Baten

De ontwikkeling van dienstverlening gebeurt in afstemming met institutionele afnemers en bereikt daarmee grotere baten. De expertise over het basisonderwijs kan uitgebouwd worden naar andere onderwijsniveaus. Op individueel niveau zal de bibliotheek er beter in slagen een aantrekkelijk aanbod te bieden voor basisscholieren dan voor scholieren uit het voortgezet onderwijs. De daling van de kosten van informatie op internet zoeken en ontwikkelingen in het literatuuronderwijs (een kleiner aantal boeken op de leeslijst) resulteren er ook in dat de bibliotheek voor scholieren uit het voortgezet onderwijs minder nuttig wordt.

Omdat 'ontwikkeling en educatie' van oudsher een sterk ontwikkelde tak van dienstverlening is, zij het voornamelijk gericht op het basisonderwijs, zal de bibliotheek naar verwachting in deze functie de komende tien jaar een nuttige samenwerkingspartner blijven, met een goed benut aanbod, hoewel enige daling in het gebruik door scholieren en studenten onvermijdelijk lijkt. Het grotere gebruik onder bepaalde groepen allochtone jongeren zal niet genoeg zijn om de grote terugloop onder andere herkomstgroepen in deze leeftijd te compenseren. De uitbreiding van de dienstverlening aan volwassenen via volksuniversiteiten zal substantieel zijn. Er is geen reden om te verwachten dat de relatie met het reguliere onderwijs zal verslech-

teren. Via intensievere samenwerking kan die lokaal wellicht nog verbeteren. De wederzijdse interesse voor samenwerking wordt bevorderd door deze historische band, maar ook door de krapte in budgetten bij alle partijen. De bibliotheek zal daarmee in 'ontwikkeling en educatie' een rol blijven spelen, hoewel die waarschijnlijk meer in lezen dan in informatie zal liggen.

Kunst en cultuur

De omvang en betekenis van de activiteiten van de bibliotheek in de functie 'kunst en cultuur' zijn moeilijk in kaart te brengen. Voor een deel gaat het om activiteiten in het gebouw van de bibliotheek, zoals exposities, schrijversbijeenkomsten, theatervoorstellingen of concerten. Cijfers van de VOB tonen zowel voor exposities (van 7.231 naar 7.400) als voor overige culturele activiteiten (van 8.961 naar 9.994 activiteiten) een stijging tussen 2004 en 2005. Hoeveel mensen deze exposities en activiteiten hebben bezocht, is niet bekend en vanwege het vaak 'open' karakter ervan ook niet goed te meten. In de afnemende aantallen leden en bezoeken schuilt voor deze functie een bedreiging. De mate waarin er zinvol invulling aan gegeven kan worden is sterk afhankelijk van ontwikkelingen op andere gebieden die, zoals dat tegenwoordig heet, de 'traffic genereren'. Veel bezoek aan culturele activiteiten komt vermoedelijk tot stand doordat men voor een leesboek of een informatief boek naar de bibliotheek komt en de aanwezige cultuur 'meepikt'.

Voor een ander deel ligt de invulling van deze functie in de ondersteuning van amateurkunst, en daarmee in de non-fictiecollectie (bladmuziek bijvoorbeeld) en aanwezige expertise. De bibliotheek biedt ondersteuning voor de beoefening van diverse vormen van amateurkunst die elders plaatsvindt. Het niveau van amateurkunstbeoefening door Nederlanders is door de jaren heen redelijk stabiel gebleven (zie Van den Broek et al. 2005). Te verwachten is dan ook dat de vraag de komende jaren niet drastisch zal veranderen.

– Alternatieven

Er zijn talloze plaatsen waar men voor activiteiten rond kunst en cultuur terecht kan. Ook voor informatie en materialen kan men elders terecht, in de boekhandel, op het internet (waar steeds meer rechtenvrije bladmuziek is te vinden) en in archieven. Met name de groeiende informatie op internet doet de balans in het nadeel van de bibliotheek verschuiven.

– Bibliotheek

De bibliotheek kan bij de organisatie van activiteiten rond kunst en cultuur het overige aanbod van de bibliotheek onder de aandacht te brengen. Zo kan zij een meerwaarde creëren ten opzichte van alternatieve aanbieders. Door samenwerking met cultuurhistorische instellingen als musea en archieven kan de bekendheid van de bibliotheek als expertisecentrum vergroot worden.

De balans tussen kosten en baten is als volgt.

– Kosten

De kosten van activiteiten rond kunst en cultuur in de bibliotheek zijn voor de gebruiker meestal relatief laag. Zelfs een lidmaatschap is vaak niet nodig. De kosten van alternatieven kunnen in termen van gemak en tijd echter wel veel lager zijn. Het downloaden van bladmuziek via internet gaat sneller dan een bezoek aan de bibliotheek, en is niet belemmerd door openingstijden. Of activiteiten van andere partijen minder tijd en moeite kosten is moeilijk in te schatten, maar vermoedelijk zal het verschil niet groot zijn.

– Baten

Uit klanttevredenheidsonderzoeken is naar voren gekomen dat de bekendheid van (culturele) activiteiten die de bibliotheek organiseert beperkt is. Als de bibliotheek die bekendheid niet weet te vergroten, zal de perceptie van de bibliotheek als plaats waar men deze activiteiten kan tegenkomen beperkt blijven.

De verwachte ontwikkeling in de balans is moeilijk in te schatten gezien de afwezigheid van trendgegevens over langere termijn. Zonder effectieve manier om geïnteresseerden op de hoogte te brengen van wat er georganiseerd wordt, en daar lijkt het aan te schorten, zal de omvang van deze functie beperkt blijven is ook geen grote verschuiving in de balans tussen kosten en baten te verwachten.

Lezen en literatuur

Dit is de kernfunctie met veruit de grootste omvang in de huidige activiteiten van de bibliotheek, en ook de best meetbare. Uitleen van fictie is niet de enige invulling die de bibliotheek aan deze functie geeft. Leesbevorderingsactiviteiten vallen eveneens onder deze noemer. Het aantal bezoeken van leerlingen (voornamelijk uit het basisonderwijs) steeg tussen 2004 en 2005 van 0,90 naar 0,98 miljoen. De impact van deze bezoeken is moeilijker in kaart te brengen. Onderzoek heeft enige jaren geleden uitgewezen dat de activiteiten die de bibliotheek op dit gebied samen met scholen en ouders ontplooit wel enige vruchten afwerpen (Kraaykamp 2002). Zeker voor scholieren van de basisschool is de bibliotheek nog steeds een goede bron van leesmateriaal en voorziet zij in een omvangrijke behoefte. Senioren, die meer vrije tijd hebben én meer lezen, zijn een stabiele groep bibliotheekgebruikers, maar vooralsnog procentueel niet een erg omvangrijke.

De uitleen van fictie loopt sinds het begin van de jaren negentig terug, ook onder jeugdleden en senioren. Dit wordt deels veroorzaakt door een daling in het lezen zelf, deels doordat de boeken die worden gelezen minder vaak uit de bibliotheek komen – ze worden vaker gekocht of cadeau gedaan. Er zijn vooralsnog geen signalen dat aan deze twee tendensen in de nabije toekomst een einde komt. In het schema is deze ontwikkeling als volgt onder te brengen.

– Alternatieven

De boekhandel als alternatief voor de bibliotheek als bron van fictie heeft altijd bestaan. De boekenbranche voert een actieve marketing en zij zal waarschijnlijk haar positie ten opzichte van de bibliotheek verder verbeteren. Daarnaast vormen internetboekhandels en -antiquariaten een makkelijk toegankelijke en omvangrijke bron van minder courante boeken, wat met de positie van de bibliotheek in dit domein concurreert (Anderson 2005; Laan 2006).

– Bibliotheek

Specifieke acties gericht op ledenbehoud en actiever gebruik van lidmaatschappen zullen een positief effect hebben, maar het is de vraag of dit voldoende zal zijn om het tijt te keren. Het beschikbare marketingbudget zal vermoedelijk mager blijven afsteken bij wat de commerciële boekhandel in de strijd weet te werpen, al profiteren bibliotheken hier wel enigszins van mee. Samenwerkingsverbanden met boekhandels en niet-openbare bibliotheken (zoals die van instellingen) ontstaan wel, maar schoorvoetend. Ontsluiting van ‘de nationale bibliotheekcollectie’ via Zoek&Boek kan bijdragen aan grotere beschikbaarheid van materialen, maar twijfels over de impact op het leenverkeer zijn gelegitimeerd. Een gedegen collectiebeleid kan leiden tot aanbod dat goed aansluit bij de behoefte van bezoekers van de bibliotheek, maar met immer beperkte middelen blijft dit een uitdaging. Door activiteiten rondom lezen en literatuur te organiseren weet de bibliotheek zich wel te manifesteren als expertisecentrum.

Door deze ontwikkelingen verschuift de balans tussen kosten en baten van de bibliotheek en alternatieven langzaam in het nadeel van de bibliotheek.

– Kosten

De geldelijke kosten van een boek lenen zijn bijna altijd lager dan die van alternatieven. De niet-geldelijke kosten zijn daarentegen hoger: het kost vaak meer tijd, omdat boeken weer teruggebracht moeten worden en het kost meer planning omdat de openingstijden vaak beperkt zijn. De toenemende voorkeur van mensen voor gekochte boven geleende boeken doet vermoeden dat bezit van boeken ook nog andere voordelen heeft, in de vorm van status en misschien gebruiksgemak. De invoering van mogelijkheden om dat gebruiksgemak te vergroten, zoals reserveren en verlengen van materialen via het internet, en ontsluiting van de landelijke collectie via Zoek&Boek gaat traag, en wellicht te traag om substantieel effect te hebben op de inschatting van de kosten die mensen maken en de gewoontes die ze ontwikkelen.

– Baten

De bibliotheek als instelling waar men boeken kan lenen is bijna algemeen bekend, en zonder twijfel is dit de bekendste van de vijf kernfuncties. Ten opzichte van de boekhandel bieden bibliotheken een veel ruimere keuze, en het voordeel is dat de omloopsnelheid (titels die plaatsmaken voor nieuwere) op de bibliotheekplanken

een stuk lager kan zijn. Ook titels van drie jaar oud of langer zijn vaak nog te vinden. Daar staat tegenover dat het gewenste boek, zeker als dat een recente bestseller is, in de bibliotheek niet altijd op korte termijn te verkrijgen is. De expertise van het bibliotheekpersoneel steekt niet per se uit boven die van het personeel in boekhandels en de digitaal gebundelde adviezen van andere lezers op websites van goed bezochte online boekhandels.

De rol van de bibliotheek als plaats waar mensen heen gaan voor hun boeken en inspiratie lijkt gestaag beperkter te worden. Als de bibliotheek de bestaande trend in uitleningen van fictie en non-fictie niet weet te keren, door effectief gebruik te maken van haar positie en sterke punten, dan zal ook in deze functie de ontwikkeling niet in het voordeel van de bibliotheek zijn. Dat er een groeiende groep senioren is die meer leest dan jongeren en meer vrije tijd heeft, biedt een kans voor de bibliotheek om in ieder geval voorlopig de omvang van de leenfunctie op peil te houden. Bibliotheekgebruik onder oudere generaties ligt echter procentueel op een laag niveau, en neemt momenteel ook onder hen af. Lokaal zal het lukken om deze groep tot actiever bibliotheekgebruik te verleiden, maar zonder gerichte actie zal deze groep in veel plaatsen de bestaande trend van langzaam teruglopend gebruik blijven vertonen.

Ontmoeting en debat

Ook dit is een functie waarvan de huidige invulling door de bibliotheek moeilijk in kaart is te brengen. Van de vier miljoen leden komt een groot deel af en toe langs en de bibliotheek trekt ook niet-leden die een krant komen lezen en een kop koffie komen drinken. Er zijn miljoenen bezoeken per jaar (in 2005 telde de VOB 86,1 miljoen bezoeken, terwijl het er in 2004 meer waren – 87,9 miljoen). Of deze bezoeken ook leiden tot gesprekken en debatten is en blijft onbekend (hoe is dit te meten?). De bibliotheek organiseert veel lezingen en discussiebijeenkomsten georganiseerd, maar voor zover die zuiver onder deze noemer te scharen zijn is ook daarvan niet bekend over welke aantallen deelnemers het gaat. De mate waarin de bibliotheek in een behoefte voorziet van maatschappelijk achtergestelden is evenzeer moeilijk met gegevens te onderbouwen. Anekdotisch materiaal maakt duidelijk dat dit alles zeker gebeurt, maar de huidige stand van zaken en tendensen zijn onduidelijk.

– Alternatieven

De bibliotheek heeft te maken met talloze alternatieven, van het café tot inspraakavonden in het gemeentehuis. Ook hier is internet in opmars; de mogelijkheden tot digitale contacten en netwerken zijn in de afgelopen jaren sterk ontwikkeld, en ook als platform voor discussie biedt het internet veel gelegenheid. De mate van variatie in fysieke alternatieven is wel sterk afhankelijk van de omgeving. In grote steden zijn er meer alternatieve plaatsen voor ontmoeting en debat dan in kleine dorpen.

– Bibliotheek

De lage drempel en de neutraliteit van de bibliotheek zijn een kracht. In projecten rond de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) en dergelijke kan hier goed gebruik van gemaakt worden en vormt de bibliotheek in de lokale situatie een interessante samenwerkingspartner. Op het vlak van integratiebevordering is de toegankelijkheid van de bibliotheek een sterk punt. In het organiseren van leesclubs komen 'ontmoeting en debat' en 'lezen en literatuur' samen, en ook met de andere functies is er een sterke connectie.

De balans tussen kosten en baten is als volgt.

– Kosten

De kosten van deze functie voor de gebruikers zijn laag. De beperkte openingstijden vormen een mogelijke beperking. De voordelen van internet in termen van tijd en moeite zijn ook hier van toepassing, zij het dat veel mensen elkaar liever 'live' ontmoeten dan virtueel.

– Baten

Die zijn sterk afhankelijk van de aanwezige alternatieven. De lage drempel en de neutraliteit van de bibliotheek zullen de baten vergroten als het gaat om bepaalde groepen die met de niet-neutraliteit van andere locaties meer moeite zullen hebben.

De functie van de bibliotheek als plaats voor ontmoeting en debat heeft een zekere historie en staat de laatste tijd weer sterk in de belangstelling. Deze aandacht zal de komende jaren aanhouden en de kansen vergroten voor de bibliotheek om een nuttige rol te vervullen. De mate waarin dat lukt is altijd sterk afhankelijk van de omgeving en het actief optreden van de bibliotheek zelf. Daarom zal deze functie in veel gevallen een beperkte omvang behouden. Doordat het moeilijk is om omvang en effect van activiteiten in deze functie in kaart te brengen, zal het lastig blijven om de bibliotheek te afficheren als geschikte locatie voor ontmoeting en debat en financiering van projecten te vinden.

De vijf functies tezamen

In dit toekomstbeeld zal vooral de kennis- en informatiefunctie te lijden hebben onder de veranderingen in de omgeving, speciaal de digitalisering. De functie 'lezen en literatuur' zal in uitleencijfers uitgedrukt verder dalen doordat mensen minder lezen en meer boeken kopen of cadeau krijgen. In de functies 'educatie en ontwikkeling' en 'kunst en cultuur' lijken de bedreigingen minder groot. Bij 'kunst en cultuur' én bij 'ontmoeting en debat' is het, bij gebrek aan harde gegevens over de maatschappelijke impact, moeilijk in te schatten hoe deze zich in de praktijk verhouden tot kennis en lezen.

7.5 Een mogelijke toekomst: de bibliotheek in de kantlijn

Aan bovenstaand toekomstbeeld van de openbare bibliotheek over tien jaar lag de aanname ten grondslag dat de afkalving van ledentallen en uitleningen in hetzelfde geleidelijke tempo zal doorzetten als sinds medio jaren negentig. Het is echter zeer goed denkbaar dat de verandering van mediagebruik en informatiezoekgedrag door de opkomst van nieuwe internettoepassingen in de komende jaren ineens sneller zal gaan, met ingrijpendere gevolgen voor de openbare bibliotheek. In deze paragraaf gaan we ervan uit dat de bedreigingen een veel grotere impact zullen hebben op de bibliotheek dan de kansen die er te grijpen zijn. In termen van het model zullen vooral de (gepercipieerde) baten van alternatieve dienstverlening hoger zijn. We verkennen hier een aantal mogelijke ontwikkelingen in het alternatieve aanbod die van grote invloed kunnen zijn.

Op de eerste plaats neemt in dit toekomstbeeld de ontwikkeling van Web 2.0 een hoge vlucht. Content met elkaar delen, deels zelf gecreëerd (foto's, films, proza en poëzie, muziek) gaat een belangrijk deel van de vrije tijd in beslag nemen. Gratis webapplicaties maken het eenvoudig voor mensen om zelf hun relevante content – inclusief het sociale netwerk onderhouden via instant messaging en email – op één overzichtspagina in de webbrowser te organiseren. Dit *webdashboard* wordt voor velen de toegangspoort tot media en informatie. Men wisselt leuke en interessante content op grote schaal uit en organiseert deze content ook online voor later gebruik. Naast content delen gaat ook samen content creëren in verhoogd tempo door. Op diverse themagebieden ontstaan wereldwijde digitale naslagwerken die een netwerk van experts vrijwillig bijhoudt en verbetert.

Op de tweede plaats kiezen contentleveranciers voor een businessmodel waarin de intermediaire rol van de bibliotheek verzwakt. E-boek-readers worden in grote aantallen geproduceerd, komen tegen of onder de kostprijs op de markt en vinden gretig aftrek bij de echte lezers. Rechtenvrije literaire werken zijn gratis te downloaden. Uitgevers bieden hun nieuwe titels op internet te koop of te leen aan (in het laatste geval verdwijnt de tekst na een vastgestelde periode weer van de e-boek-reader). Onderdeel van deze strategie is dat men zich terughoudend opstelt in de onderhandelingen met bibliotheken over het doorleveren van hun content, mede uit angst voor de piraterij die de muziekindustrie zoveel omzet heeft gekost. Voor muziek en films wordt het gebruik van de fysieke drager eveneens minder belangrijk en komen er op de markt leenmodellen via downloaden bij. Dat maakt de bibliotheek voor gebruikers (die met de digitale muziekuitlendingsdienst Digileen van de Centrale Discotheek Rotterdam een voorsprong had genomen) een minder vanzelfsprekende plek om naar content op zoek te gaan.

Als gevolg van deze ontwikkelingen daalt het fysieke bezoek aan de bibliotheek om boeken en andere materialen te lenen snel. Voor andere culturele instellingen en voor scholen is de bibliotheek daardoor een minder vanzelfsprekende samenwerkingspartner. Op het web is het concurrerende aanbod zo groot dat de bibliotheek er niet in slaagt om de fysieke verliezen met digitale winsten te compenseren. Met

enige vertraging wordt dit zichtbaar in de traditionele bibliotheekstatistieken over uitleningen, lidmaatschappen en bezoeken. Bestuurders en volksvertegenwoordigers op lokaal, regionaal en landelijk niveau beginnen vragen te stellen over het rendement van de geïnvesteerde publieke middelen; vragen waarop de bibliotheeksector de antwoorden schuldig moet blijven.

Het beeld is nader te verfijnen voor de vijf kernfuncties. Omdat dit toekomstbeeld een extremere variant is van het eerdere, werken we dit korthedshalve niet volgens dezelfde systematiek uit, maar beperken we ons tot de hoofdlijn.

Kennis en informatie

Van de vijf functies komt deze door de hypothetische ontwikkelingen het meest onder druk te staan. Uiteraard zijn de bibliothecaire collecties niet ineens waardeeloos geworden, maar veel mensen komen simpelweg niet meer op het idee om de bibliotheek of haar digitale pendant te bezoeken, aangezien kennis en informatie – complete wetenschappelijke en studieboeken, webencyclopedieën, medische adviezen, reisplanners – zo ruim voorhanden en zo gemakkelijk te benaderen zijn op het web. Als men iets niet weet, zoekt men (al dan niet via Google of zijn opvolger) deze kennis- en informatiebronnen op. Als men zeker wil weten of de gevonden informatie juist is, weet men via het eigen netwerk wel iemand te vinden die daarover uitsluitsel kan geven.

Onder bibliothecarissen zijn schampere geluiden te horen over zoekmachines als Google en encyclopedieën als Wikipedia. Op Google geldt net als elders in de vrije markt dat wie betaalt, bepaalt (men kan een *sponsored* link laten plaatsen, de vindbaarheid van bepaalde informatie is beïnvloedbaar, in China wordt de inhoud aangepast aan de restricties van de staat om toch vooral toegang tot de markt te krijgen). Op Wikipedia kunnen bekende personen hun eigen biografie aanpassen en dreigen kapitaalkrachtige personen en bedrijven soms met rechtszaken om ongewillige informatie over de bedrijfsvoering van de site verwijderd te krijgen. Het zijn terechte kanttekeningen bij de kwaliteit en betrouwbaarheid van wat er op het vrije web ontstaat (in de volgende paragraaf gaan we er nader op in). Men geeft zich echter weinig rekenschap van het zelfreinigend vermogen van het sociale web. Als er informatie wordt verspreid die volgens een groep gebruikers niet in de haak is, leidt dat vaak tot publiciteit (ook in de ‘oude media’) en een initiatief ter correctie op zeer korte termijn.

Ontwikkeling en educatie

Vanwege het snel dalende gebruik van gedrukte bronnen en de opkomst van alternatieven wordt de bibliotheek voor scholen een minder vanzelfsprekende samenwerkingspartner. De klassieke taak van de bibliotheek in het onderwijs, vaardigheden bijbrengen in het omgaan met informatie, verliest met de op het sociale web opkomende fuzzy classificatiesystemen aan relevantie.

Tegenover de digitale educatieve dienstverlening van bibliotheken (in het bijzonder schoolbieb.nl) hebben marktpartijen soortgelijke, maar voor scholen aantrek-

kelijker content ontwikkeld, waar scholen graag voor betalen omdat in hun ogen de baten ook groter zijn. Onder vakgenoten is er een groepsblog waarin over de voor- en nadelen (betrouwbaarheid, onafhankelijkheid) van de verschillende lesmethoden wordt gediscussieerd. Soms roepen ze daarbij de hulp van bibliotheken in, maar niet in de vorm van meer begeleiding.

Onderwijzers zien de omgang van hun leerlingen met media en informatie veranderen en proberen met digitaal lesmateriaal in hun onderwijs hierbij aan te sluiten. Voor 'een leven lang leren' bieden uitgevers, maar ook community's van onderwijs-experts kosteloos materiaal aan dat in het volwassenenonderwijs dankbaar wordt aanvaard.

Kunst en cultuur

Vanouds beschikt de bibliotheek over veel naslagwerken op het gebied van kunst en cultuur, en ondersteunt ze amateurkunstbeoefenaars met zelfstudieboeken, bladmuziek en dergelijke. De encyclopedische functie blijft bestaan, maar trekt nog maar weinig bezoekers nu gespecialiseerde online-encyclopedieën deze kernfunctie voor een belangrijk deel hebben overgenomen. Daarnaast hebben enkele belangrijke uitgevers van kunstboeken besloten hun oudere, minder courante titels gratis als pdf ter beschikking te stellen bij wijze van uithangbord voor hun website. Community's van amateurkunstenaars wisselen informatie met elkaar uit over hun belangstellingsvelden.

De tanende bezoekers zorgen ervoor dat exposities van (amateur)kunst minder belangstellenden trekken. De samenwerking met andere culturele instellingen komt moeizamer tot stand. Waar de aantrekkelijkheid van de bibliotheek vroeger lag in de grote ledenaantallen en hoge bezoekerscijfers – een korte *sneak preview* van een toneelvoorstelling in de hal van de centrale vestiging vergrootte de belangstelling voor de eigenlijke opvoering – richten andere culturele instellingen zich nu op (ook 'cultuurvreemde') evenementen.

Lezen en literatuur

Zowel de fysieke bibliotheek als de fysieke boekhandel hebben als intermediair tussen uitgever en eindgebruiker van boeken een flinke veer moeten laten. Een deel van de markt heeft zich verplaatst naar het domein van de e-boeken. Hoger opgeleide, mobiele en veellezende lezers zweren bij het digitale boek. Voor het fysieke boek is de markt nog altijd aanzienlijk. De *long tail* indachtig houdt de openbare bibliotheek een groot aantal fictie- en non-fictietitels beschikbaar. Het collectiebeleid vindt inmiddels op landelijk niveau plaats. Zo wordt een optimale match bereikt tussen de gezamenlijke collectiemiddelen en de beschikbaarheid van een zo divers mogelijk aanbod. Nadeel is wel dat het transport van de fysieke boeken enige tijd in beslag neemt. Steeds minder gebruikers nemen dat nadeel voor lief.

Als expertisecentrum voor lezen en literatuur is de bibliotheek nog altijd een belangrijke speler. Van de 'doorlopende leeslijn' en andere dienstverlening bestemd voor het leesonderwijs maken nog vrijwel uitsluitend kinderen van de basisschool

gebruik– voornamelijk voor de leesvaardigheid zelf, niet zozeer voor de verdieping ervan.

Ontmoeting en debat

Elkaar in persoon ontmoeten blijft ook in tijden van internet een menselijke behoefte. De centrale ligging in dorp, stad en wijk en de neutrale uitstraling van de bibliotheek zijn niet veranderd. Doordat de subsidies gekoppeld zijn aan indicatoren voor het gebruik van de andere vier functies, zijn de inkomsten teruggelopen. Onvermijdelijk is op de personeelskosten bezuinigd door de openingstijden terug te brengen. Dit heeft de gelegenheid om elkaar te ontmoeten in de koffiehoeke aangetast en debatten zijn lastiger in de avonduren te organiseren.

Regionale dagbladen en huis-aan-huisbladen, als luizen in de pels van de lokale en regionale bestuurders, hebben hun oplagen zien dalen. De economische schaalvergroting die daardoor nodig was heeft ertoe geleid dat een platform voor discussie over lokale onderwerpen op veel plaatsen in het land ontbreekt. De fysieke bibliotheek is als ontmoetingsplaats vooral relevant voor onderwerpen met een lokaal karakter. In samenwerking met de gemeente en plaatselijke organisaties georganiseerde debatten vervullen nog steeds een belangrijke functie.

Ook in deze functie nemen Web 2.0-applicaties een deel van de functie van de bibliotheek over. Debatten worden vaker op het internet georganiseerd, waar burgers hun mening kenbaar kunnen maken en met elkaar en de overheid in discussie kunnen. Dat trekt meer deelnemers: ze hoeven er niet voor naar een zaaltje en kunnen hun eigen tijd kiezen.

De vijf functies tezamen

In dit toekomstbeeld verliest de openbare bibliotheek aan relevantie voor gebruikers doordat de ontwikkelingen in haar omgeving sneller gaan dan de inhoudelijke vernieuwing in de bibliotheekbranche zelf. Haar positie marginaliseert, want het lukt de bibliotheek niet om ‘de supermarkt van de informatiesamenleving’ te worden. Ze verwordt eerder tot de buurtsuper op de hoek: handig voor een snelle vergeten boodschap, maar verhoudingsgewijs te duur en met een te klein assortiment om klanten te verleiden tot de wekelijkse boodschappen.

7.6 Een wenselijke toekomst: correctie van de markt

We verkennen nu de gevolgen van de beide geschetste toekomstbeelden, en onderzoeken wat de maatschappij moet ontberen als de openbare bibliotheek beperkter wordt of zelfs helemaal verdwijnt. We doen dit aan de hand van de in hoofdstuk 2 geformuleerde negen criteria voor goed functioneren. Per kernfunctie stellen we vast op welke punten het nieuwe media- en informatielandschap tekort schiet vanuit maatschappelijk-normatief perspectief. Hoe de bibliotheeksector marktcorrecterend kan optreden in deze veranderde omgeving bespreken we hier kort en krijgt in hoofdstuk 8 een vervolg in concrete handreikingen.

De nadruk ligt hier op onwenselijke gevolgen, en 'onwenselijk' verwijst naar de normatief-theoretische overwegingen die ooit hebben geleid tot de institutionalisering van de openbare bibliotheek als publieke voorziening met een zekere missie. De opdracht van de openbare bibliotheek ligt in wat in de economie 'marktfalen' heet. Dat wil zeggen dat een maatschappelijk wenselijk aanbod of gebruik van media op de vrije markt niet vanzelf tot stand komt. De institutie 'openbare bibliotheek' is opgericht om te helpen de realiteit dichterbij de maatschappelijk wenselijke situatie te brengen. In hoofdstuk 2 benoemden we de waarden (vrijheid, gelijkheid, orde/cohesie en kwaliteit) die aan het functioneren van de media en *mutatis mutandis* de openbare bibliotheek als publieke voorziening ten grondslag liggen. We hebben deze waarden vervolgens uitgewerkt naar negen principes voor goed functioneren van de openbare bibliotheek, te weten:

- toegankelijkheid, beschikbaarheid;
- diversiteit, pluriformiteit;
- onafhankelijkheid, objectiviteit;
- solidariteit, sociale insluiting;
- sociale controle, integratie;
- instandhouden van de symbolische omgeving;
- betrouwbaarheid, precisie;
- professionaliteit, deskundigheid;
- actualiteit, vernieuwing.

Deze principes zijn onverminderd actueel, maar hun onderlinge gewicht is verschoven doordat de markt aan ingrijpende veranderingen onderhevig is. Daarmee is ook de mate waarin er in een vrije markt geen maatschappelijk optimaal aanbod tot stand komt – marktfalen dus – van gedaante veranderd. In de beginjaren van de openbare bibliotheek was het falen van de markt vooral gelegen in de gebrekkige toegankelijkheid van (gedrukte) media en informatie. Er was wel een behoorlijk aanbod aan informatieve en literaire media, maar veel mensen waren financieel of anderszins niet in de gelegenheid ervan kennis te nemen. De toegangsdrempels wegnemen was de voornaamste legitimatie van het openbaar bibliotheekwerk. Daarnaast waren insluiting van de arbeidersklasse in de maatschappelijke verhoudingen en ook sociale controle (vanuit de burgerij; het tegengaan van een communistische revolutie) belangrijke motieven. Een ander punt was de pluriformiteit van informatie: de leeszaalbeweging heeft flink geageerd tegen de verzuilde bevoogding die in het bibliotheeklandschap gangbaar was.

In de huidige verhoudingen is het accent verschoven. Toegankelijkheid van content is nog steeds een belangrijk motief, maar zorg hierover beperkt zich nu tot een verhoudingsgewijs veel kleinere groep die bijvoorbeeld geen krant of internet kan betalen of de relevante informatie in het onoverzichtelijke digitale domein niet weet te vinden. Tegenwoordig baren veeleer de onafhankelijkheid en pluriformiteit in een van commerciële belangen doordrenkt media- en communicatiebestel zorgen. Sociale insluiting en integratie verdienen nog altijd aandacht, maar betreffen niet

langer de arbeidersklasse maar een relatief kleine groep sociaaleconomisch achtergestelden en etnische groepen.

Misschien wel het belangrijkste punt van zorg zijn de kwaliteitsstandaarden die in het vluchtige en gedemocratiseerde internettijdperk dreigen te degenereren: objectiviteit, betrouwbaarheid en professionaliteit in een communicatiebestel waarin professionals zich steeds meer geconfronteerd zien met 'amateurs'. De bibliotheeksector beoogt (dan wel pretendeert) deze kwaliteitsstandaarden hoog in het vaandel te voeren. Zo wil men een veilige haven zijn in de woelige digitale wateren: de plek waar men terecht kan voor overzichtelijk geordende, betrouwbare informatie en kwalitatief goede cultuur (om misverstanden te voorkomen: daarmee wordt niet uitsluitend 'hoge' cultuur bedoeld; het gaat juist om kwalitatief goede 'hoge' én populaire cultuur).

Het is echter de vraag of het met de beschikbare mensen en middelen überhaupt doenlijk is om het gigantische aanbod op waarde te beoordelen en te classificeren. We hebben het dan niet alleen over de gigabytes aan informatie waarmee het internet dagelijks wordt uitgebreid en gewijzigd. Ook de Nederlandse boekproductie groeit nog altijd en de maandelijks verschijnende 1500 nieuwe titels vragen om een aanzienlijke bibliothecaire inspanning. De innovatie die hiervoor nodig is, gaat het niveau van de Nederlandse openbare bibliotheeksector te boven. In internationaal verband zal hier het nodige moeten gebeuren. Dat neemt niet weg dat Nederland, gezien de relatief vooraanstaande positie die ons land in de internationale bibliotheekwereld inneemt, zich hiervoor ook belangrijke inspanningen moet getroosten.

De negen principes voor goed functioneren kunnen een checklist zijn voor elk van de kernfuncties (Huysmans 2006a). We zullen niet per kernfunctie alle negen criteria langslopen, maar ons beperken tot de ons inziens belangrijkste punten van marktfalen die de bibliotheek kan tegengegaan.

Kennis en informatie

De bespreking van de waarschijnlijke toekomst liet zien dat er bij deze kernfunctie in twee opzichten een groeiende disbalans is: èn er zijn buiten de bibliotheek in hoog tempo alternatieve bronnen van kennis en informatie bijgekomen, èn deze alternatieven zijn in termen van geld en vooral tijd en energie ook nog eens goedkoper. In het extremere toekomstbeeld dat we schetsten nam deze ontwikkeling een nog veel grotere vorm aan. Aan de buiten de bibliotheekmuren groeiende mogelijkheden valt weinig te doen. Wel kan men alles op alles zetten om een kwalitatief goede en betrouwbare aanvulling te bieden. Daarvoor is het essentieel om de ontwikkelingen nauwlettend te volgen. Dan moeten wel vanuit gebruikersperspectief de kosten in ogenschouw worden genomen. Gebruikers neigen er in de huidige omstandigheden toe genoeg te nemen met informatie van redelijke kwaliteit tegen nultarief, zelfs als de informatie van betere kwaliteit tegen uiterst geringe kosten geboden wordt.

In termen van marktfalen dat daardoor ontstaat, en dat bibliotheken kunnen tegengaan, spelen hier de volgende punten:

- betrouwbaarheid, onafhankelijkheid: in het uitdijende en onoverzichtelijke aanbod aan informatie op het open web zijn betrouwbaarheid en onafhankelijkheid van informatie en de aanbieders ervan moeilijker in te schatten. Dit geldt zowel voor gebruikers als voor bibliothecarissen;
- sociale insluiting: in een complexer wordende wereld is goed kunnen omgaan met informatie nog belangrijker dan voorheen voor maatschappelijk functioneren. Wie hiermee problemen heeft, loopt een groter risico de aansluiting met de maatschappelijke realiteit (met name arbeid en inkomen) te missen;
- sociale controle, instandhouding symbolische omgeving: met het groeien van de hoeveelheid informatie kan men zich afvragen of er niet steeds minder gedeelde ervaringen komen waaraan in gesprekken gerefereerd kan worden ('publieksfragmentatie').

In een wenselijke toekomst is de bibliotheek in staat om op deze punten voor gebruikers een functie te vervullen door haar traditionele rol van informatiedeskundige een nieuwe gedaante te geven. Te denken valt aan content beter vindbaar maken voor gebruikers door aan te sluiten bij de nieuwe manieren van classificeren die op het sociale web zijn ontstaan. Daarnaast kan de collectie meer hybride worden gemaakt door naast de eigen fysieke collectie op het web vindbare relevante content te documenteren en (op afstand) vindbaar te maken. Ten aanzien van de gidsfunctie zullen thematische keuzes onvermijdelijk zijn gezien het enorme en uitdijende aanbod. In hoofdstuk 8 werken we deze punten nader uit.

Ontwikkeling en educatie

Uit de SWOT-analyse (§ 7.2) kwam naar voren dat vooral in 'ontwikkeling en educatie' kansen liggen voor de openbare bibliotheek om haar maatschappelijke rol uit te bouwen. Enerzijds is er al een stevige samenwerkingsbasis met het onderwijsveld, van vroeg- en voorschoolse tot volwasseneneducatie. Anderzijds liggen er in het voortgezet onderwijs en in het volwassenenonderwijs nog grote kansen voor uitbreiding van het bereik en de dienstverlening, ook gezien de algemene tendens om 'een leven lang leren' te bevorderen. Men dient echter te waken voor de opkomst van interessant aanbod door andere partijen, zeker als het gaat om digitale content.

Marktfalen drukt zich in de nabije toekomst vooral uit in de volgende punten:

- betrouwbaarheid, onafhankelijkheid: net als bij de kennis- en informatiefunctie is het in een uitdijend aanbod moeilijk te bepalen wat goede en objectieve kennis is die in het kader van educatie kan worden overgedragen. De tendens van gedrukt naar digitaal (met name als het gaat om zelfwerkzaamheid van leerlingen) doet de noodzaak tot goede filtering toenemen;
- insluiting en integratie: de insluiting van maatschappelijk achtergestelde groepen en de integratie van nieuwkomers is onverminderd een punt van aandacht (zie hoofdstuk 3). Speciale aandacht verdienen volwassenen die geen dagonderwijs meer volgen. Vooral de oudere groepen zijn doorgaans minder vertrouwd met de nieuwe digitale vormen van educatie.

Een 'nieuwe' vorm van dienstverlening van de bibliotheek is burgers ondersteunen bij de ontwikkeling van *mediawijsheid*. Al sinds jaar en dag zijn bibliotheken behulpzaam bij het onderwijs in informatievaardigheden maar mediawijsheid is breder dan informatievaardigheid en het omvat kennis, vaardigheden en mentaliteit ten aanzien van alle content, niet alleen de informatieve (vgl. Raad voor Cultuur 2005; Verheijen en Van Driel 2007). Gezien de verschuiving in de wijze waarop gebruikers met content omgaan (minder gericht op instituties), is een proactieve houding van de bibliotheek noodzakelijk. Niet uit te sluiten is dat andere partijen in het onderwijsveld met concurrerend aanbod komen.

Kunst en cultuur

De openbare bibliotheek wil zich blijkens haar missie vooral profileren als een encyclopedie van kunst en cultuur. Ze wil dus met name de verwijzing naar en de contextualisering van het culturele aanbod voor haar rekening nemen, en niet zelf de aanbieder zijn (al gebeurt dat in bescheiden mate wel). Marktfalen op het gebied van kunst en cultuur is te verwachten op de volgende vlakken:

- toegankelijkheid: nog altijd maken mensen uit hogere sociaaleconomische milieus meer gebruik van het aanbod aan kunst en cultuur dan mensen die lager op de sociaaleconomische ladder staan. Het gaat niet zozeer om een verschil in financiële toegankelijkheid als wel in affiniteit en competentie in het omgaan met kunst en cultuur (vgl. Goudriaan en Visscher 2006 voor musea);
- insluiting, integratie: allochtonen nemen minder deel aan het westerse cultuuraanbod (zie voor cultureel erfgoed Huysmans en De Haan 2007). Omgekeerd is vermoedelijk de deelname van autochtonen in niet-westers cultuuraanbod evenmin groot, maar dat is niet onderzocht.

In een wenselijke toekomst weet de bibliotheek toegang tot kunst en cultuur te bevorderen voor alle bevolkingsgroepen, en weet zij juist de groepen die daar zelfstandig niet of nauwelijks mee in aanraking komen te bereiken. Marktgericht opereren door personalisering van de dienstverlening lijkt hiervoor de aangewezen weg. Mensen die al lid zijn van de bibliotheek zijn doelgericht en individueel te benaderen, op basis van kennis over die gebruikers die blijkt uit uitleenregistraties of periodiek marktonderzoek.

Lezen en literatuur

Openbare bibliotheken rekenen het sinds jaar en dag tot hun taak het lezen te bevorderen en de overheid zet hen als instrument daartoe in. Zoals gezegd heeft het kopen en cadeau krijgen van boeken relatief meer gewicht gekregen dan het lenen. Men zou daaruit kunnen afleiden dat het marktcorrigerend optreden van de bibliotheek minder belangrijk wordt. De cijfers zeggen evenwel weinig tot niets over hoeveel er daadwerkelijk gelezen wordt, en al helemaal niet over wat er wordt gelezen. Terwijl in de markt de bestsellers steeds belangrijker lijken te worden, is vanuit cultureel perspectief diversiteit van belang. En daarin is de maatschappelijke opdracht van de

bibliotheek als vanouds ook gelegen. Voor de toekomst betekent dit dus nog altijd marktcorrigerend optreden op de volgende punten:

- toegankelijkheid: hoewel er verhoudingsgewijs meer gekochte en cadeau gekregen boeken worden gelezen, en hoewel er steeds meer rechtenvrije content op internet beschikbaar komt (boeken waarvan de auteur ten minste zeventig jaar geleden is overleden), blijft de toegankelijkheid van boeken waarop nog wel rechten rusten maatschappelijk van belang;
- diversiteit en pluriformiteit: het beschikbaar houden van titels buiten de bestsellerlijsten en titels die niet meer in de boekhandel verkrijgbaar zijn blijft onverminderd een belangrijke opdracht;
- behoud van de symbolische omgeving: voor zover de aandacht meer dan voorheen uitgaat naar bestsellers (al valt dat blijkens verkoopcijfers nog wel mee) is het in het kader van de leescultuur van belang het perspectief te verbreden.

Als de markt voor lezen en literatuur geheel overgelaten wordt aan marktpartijen is er geen garantie dat deze waarden in stand gehouden worden.

Met de nog altijd vier miljoen leden van de bibliotheek die voornamelijk boeken komen lenen, is er voor deze kernfunctie de komende tien jaar zeker een toekomst. Statistieken uit andere landen laten zien dat ‘ontlending’ niet onvermijdelijk is. Wat nodig is om de neergaande tendens het hoofd te bieden, is dat gebruikers de voor hen relevante titels tegenkomen in hun veranderde omgang met content. Opnieuw is een proactieve houding van de bibliotheek in het digitale domein – aansluiten bij de wijze waarop gebruikers content zoeken en organiseren – de aangewezen weg. Als gebruikers de collectie digitaal kunnen vinden, is dat de basis voor uitleen van de fysieke materialen.

Ontmoeting en debat

Door de associatie met het woord ‘stilte!’ leggen mensen niet noodzakelijk het verband tussen de bibliotheek en ‘ontmoeting en debat’. Bibliotheken worden vooral met boeken en uitleen in verband gebracht. De laagdrempeligheid van de bibliotheek wordt vooral in de grote steden als kans gezien om ontmoetingen tussen bevolkingsgroepen tot stand te brengen die niet vanzelf ontstaan. In termen van marktfalen is de komende jaren te denken aan:

- diversiteit en pluriformiteit: de positie van lokale en regionale media als platform voor met name de lokale democratie is de afgelopen decennia verzwakt, waardoor er minder discussies over lokale aangelegenheden plaatsvinden;
- solidariteit, insluiting, integratie: op het sociale web zijn ontmoetingen netwerkachting georganiseerd. Men houdt vooral contact met vrienden en vrienden van vrienden. Echte discussie komt ook op speciale sites vaak niet goed op gang. Er ontbreekt dus een centraal punt waarop bijvoorbeeld democratische besluitvorming zich kan oriënteren.

Door mensen met elkaar in verbinding te brengen en debat te stimuleren kan de bibliotheek haar maatschappelijke opdracht gestand doen. De vestigingen, waarin de lokale verankering van de bibliotheek tot uitdrukking komt, zijn een niet te onderschatten middel om voor dit doel in te zetten.

De vijf functies tezamen

Ook over tien jaar zal er voldoende reden zijn tot correctie van de markt, gefinancierd uit publieke middelen. In deze schets van een wenselijke toekomst deden we alsof de bibliotheek voor de overheid de vanzelfsprekende partner is de lacunes te vullen. Maar is dat ook zo? In het denken over de rol van de overheid op het gebied van media en informatievoorziening van de laatste jaren is dit echter geen vanzelfsprekendheid. In de afsluitende paragraaf gaan we nader op deze vraag in.

7.7 De informatiesamenleving van 2018 en de bibliotheek

Informatisering wordt alom gezien als een proces waar momenteel belangrijke impulsen voor sociale verandering van uitgaan. En wanneer de samenleving verandert, komen de instrumenten waarmee de overheid poogt de maatschappelijke kwaliteit te vergroten vanzelf in een ander licht te staan. Vanuit overheidsperspectief is de openbare bibliotheek zo'n instrument, niettegenstaande haar ontstaan als een sociale beweging – die later met publieke middelen is geïnstitutionaliseerd.

De afgelopen jaren is het overheidsbeleid rond media, informatie, cultuur en burgerschap opnieuw tegen het licht gehouden. Dit resulteerde in een aantal studies, waarvan die van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR 2005) het meeste stof deed opwaaien. De studies waren eensluidend in de visie dat de overheid zich primair moest richten op de functies die media vervullen, en pas secundair op de instituties die zich hiermee bezighouden. Zo is het niet de taak van de overheid per se een publieke omroep in stand te houden. De overheid moet de maatschappelijke informatievoorziening monitoren en optreden waar die tekort schiet. Daarvoor heeft zij meerdere instrumenten. Eén daarvan is de publieke omroep, en het voortbestaan daarvan is afhankelijk van hoe goed hij erin slaagt tekorten te verhelpen.

De openbare bibliotheek en de boekenmarkt kwamen in de WRR-studie niet voor (deze werden aan het cultuurbeleid toegerekend, niet aan het mediabeleid; zie WRR 2002). De lijn van redeneren volgens geldt voor de openbare bibliotheek echter hetzelfde als voor de publieke omroep: de publieke middelen die naar de bibliotheek vloeien, moeten uitmonden in maatschappelijk wenselijke correcties van de markt. Zo niet, dan komt na verloop van tijd de legitimiteit van de publieke financiering ter discussie te staan. Zoals deze studie heeft laten zien, is hier in de afgelopen jaren een serieus probleem ontstaan. Voor zover er goede indicatoren zijn voor traditionele en nieuwe vormen van dienstverlening, laten ze neerwaartse, respectievelijk niet snel genoeg stijgende tendensen zien. Zetten deze ontwikkelingen zich de komende jaren door, dan komt er onvermijdelijk een moment waarop de investeringen in het bibliotheekwerk worden herbezien.

Voor een belangrijk deel gaat het om ontwikkelingen die de bibliotheek zelf niet kan bijsturen. Dat de welvaart stijgt en daardoor meer mensen boeken gaan kopen in plaats van lenen – daaraan kan de openbare bibliotheek niet veel veranderen. Ze kan evenmin voorkomen dat jongeren opgroeien in een wereld waarin naast het boek als cultuur- en informatiedrager vele andere, en aantrekkelijker media bestaan, waardoor het boek bij hen een bescheidener plaats in het mediamenu inneemt dan bij hun ouders en grootouders. In die zin is de vraag gewettigd of er voor de openbare bibliotheek op langere termijn nog wel zo'n belangrijke plaats is weggelegd.

Om het antwoord op die vraag scherper te krijgen, zou je je een wereld zonder openbare bibliotheek kunnen voorstellen, om dan te constateren wat er aan die wereld ontbreekt. In het voorgaande zijn we niet zo ver gegaan. We beschreven twee beelden van de situatie in 2018, waarbij we de eerste (geleidelijke verdere terugloop in maatschappelijk draagvlak) waarschijnlijker achtten dan de tweede (marginalisering van de bibliotheek). Beide toekomstbeelden, maar vooral het tweede, boden aanknopingspunten voor een visualisatie hoe de samenleving af zou zijn zonder bibliotheek. Als belangrijkste tekortkomingen in zo'n situatie kunnen we de volgende noemen:

- bij leren lezen – in de informatiesamenleving van 2018 misschien van groter belang dan ooit – mist vooral het primaire onderwijs een belangrijke ondersteuning (een brede collectie kinder- en jeugdboeken, deels gericht op het leren lezen zelf) dicht bij huis. Hetzelfde geldt voor het onderwijs aan volwassenen in Nederlands als tweede taal;
- de overheid mist een belangrijk instrument voor de spreiding van de Nederlandstalige literaire cultuur. De ontwikkelingen zouden maar ten dele 'als vanzelf' worden gecompenseerd door de licht stijgende boekenverkoop (ter indicatie: jaarlijks worden nu nog drie keer zo veel boeken geleend als gekocht);
- mensen missen een plaats waar zij met vragen terecht kunnen over de relevantie, de onafhankelijkheid en de betrouwbaarheid van kennis en informatie;
- dorpen raken een van de laatst overgebleven voorzieningen voor lokale informatie en maatschappelijke ondersteuning kwijt. Het gaat dan zowel om de lokale informatievoorziening als om maatschappelijke ondersteuning (Wmo). In de buitenwijken van grote steden valt voor gemeenten een belangrijk instrument van welzijnsbeleid weg;
- er ontbreekt een instantie die ontwikkelingen in de maatschappelijke informatievoorziening volgt en zonodig bijstuurt. Hoewel internet gemakkelijker niches biedt voor kleinere interessegroepen is er geen garantie dat in een vrije markt voor alle burgers een onafhankelijk, betrouwbaar en pluriform aanbod aan content beschikbaar is.

Deze tekortkomingen vragen niet noodzakelijkerwijs om een openbare bibliotheek. De overheid kan andere instrumenten inzetten om de lacunes te vullen. Feit is wel dat de openbare bibliotheek op grond van de status quo – ze is er nu eenmaal, heeft vooralsnog een groot draagvlak in de samenleving en voert dergelijke taken nu ook al uit – als instrument voor de hand ligt.

In het afsluitende hoofdstuk buigen we ons over de vraag wat de sector kan doen om het mogelijke marktfalen als gevolg van verdere marginalisering van de bibliotheek te bestrijden – en daarmee als instrument voor overheidsbeleid relevant te blijven. In de afgelopen jaren heeft de vorming van basisbibliotheken plaatsgevonden die ten dienste stond van de inhoudelijke vernieuwing. Om een maatschappelijke functie te blijven vervullen lijkt een verdere bestuurlijke reorganisatie niet de eerste prioriteit. De hoofdlijn is eerst en vooral dat de inhoudelijke vernieuwing nu versneld haar beslag moet krijgen. Het adagium ‘de gebruiker staat centraal’, al vermeld in het koepelconvenant van 2001, moet nu absolute prioriteit krijgen. In de wenselijke toekomst zijn enkele hints voor inhoudelijke vernieuwing gegeven. In het volgende hoofdstuk werken we deze uit.

Het verschil tussen de waarschijnlijke en de wenselijke toekomst, zo analyseerden we, is de vraag of de openbare bibliotheek de komende jaren voldoende innovatiekracht weet te mobiliseren om de kosten voor bibliotheekgebruikers te verlagen en de baten van de bibliotheek te vergroten. In het waarschijnlijke en het mogelijke toekomstbeeld slaagt de sector daar onvoldoende in, in het wenselijke wel.

Kerngedachte is dat men gebruikers moet opzoeken waar ze zijn, in het digitale domein, in plaats van te wachten tot zij naar de bibliotheek komen (OCLC 2004: 73). Hoe dat kan en welke voorwaarden daarvoor nodig zijn, is onderwerp van het volgende en laatste hoofdstuk.

Noten

- 1 Zoals in de vorm van 'klanten die dit boek kochten, kochten ook...?'
- 2 De VOB en de FOBI D zijn bezig met een onderzoek naar deze kwestie, maar dat is op het moment van schrijven nog niet afgerond, www.debibliotheeken.nl/content.jsp?objectid=14646.
- 3 Rechtenvrije materialen betekenen uiteraard ook een bedreiging voor de bibliotheek in die zin dat mensen voor deze materialen de bibliotheek niet meer nodig hebben.

8 Handreikingen voor beleid: van waarschijnlijk naar wenselijk

8.1 Van 'wat' naar 'hoe'

Om niet het gevaar te lopen dat het wenselijke toekomstbeeld in het teken zou staan van het in leven houden van de openbare bibliotheek zoals we haar kennen, hebben we ons gericht op de maatschappelijke opdracht, in een veranderende omgeving. We analyseerden hoe de nadruk binnen die opdracht verschuift van criteria als toegankelijkheid en diversiteit naar betrouwbaarheid en onafhankelijkheid. Per kernfunctie gaven we aan wat voor de komende jaren de belangrijkste aandachtspunten voor de openbare bibliotheek moeten zijn om het 'marktfalen' tegen te gaan. Dit hoofdstuk beschrijft hoe die aandachtspunten in de praktijk en in beleid te vertalen zijn. De vertaling is een taak voor de sector zelf. We bieden hiertoe handreikingen voor beleid die nog praktische uitwerking behoeven.

Handreikingen formuleren op basis van een theoretische en empirische analyse als deze bergt het gevaar in zich van een gebrekkige worteling in de praktijk van alledag. Daarom zijn gesprekken gevoerd met deskundigen uit de branche (bibliotheken en overheden). Paragraaf 8.2 doet in grote lijnen verslag van dit deel van het onderzoek. In de gesprekken stond uiteraard de openbare bibliotheek over tien jaar centraal, en is vooral ingegaan op de noodzakelijke inhoudelijke en bestuurlijk-organisatorische vernieuwingen. De oogst van deze gesprekken vond deels een plaats in de SWOT-analyse van hoofdstuk 7. De gesprekken gingen echter ook over de manier waarop de bibliotheek moet veranderen om maatschappelijk relevant te blijven, en hoe realistisch dat proces is. Vooral dit aspect van de gevoerde gesprekken is voor dit hoofdstuk van belang.

In paragraaf 8.3 komen de beloofde handreikingen aan bod. In deze handreikingen staat vooral de inhoudelijke vernieuwing centraal. Bestuurlijk-organisatorische vernieuwingen komen ook aan bod, maar slechts voor zover die nodig zijn om hindernissen voor de inhoudelijke vernieuwing uit de weg te ruimen. De handreikingen volgen uit de diagnose – de zes belangrijkste trends en hun betekenis voor de positie van de bibliotheek – en het wenselijke scenario, genoemd in hoofdstuk 7. Ze zijn in niet geringe mate gebaseerd op wat onze gesprekspartners te berde brachten. De slotparagraaf 8.4 benoemt de meest urgente kwesties voor de korte termijn.

In hoofdstuk 7 verkenden we de mogelijkheid van een maatschappij zonder openbare bibliotheek, en de tekortkomingen die dat zou opleveren vanuit haar maatschappelijke opdracht. De vraag of die tekortkomingen noodzakelijk door de bestaande institutie bestreden moeten worden voert hier te ver. Redenerend vanuit het bestaande draagvlak van de bibliotheek is het meer dan aannemelijk dat deze insti-

tutie over tien jaar nog zal bestaan. Het noodzakelijk voortbestaan ervan voorbij die periode is een discussie die op een ander moment de aandacht verdient.

We gaan uit van de veronderstelling dat alle betrokken partijen – gebruikers, overheden en de bibliotheken zelf – de wenselijkheid zien van een openbare bibliotheek die over tien jaar vanuit het algemeen belang marktcorrigerend functioneert. Eerst volgt een verslag van gesprekken met betrokkenen uit de branche, over de mogelijkheden voor inhoudelijke en bestuurlijk-organisatorische vernieuwing. Dan volgen handreikingen voor het beleid van branche en overheden. Deze handreikingen zijn geen recept voor succes; daarvoor zijn de ontwikkelingen in maatschappij en communicatiebestel te onzeker. Het gaat dan ook eerder om denkrichtingen voor bibliotheken, brancheorganisaties en overheden als het gaat om de openbare bibliotheek over tien jaar.

8.2 Van analyse naar aanbevelingen: gesprekken met experts

Om onze empirische analyses beter te funderen in de praktijk en om de toekomst van de bibliotheek te verkennen zijn gesprekken gevoerd met een doelgericht gekozen groep personen uit alle lagen uit de bibliotheeksector: de Vereniging van Openbare Bibliotheken (VOB), provinciale serviceorganisaties (PSO's) en basisbibliotheken (stadsbibliotheken, basisbibliotheken die uit een groep kleinere bibliotheken zijn gevormd en bibliotheken die stad en platteland in zich verenigen). We spraken ook met betrokken beleidsmakers van gemeenten, provincies en het rijk (zie het overzicht van alle gesprekspartners achterin dit boek).

De gesprekken waren open en volgden geen strakke vragenlijst, wel een zogenaamde topiclijst (lijst van aan te snijden aandachtspunten). Onderwerpen waren enigszins afhankelijk van de positie van de gesprekspartner binnen het veld. In grote lijnen is gevraagd naar de visie op de toekomst van de openbare bibliotheek, benodigdheden om over tien jaar een levensvatbare dienst te zijn, en de bedreigingen en kansen daarvoor.

Algemeen

Op een aantal punten bleek brede consensus te bestaan. Iedereen identificeerde de digitalisering als een cruciale ontwikkeling voor de toekomst van de openbare bibliotheek, en tevens een ontwikkeling waar de bibliotheek nog onvoldoende vat op weet te krijgen. Een veel aansprekender digitale dienstverlening werd algemeen aangemerkt als een van de meest belangrijke en meest urgente taken om de branche levensvatbaar te houden. Ook breed erkend is dat een landelijke aanpak essentieel is om hierin substantiële vooruitgang te boeken, zowel in de rechtenkwestie (onderhandelingen met contentleveranciers, zoals uitgevers) als in de ontwikkeling van nieuw of beter digitaal aanbod.

Ook zeiden alle gesprekspartners dat er meer daad- en slagkracht nodig was voor de verdere ontwikkeling van het concept van de basisbibliotheek. Sommigen menen dat de decentralisering c.q. democratisering van de branche te ver is doorgeschoten,

waardoor vernieuwing op zijn best te traag van de grond komt. De wens om ‘alle kikkers in de kruiwagen te houden’ staat vernieuwing op landelijk niveau in de weg.

Dienstverlening

Vrij breed gedeeld is het besef dat de bibliotheek op het uitdijende speelveld niet op alle posities op het hoogste niveau kan meespelen. Nu al gaapt er een kloof tussen wat de samenleving van de bibliotheek verwacht en wat de bibliotheek kan leveren (de trage start van de digitale mediatheek schoolbieb.nl werd meerdere keren als voorbeeld opgevoerd). Met name in de kernfunctie kennis en informatie dwingen de ontwikkelingen tot bescheidenheid en tot scherpe inhoudelijke keuzes in wat men wel en wat niet kan ‘bijhouden’.

De meeste gesprekspartners vinden dat de bibliotheek de ambitie moet hebben om leidend te zijn in de ontwikkeling van innovatieve dienstverlening en actief bij te dragen aan de ontwikkelingen in communicatie en mediagebruik. Een aantal van hen stelde echter dat het, gezien de snelle ontwikkelingen in de markt, niet realistisch is om te verwachten dat bibliotheken in tien jaar die leidende rol krijgen. Een van hen observeerde dat dat ook niet nodig was. De bibliotheek kan volstaan met ontwikkelingen in de markt en het veranderende informatie- en communicatiegedrag van mensen volgen. Dat volgen dient dan wel te gebeuren op een kortere dan de huidige afstand, waarbij opgemerkt werd dat het verkleinen van die afstand waarschijnlijk al uitdagend genoeg zou blijken.

Een advies van enkele gesprekspartners is dat de bibliotheek zich veel marktgericht moet opstellen door goed in de gaten te houden wat mensen doen en waar ze behoefte aan hebben, en daar de dienstverlening aan aan te passen. Om te overleven is het naast het aanbod aan diensten met toegevoegde waarde ten opzichte van ‘de markt’ ook van groot belang dat aanbod zichtbaarder te maken met een landelijke marketingstrategie.

De meeste directeuren maken zich zorgen over de toekomstige bemensing van de bibliotheek. Een enkeling heeft nu al moeite vacatures te vullen, maar de nood is in de regel nog niet erg hoog. Tegelijk ziet men in de nabije uitstroom van een groot deel van het personeel kansen om gericht te zoeken naar personeel met andere competenties (‘ondernemend’, ‘aansluitend bij de leefwereld van jongeren’). Men wil erudiet, deskundig personeel, dat hulpvaardigheid en passie uitstraalt, op de hoogte is van wat er leeft in de maatschappij, en meer verstand heeft van marketing en ICT.

Dat meer geld wordt gezien als een wenselijke impuls is niet verrassend, en evenmin dat daarvan een deel aan betere arbeidsvoorwaarden (salariëring) moet worden besteed en een deel aan landelijke projecten als de digitale bibliotheek. Wel verrassend is dat meer subsidie weliswaar werd gezien als wenselijk, maar niet als per se noodzakelijk. Directeuren van bibliotheken en van PSO's gaven in ruime meerderheid aan dat het knelpunt voor inhoudelijke vernieuwing eerder zit in mentaliteit: beperkte bereidheid tot veranderen bij het huidige personeel. Wat verder opviel was

de bijna volledige afwezigheid van verandermoeheid. De bibliotheekbranche is al jaren bezig met fusies en reorganisaties, omvormingen en discussies daarover, maar nergens signaleerden we het gevoel dat bijvoorbeeld in het onderwijs sterk leeft: ‘geef ons nou eens als professionals de ruimte om gewoon ons werk te doen’. De noodzaak van verdere verandering wordt breed erkend. Het is mogelijk dat dit in lagere rangen van de organisatie anders is – we hebben bijna uitsluitend met directeuren gesproken.

Samenwerking in het netwerk

Veel bibliotheekdirecteuren hebben te maken met beperkte middelen, soms zelfs met bezuinigingen (zie bijlage A Financiën). Die budgettaire druk heeft direct effect op het personeel en daarmee op de openingstijden – de achilleshiel van de openbare bibliotheek. Om maatschappelijk relevant te blijven en diensten te verlenen waar mensen wat aan hebben is een goed opererende frontoffice noodzakelijk met zo lang mogelijke openingstijden. Binnen (te) krappe budgetten is dat niet goed te realiseren.

Een samenvoeging van backofficetaken van basisbibliotheken vindt in sommige gevallen al plaats. De schaalvoordelen van samenwerking kunnen groot zijn en er zijn regio's waar dat (al) goed werkt. Men is het niet eens over het niveau waarop samenwerking het meest efficiënt kan gebeuren. Sommigen pleiten voor een integratie van backofficetaken op landelijk niveau; anderen zien de provincie als het meest voor de hand liggende niveau. Bijna unaniem is men van mening dat de basisbibliotheek in haar huidige omvang vaak te klein is om backofficetaken goed te kunnen verrichten. Een enkeling merkt op dat een vertaling van landelijke of provinciale backoffice naar de lokale praktijk wel vraagt om een ‘middle-office’.

Dat sommige gebieden sterk achterblijven bij andere is een probleem waarvoor moeilijk een oplossing te bedenken is, wat overigens niet noodzakelijk als legitimering van het schrappen van de provinciale laag wordt erkend, nog los van het feit dat men dat over het algemeen voor de korte en middellange termijn ook niet als een realistische mogelijkheid ziet.

Gemeenten, provincies en rijk

De onderlinge taakverdeling tussen gemeenten, provincies en het rijk heeft in het proces van bibliotheekvernieuwing volgens alle betrokkenen naar behoren gefunctioneerd. Op de vraag of die taakverdeling aan herziening toe is, is het antwoord niet altijd gelijklopend. Voor de gemeenten (VNG) staat nu de regierol van de provincies ter discussie. De taak die de provincies hadden bij de vorming van basisbibliotheken was succesvol maar is nu zo goed als afgerond. Volgens de VNG zijn gemeenten zich door de schaalvergroting bewust van de taak van de bibliotheek en hun eigen rol als opdrachtgever.

Maar uit de branche komt ook kritiek op het gemeentelijk opdrachtgeverschap. Gemeenteraden, wethouders en hun ambtenaren (meestal een enkele ambtenaar in deeltijd) hebben niet altijd een duidelijke visie op de rol van de bibliotheek in

de lokale samenleving en sturen nog op traditionele outputindicatoren (aantallen leden en uitleningen). Tot hun spijt krijgen directeuren geen steun bij initiatieven tot vernieuwing, noch prikkels via prestatieafspraken. Sommigen zien een taak voor de provincie om gemeenten te helpen dat opdrachtgeverschap te ontwikkelen, maar ook de VNG wil hier een rol spelen. Velen zien hierin ook een taak (en soms een kans) voor de basisbibliotheken zelf. Als de bibliotheken duidelijk maken aan de gemeenten wat hun mogelijkheden zijn en wat de onvermijdelijke gevolgen zijn van bezuinigingen, dan kan de relatie een zeer productieve en zakelijke aard krijgen.

Een ander mogelijk knelpunt doet zich voor bij basisbibliotheken die in meerdere gemeenten opereren. Variaties in gemeentelijk beleid zijn binnen één organisatie moeilijk te verenigen, en als basisbibliotheken met veel gemeenten te maken hebben kan dit tijdrovend zijn. Directeuren merken dat in meerderheid aan als een taak die er nou eenmaal bij hoort. Hoewel het soms lastig is om met gemeenten, en zeker verschillende gemeenten tegelijkertijd, te onderhandelen en samen te werken, wordt de lokale verankering door gemeentelijke financiering wel duidelijk als een groot voordeel ervaren. Die lokale verankering manifesteert zich ook in de praktische invulling van sommige moeilijk meetbare functies van de bibliotheek, zoals 'educatie en ontwikkeling', 'kunst en cultuur', en 'ontmoeting en debat'. In de samenwerking met andere partijen is de lokale situatie bepalend, en kan de sociale functie van de bibliotheek duidelijk vorm krijgen. Het cultureel ondernemerschap gedijt ook het beste op lokaal niveau, zo is de heersende overtuiging. Door slimme samenwerkingsverbanden aan te gaan met andere culturele en educatieve instellingen kan de dienstverlening aanmerkelijk worden verbeterd zonder dat er meer gemeenschapsgeld voor nodig is. In sommige gevallen kiest men expliciet voor de nadruk op een specifieke functie, meestal 'ontwikkeling en educatie'. Nieuwe samenwerkingsverbanden met volksuniversiteiten zijn hier vaak een voorbeeld van, maar ook met culturele instellingen wordt in toenemende mate samengewerkt.

De bestuurlijke rol van de provincie wordt zeer wisselend beoordeeld. Onze analyse liet al zien dat er sprake is van uiteenlopende tendensen voor de frontoffice (meer lokaal) en de backoffice (meer landelijk). De provinciale 'tussenlaag' dreigt tussen wal en schip te belanden. Gemeenten zien voor de provincies in de toekomst in hoofdzaak slechts een faciliterende rol, bijvoorbeeld in de ambtelijke ondersteuning van het provinciale directeurenoverleg en in de afstemming van wensen van gemeenten die een gezamenlijke basisbibliotheek financieren. De provincies zien juist een rol voor zichzelf weggelegd als noodzakelijke dan wel 'praktische' tussenlaag tussen het gemeentelijke en het rijksniveau. Daarbij speelt uiteraard de wens van bibliotheken mee om de provinciale financiering (in 2005 ging het om een kleine 45 miljoen euro) van de PSO's te behouden. De kleinere bibliotheken maken in de regel meer gebruik van de dienstverlening van PSO's, net als in de tijd dat PSO's nog PBC's waren.¹ Dat bibliotheken in plattelandsgebieden het financieel zwaarder hebben dan stedelijke bibliotheken is duidelijk. Soms noemt men de vrijblijvendheid van het huidige financieringssysteem een probleem, omdat er erg veel variatie bestaat in de

bijdrage per inwoner die gemeenten aan hun bibliotheek doen toekomen. Een ander probleem is dat de oormerking van extra middelen voor kleinere bibliotheken over enkele jaren zal wegvallen (het geld zal over alle gemeenten verdeeld worden).

Het rijk (het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) ziet voor de komende jaren nog steeds een stelsel met drie lagen, waarbij het rijk niet zelf de regie in handen neemt, maar wel zorgt dat de regie er is. Voor de regie komt onder meer het provinciale niveau in aanmerking. Opmerkelijk is dat de provincies op hun beurt meer regie verwachten van het rijk om verschillen in niveau van dienstverlening tussen de twaalf provincies tegen te gaan.

Een eensluidende visie op de onderlinge taakverdeling tussen de drie partijen lijkt daarmee vooralsnog te ontbreken. Gesprekspartners uit de bibliotheekbranche constateren een aantal zaken. Allereerst bestaan er in de mate van vernieuwing grote verschillen tussen gemeenten en provincies. In sommige provincies is de heterogeniteit in basisbibliotheken groot, waardoor van een goed functionerend netwerk geen sprake is. De variatie tussen bibliotheken die daaruit voortkomt, en daarmee de kwaliteit van de bibliotheekdienst waar een individu op kan rekenen, wordt volgens de informanten ten onrechte niet overal als problematisch ervaren. Hier zien gesprekspartners uit de branche een rol voor de provincies. Daarnaast zijn er grote verschillen in de ondersteunende rol en mate van professionalisering van PSO's. Er lijkt schaalvergroting op komst: PSO's in aanpalende provincies verkennen mogelijkheden tot samenwerking of zelfs fusie. De branche acht het wenselijk dat de landelijke overheid dergelijke verschillen de komende jaren corrigeert.

Afsluitend

De experts zijn het er in ieder geval over eens dat de bibliotheekvernieuwing allesbehalve voltooid is. Er is een breed gedeeld gevoel van urgentie dat de vernieuwing nu een volgende fase moet ingaan. De diversiteit in opvattingen over hoe dat moet gebeuren, lijkt geen onoverkomelijk probleem te zijn. In de volgende paragraaf geven we handreikingen voor beleid, gebaseerd op de inzichten die onze analyses en de gesprekken met experts hebben opgeleverd.

8.3 Handreikingen voor beleid

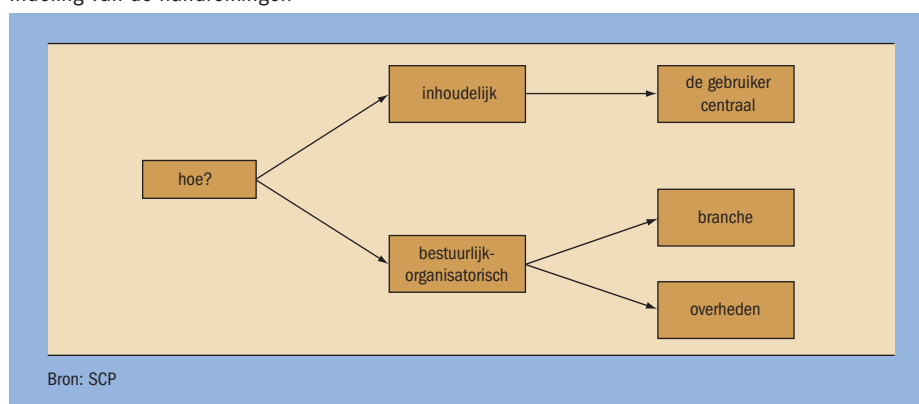
Het verschil tussen het waarschijnlijke en wenselijke scenario is de mate waarin de bibliotheek tegemoet weet te komen aan de wijze waarop gebruikers meer en meer zelf content produceren en organiseren. Innovatie vindt al volop plaats in de branche, maar het lage tempo daarvan baart menigeen uit de sector zorgen. Daarnaast bestaat de vrees dat bepaalde vernieuwingen in de huidige structuur helemaal niet van de grond komen. Om meer innovatiekracht te genereren, en bestaande innovatiekracht effectiever te laten zijn, signaleren wij op basis van onze analyses en de gevoerde gesprekken een aantal handreikingen voor het beleid. Het vertalen van deze handreikingen in beleid en praktijk is en blijft een taak van overheden en de branche zelf.

Nu de bibliotheekvernieuwing formeel is afgerond, is de overheersende indruk uit gesprekken met experts dat de ingeslagen richting goed is, maar het tempo te laag. Onze handreikingen voor beleid sluiten daarbij aan. Prioriteit heeft de inhoudelijke vernieuwing, waarvoor de belangrijkste voorwaarde niet ligt in het bestuurlijk-organisatorische vlak, maar in de mensen: het huidige en toekomstige personeel.

Bij de handreikingen gaan we in op de vraag hoe focus en daadkracht in de praktijk kunnen worden gerealiseerd. Dit leggen we uiteen in twee onderdelen: inhoudelijke en bestuurlijk-organisatorische vereisten. Inhoudelijk zal het gaan om een sterkere oriëntatie op de gebruiker, en een verschuiving van ordening van informatie (collectie) door de bibliotheek naar assistentie van de gebruiker die meer en meer zelf de ordening gaat aanbrengen. Bestuurlijk-organisatorische vereisten moeten ten dienste staan van die inhoudelijke veranderingen. We maken hier onderscheid tussen de branche en de overheden; principiële actor is de branche (inclusief de vob) en overheden faciliteren en controleren. Figuur 8.1 geeft een overzicht.

Figuur 8.1

Indeling van de handreikingen

8.4 Inhoudelijke handreikingen

‘De gebruiker centraal’ was een van de uitgangspunten die we aan het begin van deze studie formuleerden. Met opzet werd de blik gericht op de veranderingen in het gebruik van bibliothecaire voorzieningen. Van een analyse hiervan verwachtten we de meest directe aanknopingspunten voor wat de sector de komende tien jaar te doen staat. Maar ‘de gebruiker centraal’ was ook een uitgangspunt van de bibliotheekvernieuwing. Niets nieuws onder de zon dus? Nee en ja. Het koepelconvenant uit 2001 noemde ‘de gebruiker centraal’ wel als speerpunt, maar gaf er geen inhoudelijke uitwerking aan. Later is dit wel gebeurd en is de inhoudelijke vernieuwing ook gemonitord (Kasperkovitz 2006). Maar de ontwikkelingen in de omgeving van de bibliotheek gaan razendsnel. Met onze diagnose uit hoofdstuk 7 is het motto ‘de gebruiker centraal’ nu scherper inhoud te geven.

Traditioneel is de openbare bibliotheek een institutie die voor de gebruiker meerwaarde creëert door toegang te bieden tot een inhoudelijk geordende, kwalitatief waardevolle selectie uit het aanbod van gedrukte media en later ook beeld- en geluid-dragers. Die meerwaarde wordt in de ogen van gebruikers, met name van jongere leeftijd, ondergraven doordat een deel van het aanbod zich van het fysieke naar het digitale domein verplaatst, en er in dat domein ook nieuwe content bijkomt die niet meer op fysieke dragers wordt gedistribueerd. Doordat het ook voor de bibliotheek niet langer mogelijk is om al wat er verschijnt zinvol te ordenen, verschuift het zwaartepunt in het collectioneren en ordenen van informatie van de bibliotheek naar haar (potentiële) gebruikers zelf. Het zal er de komende tien jaar om gaan deze ontwikkeling als bibliotheek zo goed mogelijk te faciliteren.

Dat betekent zeker niet ‘u vraagt, wij draaien’. Een zekere paternalistische attitude is en blijft vanuit de maatschappelijke opdracht van de bibliotheek wenselijk en nodig. Wel moet de gebruiker zo goed mogelijk geholpen worden bij het leren ordenen van de overvloed aan informatie en cultuur. Door gebruikers te bereiken op de manier zoals zij tegenwoordig gewend zijn informatie te zoeken (lees: grotendeels via de bekende zoekmachines op internet), is een voorwaarde geschapen om hen voor de fysieke én digitale collecties te interesseren. Concreet liggen daartoe ons inziens tien aandachtspunten voor de hand die zorgen voor een betere aansluiting van het aanbod van de bibliotheek op de wijze waarop mensen in de informatiesamenleving van morgen hun weg zoeken in cultuur en informatie. Daarnaast is het onontkoombaar scherpe keuzes te maken in de diensten die vanuit de expertise en opdracht van de bibliotheek belangrijk zijn en waarin de bibliotheek toegevoegde waarde kan leveren. De tien punten zijn hieronder uitgewerkt.

1 Maak content beter vindbaar.

Sluit aan bij de manier waarop gebruikers content en verhalen zoeken, uitwisselen en met elkaar delen. De aloude decimale, hiërarchische classificatiesystemen van bibliotheken – noodzakelijk om een fysieke collectie te kunnen ordenen – worden langzaam maar zeker naar de achtergrond gedrongen door nieuwe, minder exacte maar wel praktische manieren van classificeren (*tag clouds*, aantal downloads, zoeken op titelwoorden, *full text search*, zie § 7.1). Probeer de content daarom zo te presenteren dat gebruikers ze snel en eenvoudig kunnen vinden. Waar mogelijk kan content digitaal worden aangeleverd. Waar dat niet mogelijk is en men op de fysieke drager is aangewezen, valt met slimme technologie (de RFID-chips in alle bibliotheekboeken) nog veel te verbeteren in het leiden van de gebruiker naar de betreffende plek in de bibliotheek. Voor gebruikers komt gemak in het vinden van content voor de kwaliteit van die content: als ik het snel kan vinden, dan is ‘goed’ goed genoeg. Zoals een recent rapport (OCLC 2007: 8-6) stelt: ‘If convenience does trump quality, then it is the librarians’ job to make quality convenient.’

2 Maak de collectie hybride

Open collecties voor digitale content op het open web. Bied niet alleen aan wat de bibliotheek zelf fysiek in huis heeft, maar verwijs ook naar waardevolle content op het web. Kies welke onderwerpen wel en welke niet worden ‘bijgehouden’ (zie handreiking 7). Doe dit op landelijke schaal en zorg voor een centrale taskforce die deze content opspoort en de URL's actualiseert.

3 Ga op de gebruiker af

Besef dat de groeiende groep internetgebruikers zich niet oriënteert op instituties met een degelijke reputatie, maar steeds meer op de collectieve aanbevelingen van andere internetters. Wacht dus niet tot deze mensen naar de (site van de) bibliotheek komen, maar richt alle aandacht op het bereiken van gebruikers met wat je in huis hebt. Ontwikkel innovatieve concepten die zijn gericht op digitale plaatsen waar veel gebruikers komen (Google, Hyves, Marktplaats, Kelkoo en dergelijke) of maak gebruik van bestaande mogelijkheden zoals een e-mail sturen naar subgroepen gebruikers (nulleners bijvoorbeeld).

4 Beschouw ontlening en ontlending niet als onvermijdelijk gegeven en schrijf het boek niet af

Mensen zien de bibliotheek blijkens onderzoek vooral als een plek waar men boeken kan vinden en lenen. Hoewel boeken minder in trek zijn zien nog altijd vier miljoen Nederlanders een reden om lid te zijn van de bibliotheek. Bibliotheken die met persoonsgerichte marketing werken of de openingstijden verruimen, zien dikwijls een groei in het gebruik, ook in het lenen van boeken. De meeste andere landen uit het intermezzohoofdstuk kampen niet met een dalend aantal uitleningen van boeken, en waar dat wel gebeurt, slaagt men erin de aantallen uitleningen van andere (audio-visuele) materialen te doen stijgen. Reden genoeg dus om te blijven geloven in de waarde van de fysieke collectie voor gebruikers. Het gaat er vooral om dat gebruikers die collectie op of via het web weten te vinden en verwijzingen naar die collectie met elkaar kunnen delen.

5 Personaliseer de dienstverlening en doe hiertoe marktonderzoek

Ontwikkel persoonsgerichte digitale dienstverlening op basis van de uitleenregistraties à la internetboekhandels als Amazon en Bol. Gebruikers maken zich een stuk minder zorgen om hun privacy dan bibliothecarissen denken (OCLC 2007) en zijn waarschijnlijk – zeker bij een vertrouwde institutie als de openbare bibliotheek – bereid om gegevens over zichzelf te laten gebruiken om persoonsgerichte aanbevelingen te krijgen op basis van hun eigen leengedrag en dat van anderen. Ontwikkel op basis van beschikbare gegevens bovendien meer kennis van gebruikers en (vooral) van niet-gebruikers, zodat naast collectie-aanbevelingen ook andere, op de persoon toegesneden, aanbevelingen kunnen worden gedaan, bijvoorbeeld over de dienstverlening van samenwerkingspartners (culturele uitgaanstips, evenementen en dergelijke).

6 Diversifieer de toegang tot digitale content

Bied specifieke bronnen van digitale content aan voor specifieke doelgroepen en hang daar indien nodig een apart prijskaartje aan, bovenop het standaard lidmaatschap. Zorg ervoor dat de toegang tot deze content via *digital rights management* goed is afgeschermd, zodat de rechthebbenden (uitgevers) de bibliotheek als distributeur kunnen vertrouwen.

7 Maak keuzes in de gidsfunctie

Probeer niet langer op basis van de eigen bibliothecaire deskundigheid ‘de’ gids te zijn voor mensen in het uitdijende media- en informatielandschap. Mensen raken door internet steeds meer gewend te vertrouwen op de collectieve oordelen (op sociale websites) van anderen en minder op professionele expertise (‘van decimale classificatie naar *tag clouds*’). Die expertise ontwikkelt zich gezien het enorme en nog altijd uitdijende aanbod ook te langzaam om van grote waarde te kunnen zijn. Focus daarom, uitgaande van de publieke missie van de openbare bibliotheek, op onderwerpen van maatschappelijk belang, bouw daaromheen een goede collectie inclusief links naar de op het web vrij beschikbare content, en weet de gebruiker hiermee te bereiken – eerst digitaal, vervolgens ook fysiek.

8 Steun burgers bij de ontwikkeling van informatievaardigheden en, breder, media-wijsheid

Dat gebruikers steeds meer centraal komen te staan in het verspreiden en ordenen van content, houdt in dat de traditionele gidsfunctie van bibliotheken meer op de achtergrond raakt. Bibliothecarissen kunnen met hun expertise gebruikers wel helpen om zelfredzaam te worden in de omgang met informatie en met media. Voor velen is het aanbod onoverzichtelijk. Vooral voor volwassen gebruikers die via het reguliere onderwijs niet meer te bereiken zijn, ligt hier een maatschappelijk belangrijke taak.

9 Zorg voor lokale verankering enerzijds (*frontofficetaken*) en landelijke verankering (*backofficetaken*) anderzijds

Op lokaal niveau kan maatwerk worden verricht in met name functies als ‘kennis en informatie’ (zie ‘de G!DS’, een voorziening die veel lokale informatie bundelt) en ‘kunst en cultuur’ (samenwerking met culturele partners in stad en streek). Op landelijk niveau kan die dienstverlening plaatsvinden die niet aan lokale omstandigheden is gebonden en efficiënter te organiseren is.

10 Diversifieer de dienstverlening van de fysieke vestigingen

Met name in grote steden ligt het meer voor de hand maatwerk in een wijk te leveren dan overal in een volledig aanbod te voorzien. Een nieuwe, kinderrijke buurt heeft andere behoeften dan een wijk met veel etnische groepen of een wijk met overwegend senioren. Bezie voor de centrale vestiging de mogelijkheden tot vergaande samenwerking met andere centrale instellingen, zoals het gemeentearchief en het

gemeentemuseum, omdat in de gebundelde collecties en expertises meerwaarde voor de gebruikers schuilt.

8.5 Bestuurlijk-organisatorische handreikingen

De bestuurlijke en organisatorische vormgeving heeft in de bibliotheekvernieuwing veel aandacht gekregen. Hoewel het misschien nog te vroeg is om te beoordelen of deze vernieuwingsoperatie vruchten heeft afgeworpen, valt in de branche vrij breed de opinie te beluisteren 'dat we op de goede weg zijn, maar we zijn er nog niet helemaal'. Zeker basisbibliotheken zonder stedelijke kern, ontstaan uit een fusie van meerdere kleine bibliotheken, geven aan te weinig financiële en personele armslag te hebben om de backofficetaak serieus op te pakken (Kasperkovitz 2008). Er is daarom nog geen reden het kind, de vorming van basisbibliotheken, met het badwater weg te gooien. De ingeslagen richting lijkt goed, alleen is het doel nog niet bereikt en ligt het tempo laag. Ter ondersteuning van de inhoudelijke vernieuwing willen we de volgende handreikingen doen, onderverdeeld in een sectie 'branche' en een sectie 'overheden'.

De branche

De vorming van grotere organisatorische eenheden heeft geleid tot interne functiedifferentiatie. Per kernfunctie zijn frontoffice- en backofficetaken en –functies gecreëerd (Richtlijn voor basisbibliotheken 2005). Ten aanzien van de backofficetaken wordt gesignaleerd dat grotere basisbibliotheken, die in de vier grote gemeenten voorop, nu serieus in staat zijn eigen beleid te maken en uit te voeren. In de kleinere bibliotheken is de kritieke massa daarvoor vaak afwezig en heeft men een sterke behoefte aan de inbreng van pso's. Door het nog altijd grote aantal organisaties wordt de ontwikkeling van nieuwe diensten ook als te versplinterd ervaren. Vaak klinkt dan ook de roep om centralisering van de backofficetaken, zelfs tot de oprichting van een landelijk opererende backoffice-organisatie (zoals NBD/Biblion die in feite al is). Aan de andere kant valt ook te horen dat de recente innovaties van de vob niet goed genoeg op de vraag van de gebruikers aansloten – wat juist tegen een ver doorgevoerde centralisering van backofficetaken pleit.

Wat de frontoffice betreft, wordt vrij algemeen gesteld dat de lokale verankering ervan een groot goed is dat vooral in stand moet blijven. Bibliotheekdirecteuren kunnen in overleg met wethouders en ambtenaren lokaal maatwerk scheppen, waarbij lokale partners, zoals de gemeente zelf (Wmo-loket, gemeentelijke informatiepunt), andere culturele instellingen (musea, archieven, podia), onderwijsinstellingen en commerciële partijen betrokken zijn. Lastig is het in de praktijk wel wanneer een basisbibliotheek meerdere gemeenten beslaat en er in die gemeenten uiteenlopende ideeën bestaan over het gewenste voorzieningenniveau.

Bij de front- en backoffice zijn er dus tegengestelde bewegingen waar te nemen: enerzijds een roep om lokale verankering, anderzijds een hang naar verdere schaalvergroting tot op landelijk niveau. Aangezien de wenselijke innovatiekracht in

eerste instantie uit de backoffice zal moeten komen, ligt een meer centrale sturing voor de hand. De vraag is dan wel hoe men bij de centraal aangestuurde innovaties voldoende voeling kan houden met de vraag van gebruikers. En er is de uiterst dringende kwestie welk personeel dit moet doen, nu een grote uitstroom op komst is en er weinig jonge mensen – onder andere vanwege het beperkte carrièreperspectief – beschikbaar zijn. We bieden drie handreikingen, waarbij het laatste over het personeel vanwege de al aangestipte urgentie een nadere uitwerking krijgt.

1 Lokaal wat kan, landelijk wat moet

De decentrale organisatie van de branche heeft voordelen maar voor de benodigde innovatiekracht ook nadelen. De Raad voor Cultuur signaleerde dit al in 1998 en deze diagnose is in de branche breed onderschreven. Op korte termijn zou samen met de betrokken overheden nagedacht moeten worden over het meest geëigende model om de backofficetaken rond innovatie meer te centraliseren. Twee modellen zijn denkbaar: ofwel een landelijke backoffice-organisatie, ofwel een model waarbij vanuit een centrale regie via een tendersysteem innovatieopdrachten bij de basisbibliotheken worden ondergebracht. Het laatste model heeft als voordeel dat bibliotheken zelf bij de ontwikkeling zijn betrokken en de aansluiting bij gebruikersbehoeften dan beter is gewaarborgd.

2 Landelijke herkenbaarheid, maar lokale veelvormigheid

Bibliotheekfilialen waren in het verleden vrij eenvormig vanuit de gedachte dat iedere vestiging een min of meer volledig aanbod moest bieden. De afgelopen jaren zijn meer varianten ontstaan. Net als bij het personeel is in de inrichting van filialen meer differentiatie gekomen, van een centrale vestiging die van alle markten thuis is (en daartoe soms is samengegaan met archief en gemeentemuseum) tot uitleenpunten in brede scholen en wijkgebouwen. Deze aanpak wordt wel het supermarktmodel genoemd: de kleine avondwinkel voor de snelle boodschap naast de verderop gelegen *megastore* voor de wekelijkse boodschappen met de auto. Vanuit het idee dat men nauwer bij de behoeften van de gebruiker moet aansluiten is dit een goede gedachte, die de komende jaren verdere toepassing verdient. Landelijk gezien zou enige eenvormigheid in soorten filialen en het daar geboden kwaliteitsniveau voor de herkenbaarheid wel wenselijk zijn. Te overwegen is een model met een kernvoorziening met een minimumniveau aan toegang tot belangrijke bronnen van informatie en cultuur, en daarnaast een aantal modules met eveneens een minimumniveau aan voorzieningen en kwaliteit. Deze modules zouden in theorie kunnen aansluiten bij de vijf kernfuncties, maar misschien is het in de praktijk beter om aan te sluiten bij het sociodemografisch profiel van de wijk of de dorpskern.

3 Een masterplan voor de personeelsproblematiek

De aanstaande vervanging van personeel is een groot probleem dat tegelijk kansen biedt voor vernieuwing. De instroom van studenten is te laag om de geanticipeerde uitstroom op te vangen. Gericht wervingsbeleid zal noodzakelijk worden, zeker

omdat naar verwachting de schaarste op de arbeidsmarkt de komende jaren sterk zal toenemen.

- Om kwalitatief goed personeel (ook zij-instromers) aan te trekken zijn concurrerende salariëring, omvangrijkere banen en betere loopbaanmogelijkheden noodzakelijk.
- De gewenste competenties veranderen en richten zich meer op de ontwikkelingen in het digitale domein, maar ook op de uitstraling in de dienstverlening (klantgericht). Dit heeft effect op het werven van nieuw personeel, de inrichting van opleidingen en de bijscholing van het zittende personeel.
- De certificeringsnorm voor investeringen in de opleiding en ontwikkeling van het zittende personeel is momenteel minimaal 3% van de bruto loonsom. De norm wordt niet overal gehaald en men kan zich zelfs afvragen of onder de huidige omstandigheden een grotere investering niet noodzakelijk is. Zeker daar uit recente analyses van het Centraal Bureau van de Statistiek (CBS 2007b) blijkt dat in de afgelopen jaren opleidingen aanzienlijk duurder zijn geworden.

Omdat het personeel de vernieuwing gestalte moet geven, schuilt hier in onze ogen het belangrijkste knelpunt om van ‘waarschijnlijk’ naar ‘wenselijk’ te komen. Zonder een tijdelijke financiële impuls lijkt een oplossing van de bovenstaande punten niet haalbaar. Het verdient verder sterke aanbeveling op korte termijn tot afspraken te komen tussen de betrokken partijen voor een masterplan voor de personeelsproblematiek.

De brancheorganisatie VOB

Als organisatie die in opdracht van het ministerie van OCW taken voor het landelijke stelsel verricht, bekleedt de Vereniging van Openbare Bibliotheken (VOB) een spilfunctie binnen de branche. Het grote aantal leden (de bibliotheken), van wie op de halfjaarlijkse algemene ledenvergaderingen doorgaans zo’n honderd vertegenwoordigers aanwezig zijn, komt volgens menigeen in de branche niet ten goede aan de besluitvaardigheid en daadkracht (de term ‘Poolse landdag’ viel meer dan eens in de gesprekken met betrokkenen). Gezien het decentrale stelsel van basisbibliotheken ligt een oplossing voor dit probleem niet voor het grijpen. Sommigen zien heil in een verdere schaalvergroting van de basisbibliotheken, waarbij er uiteindelijk over het hele land zo’n 25 overblijven. Met dat aantal leden komt krachtige besluitvorming dichterbij, maar komt het management van de basisbibliotheken wel weer ver van de basis – lees: de opdrachtgevende gemeenten – af te staan. Dit maakt het lastig om wethouders en gemeenteraden van alle gemeenten in het verzorgingsgebied op één lijn te krijgen. We komen daarop terug bij ‘de overheden’.

Een punt van kritiek op de brancheorganisatie is dat de vernieuwingsconcepten die de VOB in het verleden heeft ontwikkeld niet altijd goed aansloten op de wensen van de gebruikers. Meer dan eens is in de gesprekken met experts gesteld dat de VOB op te grote afstand staat van de dagelijkse bibliotheekpraktijk om inhoudelijke innovatie goed te kunnen vormgeven. Een mogelijkheid om aan dit bezwaar tegemoet

te komen is deze innovaties te laten ontwikkelen door bibliotheken, al dan niet in onderlinge samenwerking en met PSO's, waarbij de VOB in samenspraak met de drie overheidslagen de financiële en prestatiekaders bepaalt. Bibliotheken kunnen zich via een soort tendersysteem inschrijven voor innovatieprojecten, waarbij het bestuur van de VOB (en niet de ledenvergadering), om belangenverstrengeling te voorkomen de toewijzing van projecten aan gegadigden organiseert.

De overheden

Tijdens de bibliotheekvernieuwing zijn de verantwoordelijkheden tussen de drie overheidslagen duidelijk verdeeld. Gemeenten waren opdrachtgevers, provincies voerden de regionale regie, en het rijk stelde de kaders (Koren 2005). Die taakverdeling begint nu enigszins te wringen. Basisbibliotheken werken steeds meer 'in opdracht' van meerdere gemeenten, wat een rechtstreekse aansturing vanuit een enkele gemeente lastig maakt. Op provinciaal niveau ligt het in de rede de regie juist meer in handen van de basisbibliotheken zelf te leggen, zeker in provincies waarin er nog maar één of enkele basisbibliotheken zijn (Groningen, Flevoland, Friesland, Drenthe). Hier dwars doorheen speelt nog de kwestie van de uiteenlopende tendensen (lokaal versus landelijk) in de frontoffice- en backofficetaken.

Een pasklare oplossing is er niet voor deze gecompliceerde situatie. Maar als we de behoefte aan innovatiekracht centraal stellen ligt meer centrale financiering, al dan niet via een omslag van gemeenten/provincies naar landelijk niveau in de rede. We bieden driehandreikingen.

1 Meer centrale overheidssturing

Het lijkt onvermijdelijk dat de overheden snel moeten overleggen over de herverdeling van verantwoordelijkheden en de bijbehorende financiële kaders. De benodigde innovatiekracht is alleen met meer centrale sturing vorm te geven. Aangezien de centrale financiering slechts een fractie bedraagt van het totale subsidiebedrag, is sturing op centraal niveau in de praktijk niet goed mogelijk. Aangezien geld weghalen van gemeentelijk niveau vrijwel direct gevolgen heeft voor de lokale openingstijden en daarmee voor de toegankelijkheid van de fysieke bibliotheek, brengt het overhevelen van gemeentelijke gelden naar landelijk niveau bedreigingen voor de frontofficetaken met zich mee.

2 Regierol van provincies ter discussie

Over de rol van de provincies in het stelsel wordt verschillend gedacht. De overheidssturing vanuit dit niveau is eerder ingegeven door praktische overwegingen – het is een handige schaal of 'tussenniveau' om dingen te regelen – dan dat het politieke betekenis of democratische legitimering heeft. Vanwege de tendens naar enerzijds landelijk (backoffice, innovatie) en anderzijds lokaal (frontoffice, samenwerking met lokale partijen) ligt een regierol van de provincies op langere termijn minder voor de hand. Dat laat het praktische argument over de prettige schaalgrootte (samenwerking tussen basisbibliotheken, provinciaal directeurenoverleg) onverlet.

Tegelijkertijd is het denkbaar dat ook tussen de pso's verdere samenwerking of zelfs fusies ontstaan, zoals in Noord- en Zuid-Holland al enige jaren geleden is gebeurd. Gezien deze tendensen naar schaalvergroting lijkt het onvermijdelijk dat de regierol in de bestuurskolom naar boven verschuift en van het rijk in de komende jaren meer sturing of regie verwacht wordt.

3 Versterking van gemeentelijk opdrachtgeverschap

De decentralisatie, nu twintig jaar oud, vereist gemeentelijk opdrachtgeverschap. In de branche valt te beluisteren dat gemeenten sterk variëren in dit opdrachtgeverschap. In grotere gemeenten werkt het beter dan in kleinere, waar het vaak op de schouders van een enkele ambtenaar terechtkomt die veel andere taken in portefeuille heeft. De versterking van gemeentelijk opdrachtgeverschap is dus nog niet afgerond en zal de komende jaren aandacht vergen. Dit lijkt ons een taak voor de basisbibliotheken zelf, waarbij de provincies een ondersteunende of faciliterende rol (partijen periodiek bij elkaar brengen) toekomt.

8.6 Een agenda voor de korte termijn

Met deze handreikingen voor inhoudelijke en bestuurlijk-organisatorische vernieuwing naderen we de afsluiting van deze studie. We zetten de meest urgente punten op een rij, zodat duidelijk is waar branche en overheden op korte termijn aandacht voor moeten hebben. We bespreken ons inziens drie cruciale punten:

- 1 continuering van samenwerking tussen de branche en de drie overheidslagen in het belang van de inhoudelijke vernieuwing van het openbaar bibliotheekwerk;
- 2 oplossingen zoeken voor het dreigende tekort aan personeel, in het bijzonder personeel dat de inhoudelijke vernieuwing kan vormgeven;
- 3 kennislacunes vullen door onderzoek.

Ad 1. Aangezien per eind 2007 aan het mandaat van de Stuurgroep Bibliotheken en het Procesbureau Bibliotheekvernieuwing formeel een einde is gekomen, is het van groot belang dat de regie in het vernieuwingsproces niet zoek raakt. De betrokken 'spelers' hebben (zoals in elk spel) uiteenlopende belangen. Uit de gesprekken met betrokkenen kwam enige vrees aan de oppervlakte dat deze belangen in de komende periode bij ontbreken van centrale regie de overhand krijgen, terwijl er maar één belang centraal zou moeten staan, namelijk de inhoudelijke vernieuwing in het openbaar bibliotheekwerk. Daarvoor is bestuurlijk-organisatorische 'rust in de tent' cruciaal. Het is aan de betrokken partijen (de drie overheidslagen en de branche zelf) om opnieuw tot overeenstemming te komen over de onderlinge verantwoordelijkheidsverdeling. Mocht deze overeenstemming niet tot stand komen, dan heeft het rijk de taak om deze af te dwingen. Als een goede wettelijke regeling voor het openbaar bibliotheekwerk – die nu ontbreekt – de bestuurlijke rust kan bevorderen, verdient het aanbeveling een reeds door de VOB ingezet traject vanuit het rijk op korte termijn vervolg te geven.

Ad 2. De belangrijkste voorwaarde voor inhoudelijke vernieuwing van het openbaar bibliotheekwerk is de aanpak van het personeelsprobleem. Dat kent drie componenten die in dezelfde negatieve richting werken. Ten eerste de versnelde uitstroom van een vergrijsd personeelsbestand die binnen enkele jaren zal beginnen. Ten tweede het gebrek aan jonge mensen die kiezen voor een loopbaan in de openbare bibliotheeksector, wat deels te maken heeft met het wat bedaalde imago van de sector en deels met het ontbreken van een loopbaanperspectief (een weinig concurrerende salariëring en – vooralsnog – weinig omvangrijke banen). Ten derde de inhoudelijke vernieuwing waarvoor nog geen kant-en-klare opleidingsmodellen bestaan, noch voor toekomstig noch voor het huidige personeel.

Alles bij elkaar is de personeelskwestie de meest urgente hindernis voor het slagen van de inhoudelijke vernieuwing. Het zijn immers de mensen die het moeten doen. Op zeer korte termijn zullen branche en overheden de handen ineen moeten slaan om tot een masterplan voor de personeelsproblematiek te komen. In dit plan moeten opleiding, rekrutering en salariëring in samenhang worden aangepakt. Een sturende rol van het rijk, met een daarbij benodigde financiële injectie, ligt voor de hand.

Ad 3. Tijdens deze studie kwamen enkele belangrijke kennislacunes aan het licht die een beperkende factor in de analyses vormden. Een volwassen onderzoeksagenda voor de branche, die aan meerdere lacunes tegelijk het hoofd kan bieden, moet daarom snel gestalte krijgen.

Ten eerste is er weinig bekend over de redenen die mensen aanvoeren om geen lid te zijn of geen gebruik te maken van de openbare bibliotheek. Het bestaande onderzoek richt zich sterk op de gebruikers. Zij worden vaak benaderd tijdens hun bibliotheekbezoek, wat vertekeningen in optimistische richting in de hand werkt. Meer bevolkingsonderzoek (onder gebruikers én niet-gebruikers) is wenselijk.

Daarnaast is er weinig bekend over nulleners en afhakers. De eerste groep is wel lid maar maakt geen gebruik van zijn lidmaatschap. Het 'nullenen' is de voorbode van het afhaken: de uiteindelijke opzegging van het lidmaatschap. Bij gerichte benadering van deze groepen met de vraag naar de achterliggende redenen blijkt dat een deel ervan wel degelijk relatief eenvoudig voor de bibliotheek is terug te winnen.

Door de registratie van uitleningen beschikken bibliotheken over een schat aan materiaal om wensen en behoeften van hun leden in kaart te brengen. Vooralsnog blijken deze gegevens weinig te worden geanalyseerd voor marketingdoeleinden. Zoals analyses hebben laten zien (Boter 2005), kan er veel interessante kennis uit deze gegevens worden gehaald die de inhoudelijke vernieuwing van de dienstverlening ten goede kan komen.

Een opmerkelijke bevinding is dat allochtone jongeren (met name van Marokkaanse origine) veel meer gebruik maken van de bibliotheek dan hun autochtone leeftijdsgenoten. Het zou interessant zijn te onderzoeken waar die verschillen precies vandaan komen. Nader onderzoek onder basisscholieren kan hierop meer licht werpen en strategieën voor bibliotheekbeleid genereren.

Verder verdient het aanbeveling de komende jaren evaluatieonderzoek standaard deel te laten uitmaken van inhoudelijk innovatieve projecten, om de effecten van nieuwe dienstverlening te toetsen. Dit soort onderzoek blijkt in de praktijk tot direct bruikbare suggesties voor verbetering te leiden. Het gaat om vaak kleinschalig, kwalitatief onderzoek dat weinig beslag legt op financiële middelen en relatief snel tot rapportages kan leiden.

Ten slotte is er de kwestie van de branchestatistieken. Het is onvermijdelijk dat bestaande vormen van dienstverlening beter worden gedocumenteerd dan nieuwe. Niettemin is het van groot belang dat ook nieuwe vormen van dienstverlening op onderling vergelijkbare wijze betrouwbaar in kaart worden gebracht in het Branche Informatiesysteem (BIS). Dit vereist naast een centrale inspanning vanuit de VOB de medewerking van alle bibliotheken.

Noot

- I De PBC's, provinciale bibliotheekcentrales, grotendeels verantwoordelijk voor de dienstverlening op het platteland, zijn omgevormd tot PSO's, provinciale serviceorganisaties, die niet meer zelf een deel van de voorzieningen verzorgen maar uitsluitend diensten verlenen aan de basisbibliotheken (zie § 1.1).

Klankbordgroep en gesprekspartners

Klankbordgroep

Thije Adams (voorzitter), lid Stuurgroep Bibliotheken

Marjan Hammersma, ministerie van OCW, hoofd directie Media, Letteren en Bibliotheken

Wim Kamerman, procesmanager, Procesbureau Bibliotheekvernieuwing

Wim Kuiper, lid directieraad VNG

Charles Noordam, directeur Dienst Openbare Bibliotheek, gemeente Den Haag

Jan Ploeger, directeur IPO

Gesprekspartners

Theo Bijvoet, wnd. hoofd sector Letteren en Bibliotheken, directie Media, Letteren en Bibliotheken, ministerie van OCW

Francien van Bohemen, coördinator wsf, Den Haag

Cees Brekelmans, lid Stuurgroep Bibliotheken en burgemeester van Borne

Jos Debeij, directeur Openbare Leeszaal en Bibliotheek Deventer

Marcel Eijffinger, senior beleidsmedewerker Bibliotheken, directie Media, Letteren en Bibliotheken, ministerie van OCW

Quirijn van den Hoogen, beleidsmedewerker, VNG

Jos Kok, directeur Cubiss, Tilburg

Henriëtte de Kok, directeur Openbare Bibliotheek Midden-Brabant, Tilburg

Marian Koren, hoofd wetenschappelijk bureau VOB, Den Haag

Thijs Kuipers, directeur BiblioPlus, Boxmeer

Gerie Luijendijk, directeur Bibliotheek Zuid-Hollandse Delta, Hellevoetsluis

Jan van Maasakkers, hoofd Cultuur, provincie Gelderland

Henk Middelveld, directeur Overijsselse Bibliotheek Dienst, Nijverdal

Eppo van Nispen tot Sevenaer, directeur DOK Delft

Hans Portengen, directeur Bibliotheek Bollenstreek, Lisse

Rob Pronk, directeur Biblionet Groningen

Jan-Ewout van der Putten, secretaris-directeur VOB, Den Haag

Jan Willem Rijke, adviseur Cultuur, IPO

Friso Visser, hoofd Bibliotheek.nl/VOB, Den Haag

Chris Wiersma, directeur Openbare Bibliotheek Almere

Erna Winters, directeur Openbare Bibliotheek Alkmaar

Literatuur

- Aanvulling koepelconvenant 'Herstructurering openbaar bibliotheekwerk' (2004).
Den Haag, 16 juni 2004 (geraadpleegd op 17 december 2007 via www.bibliotheekvernieuwing.nl).
- Akerlof, G. (1970). The market for lemons: Quality uncertainty and the market mechanism. In: *The Quarterly Journal of Economics*, jg. 84, nr. 3, p. 488-450.
- Ament, P., W. Bos, J.W. Bruggink en L. Moonen (2007). Aanvullende indicatoren en ruimtelijke spreiding van armoede. In: C. Vrooman, S. Hoff, F. Otten en W. Bos (red.), *Armoedemonitor 2007* (p. 52-76). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Anderson, C. (2005). *The long tail. How endless choice is creating unlimited demand*. London: Random House Business Books.
- Appelman, M. en A. van den Broek (2002). *Boek en markt. Effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijs*. Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bardoel, J. en J.J. van Cuilenburg (2003). *Communicatiebeleid en communicatiemarkt. Over beleid, economie en management voor de communicatiesector*. Amsterdam: Otto Cramwinckel.
- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beer, P.T. de (2001). *Over werken in de postindustriële samenleving* (proefschrift). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Benz & Benz (2007). *Monitor provinciale bibliotheekuitgaven 2003-2007* (nog te verschijnen).
- Bertrand, A.-M. (2004). *Les bibliothèques, nouvelle édition*. Paris: La Découverte/Repères.
- Black, A. (2000). *The public library in Britain 1914-2000*. London: British Library.
- Bordewijk, J.L. en B. van Kaam (1982). *Allocutie. Enkele gedachten over communicatievrijheid in een bekabeld land*. Baarn: Bosch & Keuning.
- Bos, W., C. Vrooman en J.M. Wildeboer Schut (2007). Armoede in hoofdlijnen. In: C. Vrooman, S. Hoff, F. Otten en W. Bos (red.), *Armoedemonitor 2007* (p. 19-51). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boter, J. (2005). *Market structures in arts & entertainment* (proefschrift). Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Breedveld, K., A. van den Broek, L. Harms, J. de Haan, F. Huysmans en E. van Ingen (2006). *De tijd als spiegel. Hoe Nederlanders hun tijd besteden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Briggs, A. en P. Burke (2002). *A social history of the media. From Gutenberg to the internet*. Cambridge: Polity Press.
- Broeders, D. en F. Huysmans (red.) (2006). Mediabeleid: focus op functies? Themanummer. In: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, jg. 34, nr. 2.
- Broeders, D., F. Huysmans en I. Verhoeven (2006). Setting the scene: ontwikkelingen in het medialandschap. In: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, jg. 34, nr. 2, p. 116-132.
- Broek, A. van den, F. Huysmans en J. de Haan (2005). *Cultuurminnaars en cultuurmijders. Trends in de belangstelling voor kunsten en cultureel erfgoed*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Buijnsters, P. (1981). Lesegesellschaften in den Niederlanden. In: O. Dann (red.), *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich* (p. 143-158). München: C.H. Beck.
- Burgers, J.P.L. (1988). *De schaal van solidariteit: een studie naar de sociale constructie van de omgeving*. Leuven/Amersfoort: Acco.

- Campen, C. van en M. den Draak (2007). Met zorg gezond leven. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2007* (p. 159-188). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Campen, C. van en R. Schellingerhout (2005). Gezondheid en zorg. In: *De sociale staat van Nederland 2005* (p. 129-153). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Castells, M. (2000). *The rise of the network society (second edition). The information age. Economy, society and culture*, vol. 1. Oxford: Blackwell.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2007a). 'Bevolking groeit weer sneller', persbericht 10 augustus 2007. Geraadpleegd op 21 augustus 2007 via www.cbs.nl.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2007b). Opleiden van werknemers flink duurder. In: *Webmagazine* 5 december. Geraadpleegd op 7 december via www.cbs.nl.
- Commissariaat voor de Media (2003). *Mediaconcentratie in beeld. Concentratie en pluriformiteit van de Nederlandse media 2002*. Hilversum: Commissariaat voor de Media.
- Commissariaat voor de Media (2004). *Mediaconcentratie in beeld. Concentratie en pluriformiteit van de Nederlandse media 2003*. Hilversum: Commissariaat voor de Media.
- Commissariaat voor de Media (2007). *Mediaconcentratie in beeld. Concentratie en pluriformiteit van de Nederlandse media 2006*. Hilversum: Commissariaat voor de Media.
- Commissie grondrechten in het digitale tijdperk (2000). *Rapport grondrechten in het digitale tijdperk*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Commissie Mediaconcentraties (1999). *Profijt van pluriformiteit. Over concentraties in de mediasector en de vraag naar bijzondere regelgeving*. Den Haag: Commissie Mediaconcentraties.
- Council on Library and Information Resources (2005). *Library as place: rethinking roles, rethinking space*. Washington, D.C.: Council on Library and Information Resources.
- Dann, O. (1981). Einleitung des Herausgebers: Die Lesegesellschaften und die Herausbildung einer modernen bürgerlichen Gesellschaft in Europa. In: O. Dann (red.), *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich* (p. 9-28). München: C.H. Beck.
- DeFleur, M.L. en E.E. Dennis (2002). *Understanding mass communication. A liberal arts perspective (seventh edition)*. Boston/New York: Houghton Mifflin.
- Dekker, P., J. de Hart en E. van den Berg (2004). Democratie en civil society. In: *In het zicht van de toekomst. Sociaal en cultureel rapport 2004* (p. 179-222). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dijk, L. van, J. de Haan, en S. Rijken (2000). *Digitalisering van de leefwereld. Een onderzoek naar informatie- en communicatietechnologie en ongelijkheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dommering, E.J. (red.) (2000). *Informatierecht. Fundamentele rechten voor de informatiesamenleving*. Amsterdam: Otto Cramwinckel.
- Doyle, G. (2002). *Understanding media economics*. London: Sage.
- Duimel, M. en J. de Haan (2007). Nieuwe links in het gezin. *De digitale leefwereld van tieners en de rol van hun ouders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Duimel, M. (2007). *Verbinding maken. Senioren en ICT*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Etzioni, A. (1993). *The spirit of community*. New York: Touchstone.
- Evers, M., R. de Mooij en D. van Vuuren (2007). Arbeidsaanbodelasticiteit en beleid. In: *Economische en Statistische Berichten*, jg. 92, nr. 4506, p. 171-173.
- Foehr, U.G. (2006). *Media multitasking among American youth: Prevalence, predictors and pairings*. Menlo Park: Henry J. Kaiser Family Foundation.
- Garssen, J. en M. Wageveld (2007). Demografie. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport integratie 2007* (p. 29-46). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Glorieux, I., D. Vandebroek en B. Vercruyssen (red.) (2006). *Ontleend en ontleed. Gedrag en smaakprofielen van de Vlaamse bibliotheekgebruiker*. Brussel: VCOB.
- Glorieux, I. en T. Kuppens (2006). *De effectiviteit van Vlaamse bibliotheken. Een analyse op basis van het gebruikersonderzoek in 2004. Eindrapport van het onderzoek in opdracht van het Ministerie van Cultuur van de Vlaamse Gemeenschap*. Brussel: Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- Goudriaan, R. en C.M. Visscher (2006). *Geen entreeheffing, geen drempels? Kosten en effecten van gratis toegang tot musea*. Den Haag: APE (www.minocw.nl/documenten/7598b.pdf).
- Goulding, A. (2006). *Public libraries in the 21st Century. Defining services and debating the future*. Aldershot: Ashgate.
- Granovetter, M.S. (1973). The strength of weak ties. In: *The American Journal of Sociology*, jg. 78, nr. 6, p. 1360-1380.
- Greve, H.E. (1906). *Openbare leesmusea en volksbibliotheken* (proefschrift). Amsterdam/Leipzig: Maas & Van Suchtelen.
- Greve, H.E. (red.) (1933). *Geschiedenis der leeszaalbeweging in Nederland. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijf en twintig-jarig bestaan der Centrale Vereeniging voor Openbare Leeszalen en Bibliotheken*. 's-Gravenhage: Uitgeversfonds der Bibliotheekverenigingen.
- Grindlay, D.J.C. en A. Morris (2004a). The decline in adult book lending in UK public libraries and its possible causes; I literature review. In: *Journal of Documentation*, jg. 60, nr. 6 (p. 609-631).
- Grindlay, D.J.C. en A. Morris (2004b). The decline in adult book lending in UK public libraries and its possible causes; II statistical analysis. In: *Journal of Documentation*, jg. 60, nr. 6 (p. 632-657).
- Haan, J. de (2004). Door internet verbonden: De beleving van sociale contacten. In: J. de Haan en O. Klumper (red.), *Jaarboek ICT en samenleving 2004: Beleid in praktijk* (p. 29-46). Amsterdam: Boom.
- Haan, J. de en F. Huysmans (2006). Informatievaardigheden in een kennissamenleving. In: *Sociaal en Cultureel Rapport 2006: Investeren in vermogen* (p. 91-115). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Haan, J. de en F. Huysmans (2007). De digitalisering van media- en informatiegebruik. In: J. Steyaert en J. de Haan (red.), *Jaarboek ICT en Samenleving 2007: Gewoon digitaal* (p. 69-88). Amsterdam: Boom.
- Habermas, J. (1962). *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Berlin: Luchterhand.
- Haes, L. de (2005). Het teveel: overvloed en onbehagen in het boekenvak. In: *De Brakke Hond*, nr. 85. Geraadpleegd op 12 december 2007 via www.brakkehond.be/87/haes1.html.
- Hagemann, C.P.M. (1995). *In andere handen. Onderzoek naar persconcentratie en nieuwsaanbod*. Amsterdam: Otto Cramwinckel.
- Hallin, D.C. en P. Mancini (2004). *Comparing media systems. Three models of media and politics*. New York: Cambridge University Press.
- Harmonisatieraad Welzijnsbeleid (1985). *Overheid en cultuur in een vrije samenleving. Over mogelijke dwaalwegen, grenzen, blinde vlekken, verantwoordelijkheden, (gemiste) kansen van cultuurbeleid in een onzuilende samenleving; oftewel: een analyse*. Den Haag: HRWB.
- Harmonisatieraad Welzijnsbeleid (1988). *Bibliotheken en omroep als publieke zaak*. Den Haag: HRWB.
- Harris, K. en M. Dudley (2005). *Public libraries and community cohesion: developing indicators*. London: Museums, Libraries and Archives Council.

- Hart, J. de (2002a). Theoretische uitgangspunten, conceptualisering en doelstellingen. In: J. de Hart (red.), *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* (p. 3-30). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de (2002b). Sociale cohesie bij individuele burgers. In: J. de Hart (red.), *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* (p. 33-74). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de en J. Devilee (2006). Participatie. In: *De sociale staat van Nederland 2005* (p. 181-209). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hillebrink, C. (2006a). *Flexible benefits in Dutch organisations* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Hillebrink, C. (2006b). Al@din: inzet en opbrengst. Hoofddorp: ProBiblio.
- Hillebrink, C. (2007). Collecties en collectiebeleid. De situatie in Noord- en Zuid-Holland. Hoofddorp: ProBiblio.
- Hillebrink, C. en F. Huysmans (2007a). Profiel van de pasloze lener. In: *BibliotheekBlad*, jg. 1, nr. 25/26, p. 34.
- Hillebrink, C. en F. Huysmans (2007b). Betekent meer kopen ook meer lezen? In: *BibliotheekBlad*, jg. 11, nr. 19, p. 31.
- Hillebrink, C. en F. Huysmans (2008). De toegangspoort voorbij? In: *BibliotheekBlad*, jg. 12, nr. 3, p. 31.
- Hoefnagel, F. (1988). *Bibliotheken en omroep als publieke zaak. Een analyse van de Welzijnswet en de Mediawet*. 's-Gravenhage: HRWB.
- Hurenkamp, J.W. en M. Duyvendak (2004). *Kiezen voor de kudde*. Amsterdam: Van Gennep.
- Huysmans, F. (2006a). *De betere bibliotheek. Over de normatieve grondslagen van het openbaar bibliotheekwerk in het internettijdperk* (inaugurele rede). Amsterdam: Vossiuspers.
- Huysmans, F. (2006b). Stutmarokkanen!? In: *BibliotheekBlad*, jg. 10, nr. 6/7, p. 33.
- Huysmans, F. (2007). Is een laag inkomen een barrière voor bibliotheeklidmaatschap? In: *BibliotheekBlad*, jg. 11, nr. 4, p. 16.
- Huysmans, F. en J. de Haan (2007). *Het bereik van het verleden. Het culturele draagvlak deel 7*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huysmans, F., J. de Haan en A. van den Broek (2004). *Achter de schermen. Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten. Het culturele draagvlak deel 5*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huysmans, F., M. Duimel en J. de Haan (2006). Goochelen met Google. Kennis en de nieuwe media. In: *Ons Erfdeel*, jg. 49, nr. 5, p. 643-650.
- IDC (2007). *The expanding digital universe. A forecast of worldwide information growth through 2010*. Framingham, MA: IDC. Geraadpleegd op 21 augustus 2007 via www.idc.com.
- Jeanneney, J.N. (2007). *Google and the myth of universal knowledge. A view from Europe*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- Kasperkovitz, J. (2005). *Monitor bibliotheekvernieuwing 2005*. Geraadpleegd op 13 december 2007 via www.bibliotheekvernieuwing.nl.
- Kasperkovitz, J. (2006). *Monitor bibliotheekvernieuwing 2006*. Geraadpleegd op 13 december 2007 via www.bibliotheekvernieuwing.nl.
- Kasperkovitz, J. (2008). *Monitor bibliotheekvernieuwing 2007* (nog te verschijnen).
- Kerslake, E. en M. Kinnell (1998). Public libraries, public interest and the information society: Theoretical issues in the social impact of public libraries. In: *Journal of Librarianship and Information Science*, jg. 30, nr. 3, p. 159-167.
- Kerstholt, W., M. Kee en R. Milot (2006). Vergrijzing en dynamiek van werknemers naar bedrijfstak. In: *Sociaal-economische trends, 2006* (2e kw.), p. 44-50.

- Knulst, W. en P. van Beek (1990). *Tijd komt met de jaren. Onderzoek naar tegenstellingen en veranderingen in dagelijkse bezigheden van Nederlanders op basis van tijdbudgetonderzoek*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA.
- Knulst, W. en G. Kraaykamp (1996). *Leesgewoonten. Een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers. Het culturele draagvlak deel 2*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA (Sociale en Culturele Studies nr. 23).
- Knulst, W.P. en K. Eijck (2002). *Vrijwilligers in soorten en maten II*. Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Koepelcovenant 'Herstructurering openbaar bibliotheekwerk' (2001). Den Haag, 20 december 2001 (geraadpleegd op 17 december 2007 via www.bibliotheekvernieuwing.nl).
- Koopmans, I. (2007). *De beheersing en verdeling van het zorgrisico. Modernisering van de sociale zekerheid 1987-2007* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Koren, M. (red.) (2001). *De dienstverlening van de openbare bibliotheek. Bronnen voor beleid*. Den Haag: NBLC Vereniging van Openbare Bibliotheken/Biblion.
- Koren, M. (red.) (2004). *Creating public paradise. Building public libraries in the 21st century*. Leidschendam: Biblion.
- Koren, M. (2005). De branche van openbare bibliotheken, organisatie en trends. In: G.M. van Trier, D.W.K. Jansen en H. Prins (red.), *Handboek informatiewetenschap voor bibliotheek en archief* (p. IV A-120). Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Kraaykamp, G. (2002). *Leesbevordering door ouders, bibliotheek en school: Effecten en ontwikkelingen*. Delft: Eburon.
- Kullberg, J. en M. Ras (2007). Wonen en omgeving. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2007* (p. 245-274). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Laan, M. (2006). Naar het uiteinde van de lange staart. In: *NRC Handelsblad*, 7 november 2006, p. 6.
- Leemans, H. (2007). *Verslag arbeidsmarktonderzoek VOB fase 1*. Den Haag: VOB.
- Libecon (2004). Does Finland have the best public libraries? In: *Libecon Newsletter*, nr. 6, p. 1-3. Geraadpleegd op 4 december 2007 via www.libecon.org.
- Luhmann, N. (1984). *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lyman, P. en H.R. Varian (2003). *How much information?* Geraadpleegd op 31 mei 2006 via www.sims.berkeley.edu/how-much-info-2003.
- MacBride, S. (red.) (1980). *Many voices, one world. Towards a new more just and more efficient world information and communication order*. London/New York/Paris: Kogan Page/Unipub/UNESCO.
- Manguel, A. (2006). *The library at night*. Toronto: Knopf.
- Mathes, A. (2004). *Folksonomies – cooperative classification and communication through shared metadata*. Geraadpleegd op 3 januari 2008 via www.adammathes.com/academic/computer-mediated-communication/folksonomies.html.
- McQuail, D. (1992). *Media performance. Mass communication and the public interest*. London: Sage.
- McQuail, D. (2005). *McQuail's mass communication theory (fifth edition)*. London: Sage.
- Meij, J.M. de, A.W. Hins, A.J. Nieuwenhuis en G.A.I. Schuijt (2000). *Uitingsvrijheid. De vrije informatiestroom in grondwettelijk perspectief (derde druk)*. Amsterdam: Otto Cramwinckel.
- Moore, N. (2003). *Public library trends*. Geraadpleegd op 4 december 2007 via www.mla.gov.uk.
- Nahuis, R., M. Appelman, M. van Dijk, B. Vollaard en D. Waagmeester (2005). *Onderweg naar morgen. Een economische analyse van het digitaliserende medialandschap*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB-document 78).

- National Endowment for the Arts (2007). *To read or not to read. A question of national consequence*. Washington, D.C.: National Endowment for the Arts (Research report # 47).
- NBb, Nederlandse Boekverkopersbond (2007). *Jaarverslag 2006; Interneteditie*. Geraadpleegd op 12 december 2007 via www.boekbond.nl/index.cfm/33,1288,c,html/JV_2006_Internet2.pdf.
- NBLC (2005). *Op weg naar 2005. Strategie van de openbare bibliotheken in Nederland. Eerst fase: 1995-1998*. Den Haag: Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum.
- OCLC (2004). *The 2003 OCLC environmental scan: Pattern recognition. A report to the OCLC membership*. Dublin, Ohio USA: OCLC Online Computer Library Center (www.oclc.org/reports/escan/introduction/default.htm).
- OCLC (2005). *Perceptions of libraries and information resources. A report to the OCLC membership*. Dublin, Ohio USA: OCLC Online Computer Library Center (www.oclc.org/reports/pdfs/Percept_all.pdf).
- OCLC (2007). *Sharing, privacy and trust in our networked world. A report to the OCLC membership*. Dublin, Ohio USA: OCLC Online Computer Library Center (www.oclc.org/reports/pdfs/sharing.pdf).
- Otten, F., W. Bos, C. Vrooman, en S. Hoff (red.) (2006). *Armoedebericht 2006. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek*.
- Peters, P. (2000). *The vulnerable hours of leisure. New patterns of work and free time in the Netherlands, 1975-95* (proefschrift). Amsterdam: Thela Thesis.
- Pløeg, F. van der (1999). *Cultuur als confrontatie: een ondernemende cultuur*. Brief van de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 25 oktober 1999. Tweede Kamer, vergaderjaar 1999/2000, 26858 nr. 1. Den Haag: Sdu.
- Putnam, R. (2001). *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Raad voor Cultuur (1998). *Advies over de bestuurlijke organisatie van het openbare bibliotheekwerk*. Den Haag: Raad voor Cultuur (www.cultuur.nl/files/pdf/advies/200509091032550.bib-98.1821-2.pdf).
- Riemsdijk, G.A. van (1979). *Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland. Deel 2: Van mei 1940 tot mei 1945*. Den Haag: Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum (NBLC).
- Riemsdijk, G.A. van (1982). *Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland. Deel 3: Van mei 1945 tot het jaar 1958*. Den Haag: Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum (NBLC).
- Roer, F. van de. Overheidsbeleid. In: F. Huysmans, C. Klompen en M. Koren (red.), *Media, cultuur en informatie: De openbare bibliotheek* (nog te verschijnen).
- Román, A., J. Schippers en J. Vlasblom (2007). *Vrouwen, gezinnen en werk: Een cohortbenadering van de arbeidsparticipatie in Nederland*. Tilburg: OSA.
- Rutten, P.W.M. en T.S.F. Buijs (1999). *Concentratie in de Nederlandse mediasector. Eindrapport*. Delft: TNO.
- Schatz, H., en W. Schulz (1992). *Qualität von Fernsehprogrammen. Kriterien und Methoden zur Beurteilung von Programmqualität im dualen Fernsehsystem*. In: *Media Perspektiven*, 1992, nr. 11, p. 690-712.
- Schnabel, P. (2000). *Een sociale en culturele verkenning voor de langere termijn*. In: *Trends, dilemma's en beleid. Essays over ontwikkelingen op langere termijn* (p. 11-27). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Planbureau.
- Schneiders, P. (1990). *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland*. Den Haag: Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum (NBLC).
- SGBO (2007). *Monitor ontwikkeling gemeentelijke uitgaven en beleid bibliotheken 2003-2007*. Den Haag: SGBO.

- Shirky, C. (2005). *Ontology is overrated: Categories, links, and tags*. Geraadpleegd op 3 januari 2008 via shirky.com/writings/ontology_overrated.html.
- Simon, C. (2006). Demografie en ruimtegebruik. In: A. Steenbekkers, C. Simon en V. Veldheer (red.), *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken* (p. 3-60). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stalpers, C. (2004). *Slapende leden wel wakker maken*. Geraadpleegd op 9 augustus 2007 via www.bibliotheekonderzoek.nl.
- Stalpers, C. (2005). *Gevormd door leeservaringen. De relatie tussen leesattitude, het lezen van fictie en het voornemen van adolescenten om lid te blijven van de openbare bibliotheek* (proefschrift). Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Statens kulturråd (2007). *Kulturen i siffra 2007/5; Folkbiblioteken 2006*. Stockholm: Statens kulturråd.
- Stichting Lezen en Schrijven (2007). *Cijfers en letters*. Den Haag: Stichting Lezen en Schrijven. Geraadpleegd op 21 mei 2007 via www.lezenenschrijven.nl.
- Stuurgroep herstructurering openbaar bibliotheekwerk (2000). *Open poort tot kennis. Advies Stuurgroep herstructurering openbaar bibliotheekwerk*. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (www.bibliotheekvernieuwing.nl/9340000/1/j9vvgsscissp5yt/vg51ho8rio00/f=/openpoort.pdf).
- Thompson, J.B. (2004). *Books in the digital age: The transformation of academic and higher education publishing in Britain and the United States*. Cambridge: Polity Press.
- Verboord, M. en J. van Luijt (2007). Uittrekselsites, mediaoriëntatie en het lezen voor het leesdossier door havo- en vwo-leerlingen. In: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, jg. 35, nr. 2, p. 41-157.
- Vereniging van Openbare Bibliotheken (2004). *Rapportage bevindingen klanttevredenheidsonderzoeken 2003-2004*. Geraadpleegd op 9 augustus via www.bibliotheekonderzoek.nl.
- Verheijen, N. en H. van Driel (red.) (2007). *Burgers, media en bibliotheken*. Den Haag: Vereniging van Openbare Bibliotheken.
- Vogels, R. (2005). *Onderwijs. In: De sociale staat van Nederland 2005* (p. 46-76). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vogels, R., en R. Bronneman-Helmers (2003). *Autochtone achterstandsleerlingen: Een vergeten groep*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Waagmeester, D. en F. Huysmans (2006). 'Achter de schermen' bij 'Onderweg naar morgen': Overheidsdoelstellingen in een veranderende mediamarkt. In: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, jg. 34, nr. 2, p. 155-165.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2002). *Van oude en nieuwe kennis. De gevolgen van ICT voor het kennisbeleid*. Den Haag: Sdu (WRR Rapporten aan de regering 61).
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2005). *Focus op functies. Uitdagingen voor een toekomstbestendig mediabeleid*. Amsterdam: Amsterdam University Press (WRR Rapporten aan de regering 71).
- Wildeboer Schut, J.M., S. Hoff en A. Soede (2005). *Inkomen en sociale zekerheid. In: De sociale staat van Nederland 2005* (p. 106-128). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wubs, H. en F. Huysmans (2006). *Klik naar het verleden. Een onderzoek naar gebruikers van digitaal erfgoed: hun profielen en zoekstrategieën*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2006-2007) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl. Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0267-8

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel. Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2
Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector. ISBN 90-377-0106-x
In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004. ISBN 90-377-0159-0
Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. ISBN 90-377-0285-6

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062-4 (English edition 2001)
The Quality of the Public Sector (Summary). Social and Cultural Report 2002. ISBN 90-377-0118-3

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2007

- 2007/1 Publieke prestaties in perspectief. Memorandum quartaire sector 2006-2011 (2007). ISBN 978-90-377-0298-9
- 2007/2 Nieuwe links in het gezin (2007). Marion Duimel en Jos de Haan. ISBN 978-90-377-0287-3
- 2007/3 Robuuste meningen? Het effect van responsverhogende strategieën bij het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland (2007). Josine Verhagen. ISBN 978-90-377-0300-9
- 2007/4 Een nuchtere kijk op gezond gedrag. Vier thema's voor gezondheidsbevordering (2007). ISBN 978-90-377-0280-4.
- 2007/5 Verschillen in verzorging. De verzorging van ouderen in negen EU-landen (2007). Evert Pommer, Edwin van Gameren, John Stevens, Isolde Woittiez. ISBN 978-90-377-0258-3
- 2007/6 Prestaties van de rechtspraak: productiviteit in perspectief (2007). Ab van der Torre, Jedid-Jah Jonker, Frank van Tulder, Theresa Steeman, Gerard Paulides. ISBN 978-90-377-0294-1
- 2007/7 Türken in Deutschland und den Niederlanden. Die Arbeitsmarktposition im Vergleich (2007). Jaco Dagevos, Rob Euwals, Mérove Gijsberts en Hans Roodenburg. ISBN 978-90-377-0308-5

- 2007/8 Een gele kaart voor de sport. Een quick-scan naar wenselijke en onwenselijke praktijken in en rondom de breedtesport (2007). Annet Tiessen-Raaphorst en Koen Breedveld. ISBN 978-90-377-0307-8
- 2007/9 Kosten in kaart. Een macrokostendecompositie toegepast op instellingen voor verstandelijk gehandicapten (2007). Evelien Eggink, Jedid-Jah Jonker en Michel Ras. ISBN 978 90 377 0143 2
- 2007/10 Sport in the Netherlands (2007). Annet Tiessen-Raaphorst en Koen Breedveld. ISBN 978-90-377-0302-3
- 2007/11 Geld op de plank. Niet-gebruik van inkomensvoorzieningen (2007). Jean Marie Wildeboer Schut en Stella Hoff. ISBN 978-90-377-0207-1
- 2007/12 Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015 (2007). Paul Dekker, Joep de Hart en Laila Faulk. ISBN 978-90-377-0311-5
- 2007/13 Aandacht voor de wijk. Effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid (2007). Karin Wittebrood en Tom van Dijk. ISBN 978-90-377-0309-2
- 2007/14 Meedoen met beperkingen. Rapportage gehandicapten 2007 (2007). Mirjam de Klerk (red.). ISBN 978-90-377-0310-8
- 2007/15 Interventies voor integratie. Het tegengaan van etnische concentratie en bevorderen van interetnisch contact (2007). Mérove Gijsberts en Jaco Dagevos. ISBN 978-90-377-0312-2
- 2007/16 Blijvend in balans. Een toekomstverkenning van informele zorg (2007). Alice de Boer en Joost Timmermans. ISBN 978-90-377-0313-9
- 2007/17 Vertrouwen in de rechtspraak nader onderzocht (2007). Paul Dekker en Tom van der Meer. ISBN 978-90-377-0318-4
- 2007/18 Verbinding maken. Senioren en internet (2007). Marion Duimel. ISBN 978-90-377-0317-7.
- 2007/19 Moeders, werk en kinderopvang in model. Analyse van arbeidsparticipatie- en kinderopvangbeslissingen van moeders met jonge kinderen (2007). Ingrid Ooms, Evelien Eggink en Edwin van Gameren. ISBN 978-90-377-0314-6
- 2007/20 De sociale staat van Nederland 2007 (2007). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer en Evert Pommer (red.). ISBN 978-90-377-0321-4
- 2007/21 Toekomstverkenning informele zorg (2007). Alice de Boer (red.). ISBN 978-90-377-0319-1
- 2007/22 Beter aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en werkhervatting (2007). Gerda Jehoel-Gijsbers (red.). ISBN 978-90-377-0327-6
- 2007/23 Out in the Netherlands. Acceptance of homosexuality in the Netherlands (2007). Saskia Keuzenkamp en David Bos. ISBN 978-90-377-0324-5
- 2007/24 Achterstand en afstand. Digitale vaardigheden van lager opgeleiden, ouderen, allochtonen en inactieven (2007). Eric van Ingen, Jos de Haan en Marion Duimel. ISBN 978-90-377-0316-0
- 2007/25 Het beste van twee werelden. Plattelanders over hun leven op het platteland (2007). Carola Simon, Lotte Vermeij en Anja Steenbekkers. ISBN 978-90-377-0320-7
- 2007/26 Maten voor gemeenten 2007. Een analyse van de prestaties van de lokale overheid (2007). B. Kuhry, J.J.J. Jonker, m.m.v. M. Ras. ISBN 978-90-377-0323-8
- 2007/27 Jaarrapport integratie 2007 (2007). Jaco Dagevos en Mérove Gijsberts. ISBN 978-90-377-0330-6
- 2007/28 Discriminatiemonitor niet-westerse allochtonen op de arbeidsmarkt 2007 (2007). Iris Andriessen, Jaco Dagevos, Eline Nievers en Igor Boog. ISBN 978-90-377-0331-3
- 2007/29 Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed. Het cultureel draagvlak deel 7. (2007). Frank Huysmans en Jos de Haan. ISBN 978-90-377-0284-2

- 2007/30 *Armoedemonitor 2007* (2007). Cok Vrooman, Stella Hoff, Ferdy Otten en Wim Bos. ISBN 978-90-377-0337-5
- 2007/31 *Verklaringsmodel verpleging en verzorging 2007*. Jedid-Jah Jonker, Klarita Sadiraj, Isolde Woittiez, Michiel Ras en Meike Morren. ISBN 978-90-377-0334-4
- 2007/32 *Comparing Care. The care of the elderly in ten EU-countries*. Evert Pommer, Isolde Woittiez en John Stevens. ISBN 978-90-377-303-0
- 2007/33 *Surfende senioren. Kansen en bedreigingen van ICT voor ouderen*. Jos de Haan, Oene Klumper, Jan Steyaert (red.). ISBN 978-90-377-0362-7

SCP-publicaties 2008

- 2008/01 *Vrijwillig verzorgd. Over vrijwilligerswerk voor zorgbehoevenden en mantelzorgers buiten de instellingen* (2008). Jeroen Devilee. ISBN 978-90-377-0353-5
- 2008/02 *Vroeger was het beter. Nieuwjaarsuitgave 2008* (2008). ISBN 978-90-377-0344-3
- 2008/03 *Facts and Figures of the Netherlands. Social and Cultural Trends 1995-2006* (2008). Theo Roes (ed.). ISBN 90-377-0211-8
- 2008/04 *Nederland Deeltijdland. Vrouwen en deeltijdwerk* (2008). Wil Portegijs en Saskia Keuzenkamp (red.). ISBN 978-90-377-0346-7
- 2008/05 *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen* (2008). Andries van den Broek en Saskia Keuzenkamp (red.). ISBN 978-90-377-0336-8
- 2008/06 *De openbare bibliotheek - tien jaar van nu* (2008). Frank Huysmans en Carlien Hillebrink. ISBN 978-90-377-0351-1

SCP-essays

- 1 *Voorbeelden en nabeelden* (2005). Joep de Hart. ISBN 90-377-0248-1
- 2 *De stem des volks* (2006). Arjan van Dixhoorn. ISBN 90-377-0265-1
- 3 *De tekentafel neemt de wijk* (2006). Jeanet Kullberg. ISBN 90-377-0261-9
- 4 *Leven zonder drukte* (2006). Tjirk van der Ziel met een naschrift van Anja Steenbekkers en Carola Simon. ISBN 90-377-0262-7
- 5 *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving* (2007). Ferdinand Mertens. ISBN 978-90-5260-260-8

Overige publicaties

- Veel geluk in 2007. Nieuwjaarsuitgave* (2007). Paul Schnabel (red.). ISBN 978-90-377-0295-8
- Marktplaats Europa. Vijftig jaar publieke opinie en marktintegratie in de Europese Unie* (2007). Paul Dekker, Albert van der Horst, Henk Kox, Arjan Lejour, Bas Straathof, Peter Tammes en Charlotte Wennekers. ISBN 978-90-377-0305-4
- Samenloop van regelingen* (2007). Mirjam de Klerk, Gerda Jehoel-Gijsbers. ISBN 978-90-377-0315-3
- Hoe groot is de vraag? Operationalisatie van de potentiële vraag naar AWBZ-gefinancierde zorg* (2007). Roelof Schellingerhout. ISBN 978-90-377-0341-2
- Monitoring van sociale acceptatie van homoseksuelen in Nederland* (2007). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0329 0.
- Ondersteunende voorzieningen* (2008). Roelof Schellingerhout. ISBN 978-90-3770354-2
- Wel of niet aan het werk* (2008). Patricia van Echtelt en Stella Hoff. ISBN 90-377-0364-1
- Ontwikkeling van AWBZ-uitgaven 1985-2030* (2008). Evelien Eggink, Evert Pommer en Isolde Woittiez. ISBN 90-377-0365-8